

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

ANADOLU'DAKİ YENİ ASSUR EYALET SİSTEMİ

MİKLÓS KEREKES
2502130476

1. DANIŞMAN
DOÇ. DR. ERKAN KONYAR

2. DANIŞMAN
PROF. DR. KEMALETTİN KÖROĞLU

İstanbul-2021

ÖZ

ANADOLU'DAKİ YENİ ASSUR EYALET SİSTEMİ

MİKLÓS KERES

Geçmiş yıllarda çeşitli bilim dallarının ortaya çıkardığı ve gittikçe artan yeni veriler Assurların Anadolu'daki varlığını kapsamlı bir şekilde incelemeyi mümkün kılmaktadır. Assurologlar genel olarak Yeni Assur dönemi kaynaklarından kral yazıtlarını ve Assur başkentlerinde bulunan tabletleri kullanmaktadır. Bu tezin önemli amaçlarından biri bu kaynakların dışında eyaletlerde bulunan verilere – yazılı ve arkeolojik – dayanarak Yeni Assur eyalet sistemini incelemektir. Yeni Assur dönemi verilerini değerlendirmek için hem Assurların Orta Assur dönemi varlığını hem de sonradan fethedilen bölgelerdeki verileri bir karşılaştırmanın temeli olarak incelemek gerekmektedir. Yeni Assur eyaletlerini ayrıca analiz etmenin dışında dönemin veri grupları da ayrıca – yazılı belgeler, kazılar ve yüzey araştırmaları – incelenmektedir.

Geçmiş yıllarda ortaya çıkarılmış çivi yazılı tabletler imparatorluğun yıkılışı sırasında Anadolu'daki bazı Assur merkezlerinin – özellikle erkân bölgelerinin – son Assur kralı öldükten sonra bile yaşamlarına devam edebildiğini göstermektedir. Bunlardan biri önceki çalışmalarda konumu hep belirsiz olan ancak yeni verilere göre çok daha kesin bir şekilde konumlandırılabilen *rab saqe* eyaletidir. Bunun dışında – önceki ve sonraki dönemlerde de daha iyi bilinen – Kilikya, Assurca Que ile ilgili veriler de çağdaş Grek, Fenikece ve başka türlü – özellikle arkeolojik – verileri bir araya toplayıp özel bir Assur eyalet tipini ortaya koymaktadır. Eyalet tipolojisi bir yandan bölgesel olan ağırlıklı olarak coğrafi etkenler – özellikle deniz ve dağların yakınlığı – ve diğer yandan bir bölgenin Assurlulaştırılmış olup olmadığına bağlıdır. Bu iki etmen bütün Anadolu eyaletlerini beş ayrı kategoriden birisine dahil etmektedir. Assurlulaştırmanın farklı bölgelerde incelenmesi bu tezin en önemli hedeflerinden biridir ve sonuçlar için de sağlam bir temel oturtma konusunda da elzemdir. Bunun için çalışma sırasında karşılaştırma için gereken önceki dönemleri incelemenin dışında Yeni Assur dönemine ait – çoğu zaman önceki araştırmalara bütünlüğüyle dahil ol-

mamış – farklı bilim dalların sonuçlarına da epey önem verilmiştir. Bu çalışma Anadolu'nun Yeni Assur döneminde bir periferiden ziyade merkezlerden biri olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Yeni Assur, Eyalet Sistemi, Anadolu, Assurlulaştırma

ABSTRACT

THE NEO-ASSYRIAN PROVINCIAL SYSTEM OF ANATOLIA

MIKLÓS KERÉKES

Over the past years, several disciplines have produced more and more new data that are available for further scientific research. Based on these results, the Anatolian presence of the Assyrians could be finally examined in its complexity. In general, Assyriologists tend to use royal inscriptions and the correspondences of the Assyrian kings found in their capitals as sole material for researches. One of the aims of the present thesis is to balance this picture with the material – may they be written or archaeological – found in the provinces. The data from the Neo-Assyrian period, the Middle Assyrian and the transitional period, e.g. Neo-Hittite and Aramean kingdoms, is used as a base of comparison. Apart from analysing the Assyrian provinces separately, different types of material – written and from excavations and field surveys – are examined in their own context.

Cuneiform tablets uncovered in the past years show that during the fall of Assyria some Assyrian centres – especially the ones governed by magnates – continued to function for years after the death of the last Assyrian king. One of these is the province of the *rab šaqe* that's exact location was always up to a debate in previous researches but in the light of the new material it could be firmly located to the region of Silopi. Apart from this, Cilicia – Que in Assyrian –, that is better known both for previous and latter periods, based among others on contemporary Greek, Phoenician and other – in general archaeological – material, shows a unique type of Assyrian province. On one hand, the typology of the provinces is based, on regional – in general geographical – factors, like the proximity of mountains and sea, on the other hand, on the level of Assyrianization at a certain region. These two factors make five categories that all Anatolian provinces can belong to. The examination of the Assyrianization of different regions

is one of the main aims of this thesis as it is essential as a base for the detailed analysis of the provincial system. For this reason, a great emphasises was given, as a base of comparison, apart from the examination of previous periods, to the results of different disciplines that might not have been used at such a complex research previously. This study shows that Anatolia was not a periphery of the Neo-Assyrian period but rather a secondary centre.

Key Words: Neo-Assyrian, Provincial System, Anatolia, Assyrianization

ÖNSÖZ

Bu çalışmayı tez savunmasına kadar 33 kış yaşamış oğlu tarafından, 33 bahar yaşamış hukuk doktoru rahmetli babam Béla KEREKES ve geçen yıllarda aramızdan ayrılan rahmetli tıp doktoru dedem Béla KEREKES, korgeneral dedem Zoltán SZÓRÁDI ve büyükannelerim Irénke VÍGH ile Lída JERMOLENKO anısına sunarım.

Bu doktora tezi uzun ve çok yönlü bir çalışmanın bir sonucudur. Bazen serüven gibi gözüken bu yolculuk esnasında çok sayıda kurumun ve kişinin yardımı dokunmuştur. Assuroloji bilim dalına başladığımda eşsiz bilgiye ve geniş bakış açısına sahip lisans danışmanım Prof. Dr. Géza KOMORÓCZY, beni Yeni Assur araştırmalarına ve ardından Türkiye'ye yönlendiren yüksek lisans danışmanım Prof. Dr. Tamás DEZSŐ, hiçbir zaman yardımlarını esirgemeyen Dr. Ádám VÉR, lisans ve yüksek lisansı beraber tamamladığımız ve hep destek olan Dr. Zsombor FÖLDİ ile Türkiye ve bilim camiası konusunda yardım eden Dr. Zsolt SÍMON'a teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Türkiye'ye geldikten sonra üniversite hazırlık yılımda bana sıfırdan Türkçe öğrettiği Cengiz ÇAKMAK, Selçuk TATAROĞLU ve Gülsün UYANIKTÜRK'e teşekkürü bir borç bilirim. Bu doktora tezini mümkün kılan, burs ve idari destek sağlayan YTB İbni Haldun Sosyal Bilimler Burs Programı'na, 2013 Lisansüstü Başvuru Dönemi'nde İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Doktora programına girip tezimi tamamlayabildiğim için teşekkür ederim.

Doktora tezimin danışmanlığı üstlenen Doç. Dr. Erkan KONYAR, Prof. Dr. Kemalettin KÖROĞLU, tez izleme komitesi üyesi olan Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR, Doç. Dr. Selim Ferruh ADALI ve Dr. Öğr. Üyesi Bülent GENÇ, Dr. Öğr. Üyesi Ali ÇİFÇİ, Dr. Öğr. Üyesi Harun DANIŞMAZ, Arş. Gör. Armağan TAN ve Öğr. Gör. Dr. Can AVCI ve değerli hocalarımla yanında çalışan meslektaşlarıma bütün tavsiye, yönlendirme ve sonsuz yardımları için sonsuz şükranlarımı sunarım.

Kazıları ziyaret edebilmemi mümkün kılan Prof. Dr. Nicolò MARCHETTİ, Doç. Dr. Hasan PEKER, Prof. Dr. Aslı ÖZYAR, Prof. Dr. Marcella FRANGIPANE, Prof. Dr. Mirko NOVÁK'a ve onlar ile birlikte çalışan uzmanlara teşekkür ederim. Yeni Assur ve çağdaş çanak çömlek tipolojisi konusunda yardım eden Dr. Hannah MÖNNINGHOFF ve Anadolu'daki Yeni Assur kültürü ile ilgili daima yardımcı olan, yayınlanmadan önce birçok çalışmasına erişebilme imkânı sunan Dr. Öğr. Üyesi Faruk AKYÜZ'e teşekkür ederim.

Bu doktora tezi sayesinde İstanbul'da geçirdiğim altı yılda tanıdığım çok sayıda insana iyiliği, samimiyeti, yardımı ve özellikle arkadaşlığı için Diar XANI, Vladimir BOZINOV, Faruk AKKUŞ, Gábor BILLAY, Gábor KOVÁCS, Çağdaş ACAR, Ali Oğuz BOZKURT, İrem ELÇİ ve ayrıca Rumeysa BABADOSTU'na ve üstelik çok sayıda burada adı geçmeyen arkadaşşıma teşekkür etmek benim için çok mühim.

Yazdığım tezin Türkçesinin düzenlemesi için yukarıda adı geçenler dışında Bekir DİRİ'ye ve bana çalışma imkanları sağlayan Koç ANAMED, Alman Arkeoloji Enstitüsü, İFEA ve özellikle Eötvös Loránd Üniversitesi Assuroloji ve İbrani Bilimleri Bölümü Kütüphaneleri ve çalışanlarına teşekkür ederim. En sona kalsa da aileme, özellikle annem Gyöngyi SZÓRÁDI'ye minnetlerimi sunarım.

Kovid-19 pandemisi nedeniyle İstanbul'dan uzak bitirdiğim için,

Miklós KERESKES

Budapeşte, 2021

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xii
AKKADCA TERİMLER LİSTESİ.....	xiii
HARİTALAR LİSTESİ.....	xiv
TABLolar LİSTESİ.....	xv
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ANADOLU'DA ORTA ASSUR

A. Orta Assur Sisteminin Temelleri.....	14
B. Ekonomik Sorunlar.....	18
C. Orta Assur Dönemi ve İklim Şartları.....	19
D. Kontrol (Dunnu'lar).....	20
E. Güneydoğu Türkiye'de Orta Assur'un Varlığı.....	22
F. Yıkılış.....	27
G. Sonuç.....	27

İKİNCİ BÖLÜM

ANADOLU'DAKİ ARAMİ, GEÇ HİTİT VE HURRİ KRALLIKLARI

A. Katmuhu.....	31
B. Nasibina.....	32
C. Gidara / Raqamatu.....	33
D. Huzirina.....	33
E. Bit Zamani.....	33
F. Bit Bahiani.....	35

G. Karkamış.....	35
H. Kummuh.....	36
I. Melid.....	36
J. Gurgum.....	38
K. Sam'al / Bit Gabbari / Yadiya.....	38
L. Patin (Unqi).....	40
M. Tabal.....	41
N. Que.....	42
O. Hilakku.....	44
P. Şubria.....	45

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YENİ ASSUR DÖNEMİ KAYNAKLARI

A. Yazılı Belgeler.....	46
1. Sultantepe.....	47
2. Ziyaret Tepe.....	47
3. Girnavaz.....	48
4. Kahramanmaraş.....	48
5. Tarsus.....	49
6. Ma'allanate.....	50
7. Batman.....	51
8. Zincirli.....	51
9. Malatya-Arslantepe.....	51
10. Karkamış.....	52
11. Tayinat.....	52
12. Mezraa-Teleilat.....	53
B. Kazılar.....	55
1. Üçtepe.....	55
2. Ziyaret Tepe.....	58
3. Sirkeli Höyük.....	59
4. Sultantepe.....	60
5. Tille Höyük.....	60
6. Karkamış.....	62
7. Zincirli.....	65
8. Malatya – Arslantepe.....	67

9. Tell Tayinat.....	67
10. Tarsus.....	68
11. Kinet Höyük.....	69
12. Mezraa-Teleilat	69
13. Girnavaz	70
14. Lidar Höyük.....	71
15. Deve Höyük.....	72
C. Yüzey Araştırmaları	74
1. Tabal.....	75
2. Harran.....	76
3. Kilikya	77
4. Kahramanmaraş	79
5. Fırat Havzası	80

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ANADOLU'DAKİ YENİ ASSUR EYALETLERİ

A. Amedi.....	84
B. Tuşhan.....	87
C. Şahuppa.....	90
D. Raqamatu.....	92
E. Guzana	94
F. Nasibina	99
G. Turtanu Eyaleti.....	101
H. Harran	108
I. Til-Barsip	109
J. Sol Turtanu Eyaleti (Kummuh).....	110
K. Karkamış	111
L. Marqasu	112
M. Melid.....	112
N. Tabal	116
O. Sam'al	118
P. Kullania	119
Q. Que.....	120
R. Hilakku	124
S. Rab şaqe Eyaleti.....	128

T. Kullimeri.....	144
U. Uppumu.....	144

BEŞİNCİ BÖLÜM

DEĞERLENDİRME

A. Eyalet Modeli	145
B. Eyalet Tipleri	150
1. Assurlulaştırılmış.....	150
2. Yukarı Dicle Bölgesi.....	151
3. Toroslar – Dağlık Sınır.....	152
4. Dağların Ötesinde	152
5. Suriye	155
C. Assurdan Farklı Kùltürler	156
1. Arami.....	156
2. Hitit-Luvi	156
3. Hurri	157
4. Fenike.....	159
5. Grek.....	167
D. Anadolu’da Demir.....	167
E. Özel Bölgeler	172
1. Turtanu Eyaletleri	172
2. Batının Kültürel Merkezi: Harran.....	178
3. II. Sargon Döneminde Karkamış.....	181
4. Kaşiyari Dağı	183
F. Bilimsel Metinlere Göre Assurların Anadolu’daki Varlığı	184
G. Eyaletlerin Etnik Yapısı.....	185
H. İmparatorluğun Yıkışında Anadolu	187
I. Yeni Asur Dönemi ve İklim Şartları.....	197

SONUÇ.....	202
-------------------	------------

KAYNAKÇA.....	211
----------------------	------------

KISALTMALAR LİSTESİ

c.	: <i>circa</i> (Latince), (rakamlardan önce) yaklaşık olarak
CT 54	: Cuneiform Texts from Babylonian Tablets in the British Museum (London 1896 ff.)
CTN 3	: Cuneiform Texts from Nimrud (London 1972 ff.)
HCI	: König, Friedrich Wilhelm: Handbuch der Chaldischen Inschriften Archiv für Orientforschung, Beiheft 8, Graz 1955
KAI	: Herbert Donner, Wolfgang Röllig. Kanaanäische und aramäische Inschriften, Harrassowitz, Wiesbaden 1968
NALK	: Th. Kwasman, Neo-Assyrian Legal Documents in the Kouyunjik Collection of the British Museum (= StPohl SM 14, 1988)
ND	: Nimrud kazılarında ele geçirilen tablet numaraları
NL	: Nimrud Letters
SAA	: State Archives of Assyria (Helsinki 1987 ff.)
StAssT	: Studien zu den Assur-Texten

AKKADCA TERİMLER LİSTESİ

<i>ade</i>	: vasal antlaşması
<i>dunnu</i>	: müstahkem çiftlik
<i>limmu</i>	: yıla ad veren memur
<i>masennu</i>	: hazineci
<i>nagir ekalli</i>	: saray habercisi
<i>rab şaqe</i>	: baş sâki
<i>rab şa-reşi</i>	: baş hadım
<i>sukkallu</i>	: vezir
<i>turtanu</i>	: general

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1: Orta Assur yerleşim düzeni	14
Harita 2: Orta Assur devleti haritası, MÖ 1200 civarında	16
Harita 3: Orta Assur devleti haritası, MÖ 1050 civarında	22
Harita 4: Deve Höyük konumu	73
Harita 5: Yeni Assur çanak-çömlek dağılım haritası	75
Harita 6: Harran ve çevresi	77
Harita 7: Kilikya yüzey araştırması	78
Harita 8: Fırat Havzası Demir Çağı yerleşimleri	81
Harita 9: Yeni Assur Eyaletleri	89
Harita 10: Yeni Assur Eyaletleri	101
Harita 11: Tarsus ve bölgesi	125
Harita 12: Bolkardağ ve Kilikya	169
Harita 13: Kasım-Nisan arasındaki ortalama yağmur beklentisi	197
Harita 14: Kuru, ıslak ve ortalama klimatolojik dönemleri	199
Harita 15: Kuna Ba Mağarası paleoiklimsel sonuçları	200

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Amedi <i>limmuları</i>	86
Tablo 2: Tuşhan <i>limmuları</i>	88
Tablo 3: Raqamatu <i>limmuları</i>	92
Tablo 4: Guzana <i>limmuları</i>	94
Tablo 5: Nasibina <i>limmuları</i>	100
Tablo 6: <i>Limmu</i> unvanı taşıyan <i>turtanular</i>	102
Tablo 7: Harran <i>limmuları</i>	108
Tablo 8: Til-Barsip <i>limmuları</i>	109
Tablo 9: <i>Limmu</i> unvanı taşıyan Sol <i>turtanular</i>	110
Tablo 10: Karkamış <i>limmuları</i>	111
Tablo 11: Marqasu <i>limmuları</i>	112
Tablo 12: Kullania <i>limmuları</i>	119
Tablo 13: Que <i>limmuları</i>	120
Tablo 14: <i>Limmu</i> unvanı taşıyan <i>rab şaqeler</i>	129
Tablo 15: Babil Kroniği	189

GİRİŞ

Assuroloji olarak adlandırdığımız bilim dalının tarihi Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarında başlamıştır. Bir zamanlar bu toprakları gezen batılı seyyahların seyahatnamelerinde bilinmeyen işaretler ile yazılan yazıtlar ve bir süre varlığını sürdürmüş uygarlıkların kaya kabartma çizimleri ve pazarlarda satılan diğer eserler dikkat çekmeye başlamıştır. 1840'lardan itibaren sultanın fermanlarıyla ilk kazılar da başlatılmıştır. Zaman ilerledikçe bu kazılar daha profesyonel bilim insanları tarafından yürütülmüş ve bugünkü anlamıyla yüzey araştırmaları ortaya çıkmıştır. Bu projeler kapsamında ele geçirilmiş buluntular, Osmanlı İmparatorluğu ve yabancı ekipler arasında paylaşılmıştır. Zaman ilerledikçe bu kazılarda Osman Hamdi Bey, Theodore Makridi ve Hormuzd Rassam gibi Osmanlı tebaaları da daha önemli bir rol oynamaya başlamışlardır. Ancak imparatorluk dağılınca bu projeler ağırlıklı olarak yeniden kurulan Suriye ve Irak topraklarında kalmıştır. Assur İmparatorluğu'nun başkentleri Ninive Ovası'nda yer almasından dolayı Yeni Assur çalışmaları da bu durumdan ciddi bir şekilde etkilenmiştir. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra birkaç istisnai kazı hariç bu çalışmalar için bir önemli kaynak kalmıştı; eski adıyla Müze-i Hümayun yani "İmparatorluk Müzesi" adını taşıyan İstanbul Arkeoloji Müzeleri. Müzede artık sınır dışındaki kalan kazılarda zamanında imparatorluğun payını oluşturan çeşitli sanat eserleri, aralarında çok sayıda çivi yazılı kil tablet ve yazıtlı diğer sanat eserleri kalmıştır.

Ortadoğu'daki eski Mezopotamya kültürleriyle ilgili ilk kazılar 1840'lı yıllarda başlamıştır. O dönemde söz konusu tüm alanlar Osmanlı İmparatorluğu'na aitti. Bu kazılarda genel olarak Yeni Assur dönemi araştırılmıştır. İlginç bir şekilde ilk kazı yılları (1842-1854) Osmanlı İmparatorluğu'nun Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya karşı, Avrupalıların da desteklediği savaşın sonu (1841) ve Kırım Savaşı'nın başlangıcı (1855) arasındaki döneme denk gelmiştir. Liverani bunun tesadüf olmadığını, tam tersine, bu kazıları yardım gibi gösterilmeye

alışan ama gerçekte zayıflayan imparatorluğunun finansal sistem ve iletişim altyapısına erişmeye çalışan bir Avrupalı ile birlikte gerçekleştiğini kanaatin- dedir (Liverani 2005: 223).

Türkiye Cumhuriyeti toprağında kalan bölgede Yeni Assur konusunda yürütülen ilk önemli kazı Karkamış'ın birinci İngiliz kazı dönemiydi (1878-1881). 19. yüzyılın sonunda büyük dünya güçleri arasında her konuda bir yarış varken İngiliz dünya hegemonyasının karşısındaki en önemli lke Almanya'ydı. Bu yüzden Karkamış kazısının ardından sadece on yıl geçmesiyle Almanlar da Zincirli'deki önemli kazılarına başlamışlardı (1888-1902). Savaş yıllarında ara verilmekle birlikte Cumhuriyet'in ilanına kadar Karkamış kazısı (1911-1914 ve 1920) devam etmiştir. 1930'lu yıllarda Tell Tayinat (1935-1938) ve Tarsus (1935-1939) kazılarına da izin verilmiş ve ikisi de Amerikalılar tarafından yürütülmüştü. 1940'lı yıllarda da devam eden Tarsus kazısından sonra (1947-1948) İngiliz-Türk ortak kazısı, Sultantepe'de (1951-52) kapatılmıştır.

Yeni Assur çalışmalarının temelini ağırlıklı olarak Irak kazıları ardından Suriye ve son olarak merkeze daha uzakta bulunan, dönemin Assur İmparatorluğu sınırları olan İran, Türkiye, İsrail ve Lübnan gibi Ortadoğu lkeleri kazıları oluşturmaktadır. Kazıların Türkiye'ye dönmesinde, bir taraftan İran-Irak sa- vaşıyla başlayan süreç, yani 1980'lerden itibaren Irak'taki güvenlik durumunun gitgide kötüleşmesi diğer taraftan aynı dönemde Türkiye'de Ilısu, Keban ve Ata- türk Barajı ile ilgili yüzey araştırmaları ve kurtarma kazıları etkili olmuştur. Bu şekilde Ortadoğu'daki güvenlik sorunları ve diğer problemler nedeniyle ulusla- rarası uzmanlar ve kazı ekipleri Türkiye'de gittikçe daha fazla kazı yapmaya başlamışlardır. 1980'lerin sonu ve 1990'lı yıllar arasında ağırlıklı olarak Türk arkeologlar tarafından yürütülen projelerden sonra 1990'ların ortasından iti- baren uluslararası kazı ekipleri de Türkiye'de daha yüksek sayıda kazı projele- rine başlamıştır.

A) Terimler

Tez çalışması esnasında bazı şeylerin tarif edilmesi hususunda birden fazla unsur ortadayken terimlerin bir anlatım ve yazılış şekline de karar verilmeliydi. İlk başta Assur kültürü ile ilgili önemli ve özel terimler ile kavramlarda bu yöntem izlenmiştir. Akkadca terimler konusunda hep Latin alfabesiyle ve bununla birlikte yukarıda belirtilen şekilde özel karakterler kullanmadan, terimlerin Akkadca versiyonları kullanılmıştır. Bu kararın arkasında iki sebep yatmaktadır; biri, bu terimlerin çevirisi olsa bile – örneğin, *rab şaqe*/baş sâki – bu unvanın farklı dönemlerde, mesela Osmanlı’da başka sorumluluklara sahip bir memuru akla getirebilmesi ve ayrıca anakronistik olabilmesidir. Bu anakronizm de bir tesadüf değildir. 19. yüzyıl düşünce sisteminde eskiden Greklerin düşmanı olan Perslerin despotluğu simgelenirken; Eski Ahit’te zaten Yahudileri sürgün edenler olarak kaydedilen Assurlar bilimsel olarak daha iyi bilinmeye başladıktan sonra yine de Hint Avrupalı olan Persler yerine biraz ırkçı önyargılar ile birlikte yeniden yükselen bireysel ve demokratik değerlere sahip çıkmaya başlayan Batı dünyasında despotluğun yeni ülkesi Assurlar olmuştur. Bununla birlikte dönemin büyük şark gücü Osmanlı İmparatorluğu ile karşılaştırmak da kaçınılmaz olmuş ve Assurları tanımlamak için de Osmanlı terimleri (vezir, harem, hadımlar) kullanılmaya başlamıştır (Liverani 2005: 226–227). İkinci sebep ise, bazı terimlerin aslında doğrudan Türkçe karşılığının ve çoğu zaman diğer modern dillerde de kavram olarak karşılığının olmasıdır; örneğin Orta Assur dönemine has müstahkem çiftlik tipi *dunnu* ve her yıl imparatorluğun bütünlüğünü simgeleyen bütün eyalet valilerinin Assur tapınağına göndermesi gereken *gina’udur*. Bu tip terimlerin ilk geçtiği yerde parantez arasında terimlerin Türkçe karşılığı verilmiş fakat sonrasında italik yazı ile Akkadca versiyonu kullanılmıştır.

Diğer yandan tarif edilmesi gereken kavramlar da mevcuttur. Bunlardan biri Assur toprakları ile ilgilidir. Assur kaynaklarda *mat* (tanrı) *Assur*, yani “tanrı Assur ülkesi” terim olarak belirtilmiş, bununla birlikte kral anlamına gelen *şarru* terimi de ilk başta tanrı Assur için kullanılmamıştır. Ancak Assur kralı

tanrının baş rahibidir ve bu yüzden kendisi de bazen *şarru*, yani kral olarak metinlerde geçmiştir. Bundan yola çıkarak devlet için kullanılabilen terimlerden biri Assur Krallığı olurdu; ancak bu her ne kadar doğru olsa da bilimsel literatürde tercih edilmemiştir. İkinci tercih literatürde yaygın olan Assur İmparatorluğu olabilirdi. Herhangi bir eski doğu döneminde tarihi öneme sahip bir devletin imparatorluk olarak tanımlanması da 20. yüzyılın ilk yarısında zirveye ulaşmış ve sonrasında da önemini korumayı başarmıştır. Bunun arkasındaki sebeplerden birisi, o dönemde hala varlığı sürdüren büyük dünya imparatorluklarının diğer yandan bilim insanlarının da doğu güçlerine imparatorluk terimini daha kolay yakıştırması olmuştur. Ancak daha 20. yüzyılın ikinci yarısında imparatorluk teriminin de bilimsel yollarla incelenmesiyle birlikte bu durum değişmeye başlamış, gittikçe daha az güç ile kontrol edilmiş ve merkezi bir ideolojiye sahip olmayan devletler için daha az kullanılmaya başlanmıştır (Liverani 2005: 228–229). Yakın zamanda, Brown Orta Assur devlet yapısı ile ilgili detaylı araştırma yaparken, Orta Assur devletinin imparatorluk olmadığını ancak MÖ 9. yüzyılda başlayan dönemin sonunda Assur’un bir imparatorluk olacağını vurgulamıştır (Brown 2013, Brown 2014). Bu değişim III. Tiglat-pileser dönemi ile zirveye ulaşmak üzereyken aslında II. Sargon ile başlayan, literatürde onu ve ondan sonraki kral ailesinin onun soyundan gelen krallar için kullanılan (Fales 2014b), Sargonid olarak tanımlanan dönemde tamamlanmıştır. Ardından bu imparatorluk tarihinde bir ilk sayılmış ve *translatio imperii* düşüncesinde önemli bir rol oynayarak Assur’dan Babil’e sonra da Med ile Persler ve oradan da Greklere ve nihayetinde Romalılara devrilmiştir (Goetz 1958). Bu tezde Sargonid döneminde zirvesine ulaşan Assur için Assur İmparatorluğu terimi kullanılmış ancak ondan önceki dönemlerde ülke sadece Assur olarak tanımlanmıştır.

Bir başka zor tanımlanan şey ise Assur sisteminde merkez ve çevre ilişkilerinde merkez için kullanılması gereken terimlerdir. Assur merkezi için “ana iller” (*home provinces*), çekirdek bölge, Ninova Ovası olarak da tanımlanan bölgedir. Söz konusu bölgeyi analiz ederken Radner Assur-Ninova-Erbil Üçgeni te-

rimini kullanmış (Radner 2011) ve çok daha net ve anlamlı bir ifade olduğundan dolayı bu çalışmada da bu terim tercih edilmiştir. Bunun arkasında sadece terimin anlamlı olması değil aynı zamanda bir diğer, daha geniş, Assur “ana bölgesinden” de daha kolay ayırt edebilmesi de önemli rol oynamaktadır. Orta Assur döneminden itibaren Assur-Ninova-Erbil Üçgeni’ne gittikçe Yukarı Dicle bölgesi ve ilk başta Habur Üçgeni sonra Fırat’a kadar geri kalan bölge de Assurların mental haritasından eklenmiştir. Tezin sonraki bölümlerinde bu değişim ve Anadolu eyaletleri için etkisi detaylı bir şekilde incelenecektir.

B) Amaç ve Yöntem

Bu doktora tezinin amacı Anadolu’da yani bugünkü Türkiye Cumhuriyeti İç Anadolu Bölgesinin Konya Bölümü, Doğu Anadolu Bölgesi Yukarı Fırat ve Hakkâri Bölümü, Akdeniz Bölgesi Adana Bölümü ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde MÖ I. binyılda Assurlar tarafından kurulan eyaletler ile ilgili mümkün olabildiğince en geniş kapsamlı çalışmayı yürütmektir. Bu araştırma kapsamında hem söz konusu coğrafya ile ilgili Yeni Assur döneminden gelen malzemeler hem de karşılaştırma geçişini anlayabilmek için Orta Assur dönemi sonu ve Assurların yeniden hükmetmesine kadar geçen zamanda Anadolu’da varlığı sürdüren krallıkların tarihleri de ele alınacaktır. Tezde yazılı – ağırlıklı olarak çiviyazılı –, arkeolojik – kazı ve yüzey araştırmalarında elde edilen bulgular – ve diğer bilim dalların – paleoiklimsel, zooarkeolojik vs – verileri de kullanılacaktır.

2010’lu yıllarda Anadolu’daki Yeni Assur eyalet sistemini incelemek için birbirine bağlı dört sebep vardır ve hepsi son dönemin yeni kazılarına dayanmaktadır. Bunların ilki yeni yüzey araştırmaları, ikincisi kazılarda elde edilen arkeolojik bulgular, üçüncüsü buralarda ele geçirilmiş yeni yazılı kaynaklar ve son olarak bu çalışmalar ile literatürün de çoğalmasdır. Bunların araştırma için de iki önemli sonucu vardır: Bu yeni bilgilere göre önceden yapılan araştırmaları yeniden incelemek gerekmektedir. Bunun dışında bu verilerin genel olarak bir bölge ya da kazı projesine ait olduğundan dolayı çoğu zaman

başka bölge, dönem ya da bilimdalından gelen sonuçlar ile bu yeni veriler karşılaştırılmamaktadır. Bu tezde bu tip sorunların aşılması için veriler mümkün olabildiğinde en geniş çerçevede sistematik olarak değerlendirmeye çalışılacaktır.

Yeni Assur döneminin başında Assur'un Anadolu'da toprağı yoktur. İmparatorluk büyüdükçe adım adım komşu ülkeleri yenerek onların topraklarını kendi ülkesine katmaya başlamıştır. Fakat bu genişlemede eyalet kurmak geç kalmış bir aşamaydı. İlk bağımsız krallıklar vasal olmuş ve vergi ödemek zorunda kalmıştır. Bu krallıklar yenildikten sonra Assur için ilk yüzyıllarda en önemli unsur kritik noktaları kontrol etmektir. Zaman ilerledikçe kurulan eyaletlerin sınırları da değişmeye başlamıştır. Araştırma kapsamında Assur eyaletlerini incelemeye çalışırken söz konusu dönemde sınırların bizim düşündüğümüz modern sınırlar gibi olmadığını (Parker 2002) unutmamak gerekir.

Şimdiki Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları coğrafi olarak tahmin ettiğimiz Yeni Assur eyalet sınırlarına denk gelse de bazı eyalet topraklarının bir kısmı şu an başka ülkelerde bulunmaktadır. Bunun sebeplerinden biri Türkiye-Suriye sınırını Berlin-Bağdat demir yolunun takip etmesidir. Bu şekilde bazı Anadolu eyaletlerinin merkezi ya da kazılmış diğer önemli yerler günümüz Suriye'sinde bulunmaktadır. Araştırma kapsamında eyaletler ağırlıklı olarak Türkiye Cumhuriyeti'nde bulunan malzemelere göre değerlendirilecektir. Gerekli durumlarda Anadolu'daki eyaletlerin başka ülkelerde bulunan yerleri de incelenecektir.

Yeni Assur eyalet sisteminde eyaletin adı genellikle eyalet merkezinin adından gelmektedir. Eyaletlerin sınırları genel olarak tahminlere dayanmaktadır ve genelde coğrafi sebeplerden dolayı belirlenmiştir. Bu yaklaşım ile elde edilen sonuçları düzeltebilmek için yazılı kaynaklarda bazı daha küçük yerleşim ya da coğrafi noktaların hangi eyalete bağlı olduğu bilinmelidir. Araştırma kap-

samında mümkün olabildiğince eyalet sınırları daha detaylı bir şekilde çizilmeye çalışılacaktır.

Bir Assur eyalet merkezinin nelere sahip olduğunu incelemek gerekir. Ayrıca bazı durumlarda merkezsiz eyaletlerin olup olmadığına da bakmak gerekir. Bu durumlarda yüzey araştırmalarına ve merkezde bulunan az sayıdaki kalıntıya dayanarak eyaletleri sistematik olarak inceleyerek çalışmak mümkün olabilir. Eyaletlerde genel olarak bir egemen şehir ve ondan daha küçük birkaç yerel merkez ve daha küçük yerleşimler olabilir. Bunu incelemek için ilk başta eyaletler tek tek incelenmeli ve içindeki yerleşim hiyerarşisi belirlenmelidir. Bunların sonuçları farklı eyaletler ve bölgelerden gelen veriler ile karşılaştırılmalıdır. Araştırmanın bu aşamasında farklı tip sonuçlar beklenebilir. Bunun sebepleri 1) bölgelerin Assur işgali öncesi farklarına, 2) Assur'un farklı dönemlerde, farklı hedeflerle kullandığı şehirlere 3) farklı coğrafyalara 4) eyaletlerin önceden Assur'a bağlı olup olmamasına 5) Assur hegemonyasında ne kadar zaman geçirdiğine dayanabilir.

Bunlar için tezde söz konusu bölgenin Assur'dan önceki dönemleri de incelenecektir. Ayrıca, Orta Assur döneminin eyalet sistemine ve işgal politikasına bakmak gerekecektir. Arami, Geç Hitit ve Hurri krallıkların tarihçesine ve sonra yerlerinde kurulan eyaletler arasındaki farklar da incelenmelidir. Yeni Assur döneminden önce ne kadar önemli, bağımsız, gelişmiş oldukları ve bunun zamanla imparatorluk büyüdükçe nasıl değiştiği incelenecektir.

Söz konusu bölgede pek çok kazıda yazılı kaynaklar da bulunmaktadır. Bu kaynaklar hem tamamlayıcı hem de birbirine karşı bir resim gösterebilir. Tipolojisine göre bunları incelemek gerekecektir. Örneğin sadece resmi yazıtlar (stel, kabartma) ve günlük kullanım için yapılmış kil tabletler nasıl bilgiler vermektedir? İkinci olarak bu kaynaklar bölge bölge ya da eyalet eyalet incelenmelidir. Üçüncü aşamada söz konusu bölgede bulunan metinlerin gösterdiği durumu Assur merkezlerinden gelen, bölge ile ilgili kaynaklarla karşılaştırmak ge-

rekmetedir. Yazılı kaynakların büyük kısmı eskiden yayınlanmış, akademik literatürde geçen Assur eyalet merkezlerinde bulunmuş kral yazıtları, yıllıklar ve merkezi mektuplaşmalardır. Son zamanlarda kazılardan elde edilen yazılı kaynaklar da artmaya başlamıştır. Yeni kazılar sayesinde eskiden çoğunlukta olan Assur merkezlerinden gelen kaynaklar hakkında bölgesel diğer güçlerin kendi bakış açısına göre de bilgi sahibiz.

Anadolu'da Yeni Assur ile ilgili kazılar olsa da bunların sağladığı bilgilere ulaşmak konusunda sıkıntılar yaşanabilir. En çok kazı ile ilgili rapor da kazıyı yürütenler ve kazıya katılanlar tarafından yazılır ve üstelik çoğu zaman kazı sonuçlarının özetleyen son yayınlar da eksiktir. Bu şekilde kazılarda ele geçirilen verilere ulaşma, kazı ekibine bağlı olmayan uzmanlar için oldukça zordur. Ayrıca yakın geçmişe kadar devam eden kazılarda yıldan yıla yeni verilere ulaşıldığından eski ve kapsamlı çalışmaların da yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir. Bunların dışında bu tip yayınlarda diğer kazılara az olsa da referans verilmekle birlikte başka kazılardan gelen verilerle karşılaştırılmamış ve farklı yerlerden gelen bilgi başka kriterlere göre incelenmemiştir. Kazılarda bulunan bulguların yerden yere farklı olabilmesi de buna engel oluşturabilir; örneğin, bir yerin sarayı diğerin çiviyazılı arşivi ya da çanak çömlek tipolojisi mevcut olabilir. Yeni kazılar eski kazıların sonuçlarını da çoğu zaman tamamlayıp değiştirebilir. Bu nedenle bu araştırmada mevcut kazı sonuçları daha bütüncül ve karşılaştırmalı şekilde incelenecektir. Bu çalışma sırasında Yeni Assur dönemi eyaletleri ile ilgili her bilgi konulara göre önce bir araya toplanıp sonra karşılaştıracaktır. Bir sonraki aşama olarak bu bilgiler hem bölgesel hem de çeşitli konulara göre ayrıca incelenecektir.

C) Kapsamın Sınırları

Bu çalışma her ne kadar Assurlar ve Anadolu ile ilgili olsa da bazı konulara değinmeyecektir. Birincisi Eski Assur ya da diğer adıyla Assur Koloni Dönemi'dir. Bu dönemde Kaniş'te (Kültepe) Assurların yerleşik hayatı ve yaşadıkları şehir var olsa da bu ne bir eyalet sisteminin parçası ne de sonradan

devam edecek bir durumdu. Yani kendi başında Assurlar ve Anadolu konusunda çok önemli bir dönem olmasına rağmen Yeni Assur dönemindeki bir araştırma için hem çok büyük bir konu hem de bir karşılaştırma ya da bir öncülük konusunda iyi bir temel için uygun değildir. Assurlar Yeni Assur döneminde kendi sınırları dışında Anadolu'da da ciddi bir etkiye sahiptiler. Anadolu'nun yerel gücü olan Urartu yüzyıllar boyunca Assurların ana rakiplerinden birisiydi. Aralarındaki rekabet sırasında Assurlar defalarca Urartu'ya karşı sefer yürütse de Urartu'nun topraklarını hiçbir zaman kalıcı şekilde işgal etmemiş ve eyalet sistemine de eklememiştir. Bu sebeplerden dolayı Urartu tarihi, kültürü ve Assurlarla ilişkisi ancak zamanında ittifakta ya da etkisinin altında olduğu krallıkların tarihinde, bir de Assur-Urartu arasında yer alan sınır eyaletlerinde potansiyel düşman olarak yer alacaktır.

D) Coğrafya

Bu çalışma kapsamında İç Anadolu Bölgesi'nin Konya Bölümü, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat ve Hakkari Bölümü, Akdeniz Bölgesi Adana Bölümü ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde eskiden Yeni Assur İmparatorluğu'na ait önemli merkezler ve bu merkezlerin bölgelerinin incelemesini hedeflenmiştir. Coğrafi olarak bunlar Irak sınırından Yukarı Dicle bölgesinde Kilikya, Kapadokya ve Hatay'a kadar yer alan bölgeye denk gelmektedir. Türkiye'de bulunan yeni Assur dönemine ait yerler genel olarak farklı eski eyaletlere bağlıydı. Çoğu zaman eyalet merkezi tam olarak belirlenmemiş ya da bulunmamıştır. Örneğin, Sultantepe Harran eyaletine bağlıydı, ama Harran şimdiki Harran Höyüğü olarak az kazılmış bir yerdir. Amedi şimdiki Diyarbakır Suriçi'nde Amida Höyük olarak pek kazılmamış bir eyalet merkezidir. Nasibina şimdiki Nusaybin şehrinin civarında olmalıdır. Que'nin eyalet merkezi olarak Adana düşünülebilir ancak bunu kuşkusuz bir şekilde kanıtlayan verilerin eksikliğinden dolayı bu konu bugünlere kadar tartışmalara açık olabilir, Tabal kısa bir süreliğine imparatorluğa bağlı kaldığından eyalet merkezine sahip olmayabilir. Marqasu ve Kummuhu eyalet merkezleri büyük ihtimalle bilinse bile yerlerinde kazılar yapılmamış, Uppumu ve Kullimeri'nin eyalet merkezi bulunamamış ancak onlar

için çeşitli öneriler mevcuttur. İlk ikisi bağımsız krallık olarak da uzun bir tarihe sahip olduğundan kesinlikle gelişmiş bir başkente sahip olmalıdır. Doğuda Up-pumu ve Kullimeri ise Esarhaddon döneminde, yani oldukça geç kurulmuş olup bu kısa süreçte Assur belki de bir eyalet merkezi oluşturamamıştır.

E) Kronoloji

Eski Yakındoğu uygarlıklarında yılları saymak için üç ayrı sistem geliştirilmiştir: 1) yıllar (önceki yılın) önemli olaylarından, 2) kralın yıllarına göre ve 3) yıla ad veren memura göre. Bu üçüncü sistemin kökleri MÖ III. binyıl Sümer kültürüne kadar takip edilebilmiş olsa da tam olarak ne zaman ve nasıl başladığı bilinmemektedir. Assur'da bu sistem MÖ 19-17. yüzyıl arasında gelmiş olmalıydı, ve yıla ad veren memura Akkadca *limmu* kelimesi kullanılmıştır. Bu sistem daha sonra büyük ihtimalle Assur'dan Grekler'e ve onlardan da Roma'ya geçmiştir (Millard 1994: 1). Grekler'de yıla adı veren memur için kullanılmış *eponymos* kelimesi sonrasında Assurların sistemi için de çoğu çalışmada *limmu* yerine kullanılmaktadır. Ancak bu sistemi kullanabilmek ve özellikle binyıllar sonra bilim insanları için memurların sırasını bilebilmek gerekmektedir.

Bu *limmu* listeleri ilk olarak Ninive ve Assur kazıları sonrasında Sultan-tepe kazısından bilinmektedir. En azından 19 tane tabletin bu listeden farklı parçaları günümüze ulaşmış ancak hiçbirisi MÖ 649'ten sonraki yılları kapsamaktadır. İlginç bir şekilde tabletlerin çoğu MÖ 910 ile yani II. Adad-nirari'nin ilk yılı ile başlamaktadır (Millard 1994: 4). *Limmuların* sırası en azından III. Salmanassar döneminden itibaren kral kendisi sonra onun önemli bakanları sırasıyla *turtanu* (general), *rab şaqe* (bas sâki), *nagir ekalli* (saray habercisi) ve *masennu* (hazineci) ve en son önemli şehirlerin valileri (Millard 1994: 8) gelmektedir. Bu en üst kademedeki memurlar için Akkadcada da erkân (*rabuti*) kelimesi kullanılınca bu tezde de topluca onlara bu şekilde atıf yapılacaktır. Farklı dönemlerde valilerin de belirli sıraları gözlemlenebilmektedir. Anadolu eyaletleri ile ilgili örneğin; Rasappa, Nasibina ve Arrapha III. Adad-nirari ve III. Tiglat-pileser dönemi arasında 8. 9. 10. 11. ya da 12. sıradaydılar, III. Salama-

nassar saltanatında 25. 26. ve 27. ve Nasibina ve Arrapha II. Sargon döneminde 6. ve 7. sırada yer almıştır. Habruri, Tuşhan, Guzana ve Ameid IV. Salmanassar, III. Tiglat-pileser ve II. Sargon döneminde ve ilk üçü III. Adad-nirari zamanında da bir küme oluşturmuştur (Millard 1994: 11). III. Salmanassar ve III. Tiglat-pileser dönemi arasında iki istisnai dönem hariç *rab šaqe nagir ekalli* ile hem 3. ve 4. sıradaydı (Finkel, Reade 1995: 168). Erkândan sonra ilk gelen Rasappa ve Nisibis, III. Salmanassar döneminde Nisibis valisinin önemini göstermeli, o dönemde hemen erkândan sonra, Rasappa ve sonra Nergal-ereş önem ve kişisel etkisinden öne geçebilmiştir (Finkel, Reade 1995: 170).

Assur'da III. Salmanassar dönemine ait şehir surunun yanında dört kümede toplam 98 tane yazılı taş bulunmuştur (Andrae 1913: 1-4). Üç tane kraliçe hariç hepsinde bir süre *limmu* unvanı taşıyan bireylerin (memurlar ve kralar da) yazıtları bulunmuş ancak hiçbirinde diğer unvanlarının yanında *limmu* luğundan bahsedilmemiştir. İlk başta her *limmunun* bir tane steli olduğu düşünülmüştür. Ancak günümüze ulaşmadığı düşüncesi ortaya çıkmıştır. İlk stelin Eriba-Adad (MÖ c. 1390-1364) son stelin ise Assurbanipal döneminde olmasından yola çıkarak toplam 700 küsür stelin olması gerekirdi. Bunun dışında stellerin birçoğu ya III. Salmanassar surunun ya da diğer stellerin altına gömülmüş durumda bulunmuştur. Assurbanipal kraliçesi hariç son stelin MÖ 8. yüzyıl ortasından olmasından dolayı büyük ihtimalle bu steller Sargonid krallarından birisi zamanında tapınak tadilatları sırasında o tapınaklardan kaldırılmıştır. Ancak krallara duyulan saygıdan dolayı doğru bir yerde muhafaza edilmesi gerekmekteydi (Millard 1994: 12).

F) Ortografi

Bu doktora çalışmasında çeşitli özel isimler kullanılmıştır. Bunların bir kısmı modern isimler diğerleri ise ölü dillerden bildiğimiz isimlerdir. Modern isimlerde şahıs isimleri konusunda sorunlar pek olmamasına rağmen yer adları ile ilgili bazen daha karmaşık bir durum ortaya çıkabilmektedir. Türkiye Cumhuriyeti dışında Arapça konuşan çevre ülkelerde – bu çalışma sırasında özellik-

le Suriye’de – höyük adları Arap alfabesiyle yazılmış Arapçadır. Bu adların Latin harfleri ile yazılışı uzmanlar arasında bile farklı sonuçlara yol açmıştır; örneğin, büyük ihtimalle eski Mitanni başkenti Waşşukanni ile özdeşleştirilebilen Tell Feheriye bazı eserlerde Tall Fahariya ya da başka bir şekilde geçmektedir. Üstelik bazı uzmanlar tarafından bu adlar normal Latin karakterler ile değil Arapçanın Latin yazılışı için kullanılan özel karakterler ile yazılmıştır. Bu çalışmada farklı ve çeşitli özel yazılışlar yerine Türk dili için en uygun seçenekler tercih edilmiştir. Türkçe literatürde bugüne kadar bu özel adlar çoğu zaman ya kullanılmamış ya çeşitli formlarda kullanılmış ya da Türkçeleştirmeden yabancı yazılışlar ile kullanılmıştır. Bu çalışma sırasında söz konusu özel isimleri bir yandan sadece Türk dilinde olan ses ve harfler ile diğer yandan bazen mantiken Türkçeleştirerek kullanılmış, örneğin Tell Sheikh Hammad yerine Tell Şeyh Hammad tercih edilmiştir.

Sıra ölü dillere gelince asıl olarak iki yöntem tercih edilebilir, birine göre bütün kelimeler son noktaya kadar bilimsel yazılışa göre, diğerine göre ise bütün kelimeler Türkçe yazılışına göre yazılmalıdır. Bu çalışmada ikinci yöntem seçilmiştir. Sebepler arasında Asurolog olmayan okurlar için isimlerin daha anlaşılır olması ve ileride iki yazılış sistemini karıştırmak istemeyenler için gerekli terimleri ve özel isimleri akademik Türkçeye kazandırmak da önemli rol oynamıştır. Akkadca’da olan ancak Türkçe’de olmayan sesler konusunda (altında nokta ile yazılan) emfatik s yerine /s/, aslında /kh/ olarak çevrilmesi gereken Akkadca’daki /h/ yerine /h/ yazılışı tercih edilmiştir. Bunlarla beraber esasen çalışma sırasında gerekli terimler ve yazılışlar ile ilgili tezin konusu ile ilgili en güncel ve kapsamlı Türkçe çalışma olarak Köroğlu, Adalı 2018 temel alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ANADOLU'DA ORTA ASSUR

Assur'un tarihi üç ana döneme ayrılabilir. İlk olarak I. Şamşı-Adad (MÖ 1809–1781) Assur merkezli büyük bir krallık kurmuştur. Bu krallık bir sonraki nesil ile sona ermiştir. Ancak daha bu dönemde Assur bir şehir olarak Anadolu'da Assurlu tüccarların yaşadığı bir koloniye sahip olmuştur. Zaman geçtikçe Assur'un gücü de artmış ve MÖ II. binyılın üçüncü çeyreğinde çevre bölgelerde seferler düzenlendikten sonra önemli şehirleri ele geçirerek eyaletler kurmaya başlamıştır. Seferler sonradan Akdeniz'e kadar ilerlemişse de eyalet sistemi batıya doğru Belih Nehri'ni geçememiştir. II. binyılın sonuna doğru ise gücü azalan Assurlar başkente yakın bölgeler dışındaki bölgelerden çekilmek zorunda kalmıştır. I. binyılın başında Assur yüzyıllar geçtikten sonra eski gücünü tekrar toparlamaya başlamış, yeniden yürütülen seferler ile Anadolu'da kaybettiği toprakları sırasıyla krallığına ekleyebilmiştir.

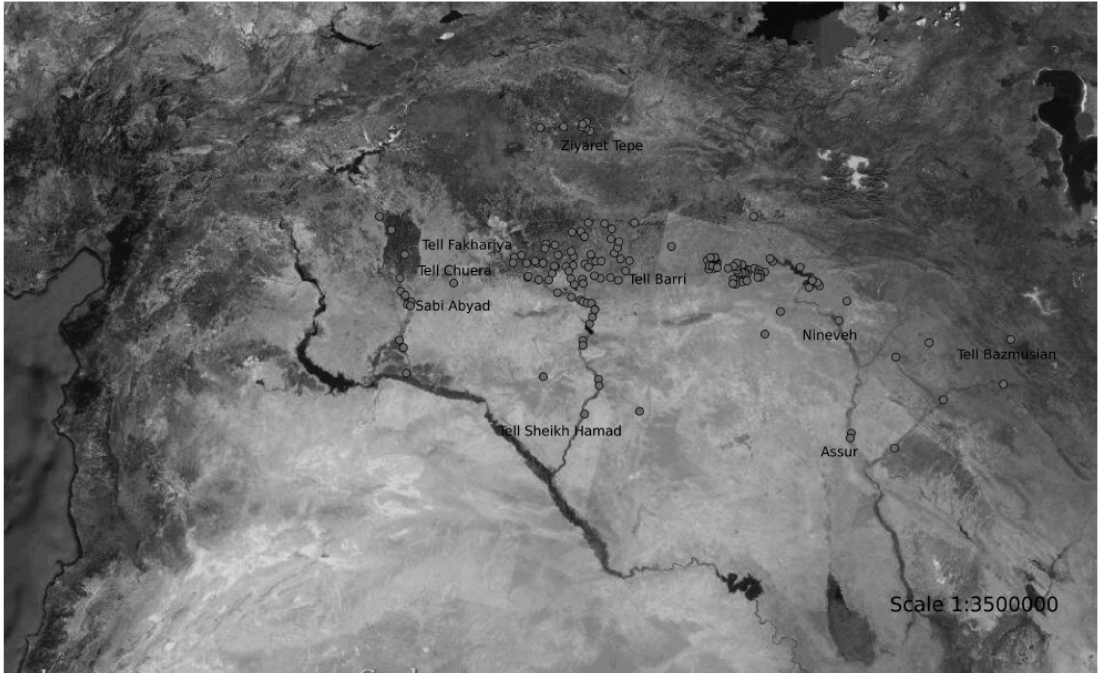
Assurlar şehir devleti olduğu dönemden itibaren Anadolu ile sürekli irtibat halindeydiler. İlk başlarda ticari amaçla, merkezi Kaniş'te (Kültepe) bulunan geniş bir ticaret kolonisi kurulmuştu. Bu ticaretin son bulmasıyla Anadolu ile bağlantısı kesilen ve MÖ II. binyılın üçüncü çeyreğinde zor bir dönem geçiren Assurlar, Anadolu'ya yavaş yavaş geri dönmeye başlamışlardır. Aşşur şehri, MÖ 14. yüzyılın ortasına kadar – I. Şamşı-Adad'ın hükmettiği kısa bir dönem hariç – sadece çevresindeki yaklaşık 150 kilometrekarelik bir bölgeyi kontrolü altında bulundurabilmişti (Foster, Foster 2009: 108). Ancak I. Assur-uballit (MÖ 1353–1318) tahta geçtikten sonra Assur güçleri toparlanmaya başlamış, kendi çevresinde, kuzey ve güneydeki dağlık bölgelerde, güneyde Babil'e ve batıda Yukarı Mezopotamya'ya doğru genişlemeye başlamıştır. Yukarı Mezopotamya, Zağros Dağları'ndan Fırat Nehri'ne kadar yayılmış bir bölge olup, sınırları batıda Suriye ve Lübnan Dağları, kuzeyde Doğu Anadolu dağlık coğrafyası platosu, güneyde alüvyal ovalardır. Tarımı hem yağmur, hem kuyu suyu hem de sulu tarıma dayanmaktadır. Akkad İmparatorluğu, Şamşı-Adad dönemi

ve Mitanni Krallığı zamanında da büyük bir devletin hızlıca kurulması için söz konusu bölgenin ciddi bir potansiyele sahip olduğu görülmüştür (Foster, Foster 2009: 106).

A. Orta Assur Sisteminin Temelleri

Assur krallarının her dönemdeki ana stratejisi; güneyde Babil sınırını korumak, kuzey ve kuzeydoğudaki dağlarda yaşayan kabilelere karşı önleyici ve cezai baskınlar düzenlemektir. Bu adımların ardından sırada fetihle genişleme vardı. Batı ve kuzeybatıdaki tarımsal ve ticari açıdan zengin bölgeler hedeflenmişti, bunlar: Habur, Belih, Fırat Nehri ve büyük bir başarı sayılan Fırat'ın ötesi. Assur, yıllık seferlerin doğal engelleri nedeniyle (mesafe, iase ve su ihtiyacı vs.) zaman ilerledikçe askeri ve zirai koloniler kurmaya başladı. Bu koloniler aracılığıyla MÖ 12. yüzyılda batıda Karkamış'a kadar ilerlemek mümkün olmuştur (Foster, Foster 2009: 109).

Harita 1: Orta Assur yerleşim düzeni, güncel arkeolojik buluntular ve metinlere göre

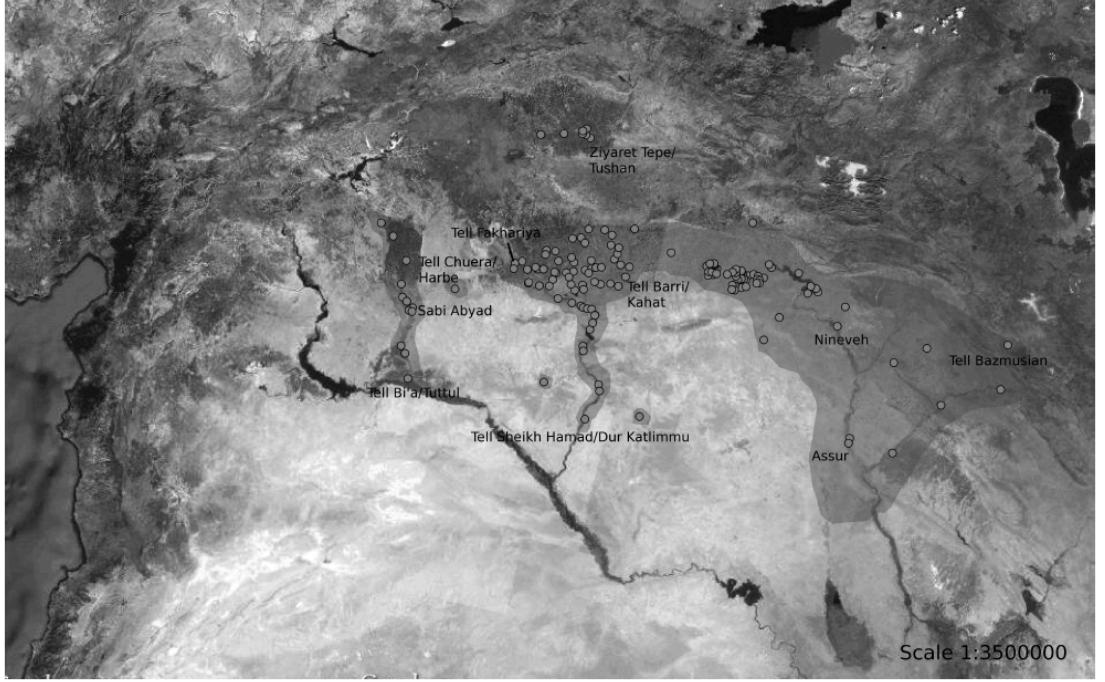

Kaynak: Brown 2013: 102, Fig. 1.

MÖ 13. yüzyılda Assurlar Cezire'yi adım adım fethetmişlerdir. Dönemin Assur krallarının yazıtlarında Hanigalbat'a (Assurlar tarafından Hurrilerin büyük devleti olan Mitanni'ye verilmiş ad) karşı mücadelelerden bahsedilmektedir. Hanigalbat ülkesinin adının okunuşu ile ilgili Miguel Valério'nun Hanirabbat, yani Büyük Hani okunuş önerisinden mutlaka söz etmek gerekir (Valério 2011). Bu Sami kökenli okunuşun doğru olma ihtimali yüksek olsa bile, bu çalışma sırasında daha anlaşılır olması için bilim camiası tarafından kabul edilen Hanigalbat okunuşu kullanılacaktır. I. Adad-nirari (MÖ 1295-1264) zamanında Mitanni'nin başında Assur'a siyasi olarak bağlı yerli Hurri kralları bulunmuştur. I. Adad-nirari her ne kadar Mitanni krallarından haraç toplasa ve Assur vassalı olması için gerekli çabaları harcasa da Assur kralının hedefleri arasında bu dönemde bölgeyi Assurlulaştırmak bulunmamıştı. I. Salmanassar (MÖ 1263-1244) zamanında Yukarı Habur bölgesinin bir kısmı (örneğin Amasakku), bir isyandan sonra Assurlar tarafından fethedilmiş olmasına rağmen, Mitanni devleti hala bir Hurri kralı ile varlığını sürdürmekteydi (Jakob 2015: 178).

I. Salmanassar zamanında merkezi Dur-Katlimmu'da olan Hanigalbat bölgesinin yönetimi, "Hanigalbat Kralı" unvanı da taşıyan Büyük Vezir'e emanet edilmişti. Bu unvanı ilk defa I. Adad-nirari'nin oğlu ve I. Salmanassar'ın kardeşi İbaşsi-ili taşımış ve unvan kaldırılana kadar babadan oğula geçmiştir (Fales 2011: 19). Hanigalbat bölgesi tamamıyla I. Tukulti-Ninurta (MÖ 1233-1197) zamanında fethedilmiştir.

Harita 2: Orta Assur devleti haritası, MÖ 1200 civarında

Kaynak: Brown 2013: 103, Fig. 2.

Mitanni sona erip dağıldıktan sonra bölgede Assur'a karşı sadece iki büyük güç kalmıştır: Hititler ve Nairi. Nairi bölgesinde birçoğu birbirleriyle akraba olan, birtakım ortak özellikler taşıyan göçebeler yaşamıştır. Assurlar onlara karşı sürekli sefer düzenledikten sonra Nairi kabileleri güçlerini birleştirmeye başlamış – Assur kral yazıtlarında geçen 43, 23, 60 Nairi kralı gibi ifadeler muhtemelen bunu göstermekte – daha sonra Demir Çağı'nda göçebe yapısını kaybederek yerleşik bir toplum olarak bir çatı altında birleşmişlerdir (Guarducci 2013: 102–104).

Assurlar ve Hititler Mitanni'ye iki taraftan saldırılar düzenleyip yok ettikten sonra komşu olmuşlardır. Başlangıçta IV. Tudhaliya ve I. Tukulti-Ninurta arasındaki bölgede hakimiyet sağlama mücadelesi nedeniyle Assur ve Hitit güçleri Nihriya'da karşı karşıya gelmişlerdi. Savaşı Assurlar kazandıktan sonra iki devlet arasındaki sınırlar ve bunların etki alanları ihtilafa neden olmamış, iki devlet barışçıl bir şekilde münasebetlerini sürdürmüşlerdir (Fales 2011: 25–26).

Assur merkez bölgesinden üç kat daha büyük olmasına rağmen Hanigalbat fethedildikten sonra kral yazıtlarında Hanigalbat adına bir daha rastlanmamaktadır. Yazıtlarda geçen sadece kuzeybatı bölgeleri – mesela Ehli-Teşup, Kaşiyari Dağı’nın kuzeyinde bulunan Alzi krallığı – ve Babil’e karşı olan savaşlardır (Jakob 2015: 178). Ancak arkeolojik kaynaklara göre Assurların etki alanı bu dönemde Hanigalbat’ın içlerine kadar uzanmıştı. Örneğin; Belih ve Habur Üçgeni’nin – zamanında önemli bir güzergâhı – yolun yarısında bulunan Harbe’de (Tell Chuera) Mitanni temelleri üzerine büyük ihtimalle hala yerel Hurri-lerin yaşadığı bir yerleşimi kontrol eden idari merkez olarak Assur garnizonu inşa edilmiştir (Jakob 2015: 178). Tell Chuera’da bulunan ve I. Tukulti-Ninurta zamanına tarihlendirilebilen mektuplar, bölgenin söz konusu dönemde yaşadığı zorluklara ışık tutmaktadır. Habur Üçgeni her ne kadar Assurlar tarafından fethedilmiş olsa da Kaşiyari Dağı’ndan bazen 5000 kişilik bir ordu toplayabilen Hurri güçleri güneydeki Assur yerleşimleri için daima ciddi bir tehdit olmuştur (Jakob 2015: 181). Bu tehdit, Assurlar tarafından Hanigalbat’ın başkent ya da idari merkez olarak kullanılması için güneydeki Dur-Katlimmu yerine Yukarı Habur bölgesindeki eski ve Mitanni zamanında önemli rol oynayan prestijli şehirleri (Taidu, Waşşukanni ya da Amasakku) tercih etmemesine neden olmuştur (Brown 2013: 104).

Orta Assur yerleşimlerinin (bazı *dunnu* ve köyler hariç) ağırlıklı olarak Mitanni temelleri üstünde kurulması ve aynı zamanda Mitanni dönemine göre yerleşim sayılarının az olması, Assurların Hanigalbat bölgesinde ve genellikle batıda, yeni ve ciddi bir sistem oturtamadığına işaret etmektedir (Brown 2014: 90–91). Fakat eyalet sistemine baktığımızda Türkiye – Suriye sınırının hemen güneyinde, Yukarı Habur bölgesinde, birçok yerde eyalet merkezi varken (Aşşukanni, Şadikanni, Kulişinaş vs.) Yukarı Habur, Kaşiyari Dağı ve Yukarı Dicle bölgesinde bazı önerilere göre Harran, Nabula ya da Nihriya eyalet merkezi ol-duysa da (Llop 2012: 95) kesin olarak bildiğimiz eyalet merkezlerinin eksikliği göze çarpmaktadır. Bu noktada lokalizasyonu belirsiz olan Yukarı ve Aşağı Eyaletler’e dikkat çekmek gerekir ki söz konusu bölge bu iki eyalete olabilir. Öyle

ise, normal eyalet merkezleri gibi eyalet adı taşımaması bir tür özerk yönetim sistemini çağrıştırmaktadır. Bu eyalet sisteminin dışında olma durumu ile Kaşiyari Dağı bölgesinde varlığını sürdürebilen Hurri güçleri arasında bir bağlantı olmalıdır.

B. Ekonomik Sorunlar

Assur'un batı topraklarında sorunlar sadece siyasi ve askeri değildi. Bütün batı ekonomisinin temeli olan tarım arazileri için başka sebeplerden kaynaklı sorunlar da ortaya çıkabiliyordu. Örneğin çekirge istilaları büyük tehdit oluşturmaktaydı. Yerel yönetim hasadın iyi yıllarında yerel talepleri ancak karşılayabilmekteydi, fakat hasadın art arda kötü olduğu yıllar için artı ürün yeterli değildi. Böyle bir durumda düşmanların depolara saldırması ve çekirge istilaları kolayca bir felakete yol açmıştır. Yeni Assur döneminde çekirge pupası ve larvalarının erişkinliğe ulaşmaması için önlemler alınmıştır (Radner 2004: 15). Aynı önlemler muhtemelen Orta Assur döneminde de vardır. Bununla birlikte, Harbe ve Dur-Katlimmu bölgelerindeki yerel yazılı kaynaklarda, I. Tukulti-Ninurta zamanında çekirgelerin ciddi sorun olduğu anlatılmaktadır (Jakob 2015: 182).

I. Tukulti-Ninurta yazıtlarında Babil'e karşı savaşlardan bahsedilse de idari metinlerde ekonominin ciddi sıkıntılar yaşadığı anlaşılmaktadır. Örneğin, Kaşşu Kralı Kaştiliaş'a karşı başarılı bir seferden dönen orduda Babilli sürgünler için yeterince erzak yoktu (Jakob 2015: 183). Aynı zamanda Assur'un kuzeydoğusunda, düşmanların Assur kentlerini kuşatması ve bütün önlemlere rağmen – I. Tukulti-Ninurta'nın yeni kurduğu başkenti Kar-Tukulti-Ninurta planlanırken yakın ve uzak çevredeki tarımsal bölgeler de ciddi bir şekilde geliştirilmiştir (Freydank 2009: 24) – başkentte ciddi bir temel gıda eksikliği söz konusudur. İdari metinlerden kralın, sözde tamamıyla kendi egemenliği altında olan Hanigalbat'ta ordu yardımıyla arpa toplamak zorunda kaldığını da öğrenmekteyiz (Jakob 2015: 184). Bununla birlikte, bu arazilerin veriminin I. Tukulti-

Ninurta'nın son on yılında önemli ölçüde azaldığı görülmektedir (Freydank 2009: 78).

Assur'un egemenliği altındaki topraklardaki tarımsal artı ürün, metinlere göre Aşşur ve Kar-Tukulti-Ninurta saray inşaatları gibi prestijli projeler için kullanılmış, arazi verimlerinin azalmasından aynı şekilde etkilenmiş olan Hanigalbat bölgesi için büyük olasılıkla merkezden ayrıca yardım gelmemiştir (Jakob 2015: 184). Orta Assur kralları için Hanigalbat yerine öncelik, Dicle'nin doğusu, Assur-Babil sınırı ve başkentlerdeki prestijli inşaat projeleriydi. Merkezden yardımlar gelmediği için Hanigalbat bölgesi, Assur'a karşı olan yerel güçler ve gittikçe kötüleşen çevresel koşullara karşı uzun süre dayanamamıştı (Jakob 2015: 185). Bu dönemde hem Doğu Akdeniz (Kanievski et al. 2010: 207–215) hem de Cezire'de (Kirleis, Herles 2007: 7–37) tespit edilmiş olan artan kuraklık da muhtemelen Assur'un batıdaki hegemonyasının azalmasında çok ciddi bir rol oynamıştır.

C. Orta Assur Dönemi ve İklim Şartları

Ortadoğu'da yağmurlar ağırlıklı olarak kışın yağar. Sıcaklık azalınca, kışlar da daha soğuk olunca daha fazla yağmurdan dolayı topraklar daha verimli olabilir. MÖ 1200'lere kadar böyle bir dönemden sonra gelen değişim bitki tarımı ve toplumları çok hızlı etkilemiştir. Normalde Cezire ve ovalarda yıllık 50–150 mm, dağların eteğinde ise yıllık 200–500 mm yağış görülür, yağış tarımına uygun Yukarı Mezopotamya'da yıllık 200 mm sınırı vardır. Kışlar bir derece daha sıcak olunca yağış yıllık 30 mm azalır (Neumann, Parpola 1987: 162). MÖ 1200'lerden itibaren hava koşulları küresel çapta değişmeye başlamıştı. Önceki yüzyıllar boyunca göçebeler, yerleşik toplumlar ve merkezi devletlerin gelişip yayılmasını mümkün kılan iklimsel şartlar yüzyıllar boyunca hızla kötüleşmiştir.

Avrupa, Asya ve Afrika'nın dağlık bölgelerinden (Himalayalar, Karakorum, ve Sahara Dağları) gelen veriler, MÖ 1200 ve 900 arasındaki devrin daha

sıcak bir dönem olduğunu göstermektedir (Neumann, Parpola 1987: 165–167). Aynı zamanda Ortadoğu’da hem Ugarit’te aynı dönemde ciddi bir sıcaklık artışı, hem de bununla beraber Dicle ve Fırat Nehri’nin debilerinde de ciddi bir azalma tespit edilmiştir (Neumann, Parpola 1987: 168–175). Bu etkiler hem Suriye’de, hem Hanigalbat ve Assur merkezinde, hem de Babil’de aynı şekilde hissedilmiştir. Assur ve Babil’den gelen yazılı kaynaklar, MÖ 1200 ve 900 arasında seyrek olsa da önceki ve sonraki dönemlere kıyasla da çok daha fazla olumsuz koşullardan bahsedilmiştir (açlık, kıtlık, kuraklık, gıda eksikliği, ekin yokluğu, yüksek tahıl fiyatları ve göçebe saldırıları) (Neumann, Parpola 1987: 171–181).

Sadece Ortadoğu’ya baktığımızda da bu dönemi inceleyebilmek için veriler mevcuttur. Aralarında Türkiye’den Eski Acıgöl, Söğütlü ve Van Gölü’nün de yer aldığı Ortadoğu’nun on farklı yerinden gelen paleoekolojik verilerde belirtildiği gibi, MÖ 12. ve 9. yüzyıllar arasında iklim değişikliği en azından Türkiye’nin orta ve doğu tarafları ile Kuzeybatı İran’dan Ölü Deniz’e kadar tüm bölgeyi kapsayan bir bölgesel ölçekte gerçekleşmiş ve kuraklığın artmasına neden olmuştur. Bu artan kuraklık Suriye çölü bozkırlarındaki bitki örtüsünün azalmasına yol açmış yani otlatma ve hayvan sürüleri için ellerindeki imkanları kötüleştirmesi nedeniyle bölgenin göçebe Aramileri, başka yerlerde otlak aramak için bölgeden ayrılmak zorunda kalmışlardır. Fırat ve Dicle arasındaki verimli Cezire bölgelerine doğru kuzeye göç etmeleri bu kuraklığın artmasından kaynaklanmış olabilir (Kirleis, Herles 2007: 31). Aynı zamanda MÖ 1200 civarında başlayan küresel ısınma, Assur’un tarım sistemini daha geliştirmesini sağlamı ve kanal inşaat projelerine de önceki verimliliği devam ettirebilmek için girişilmiş olabilirdi (Düring 2015: 49).

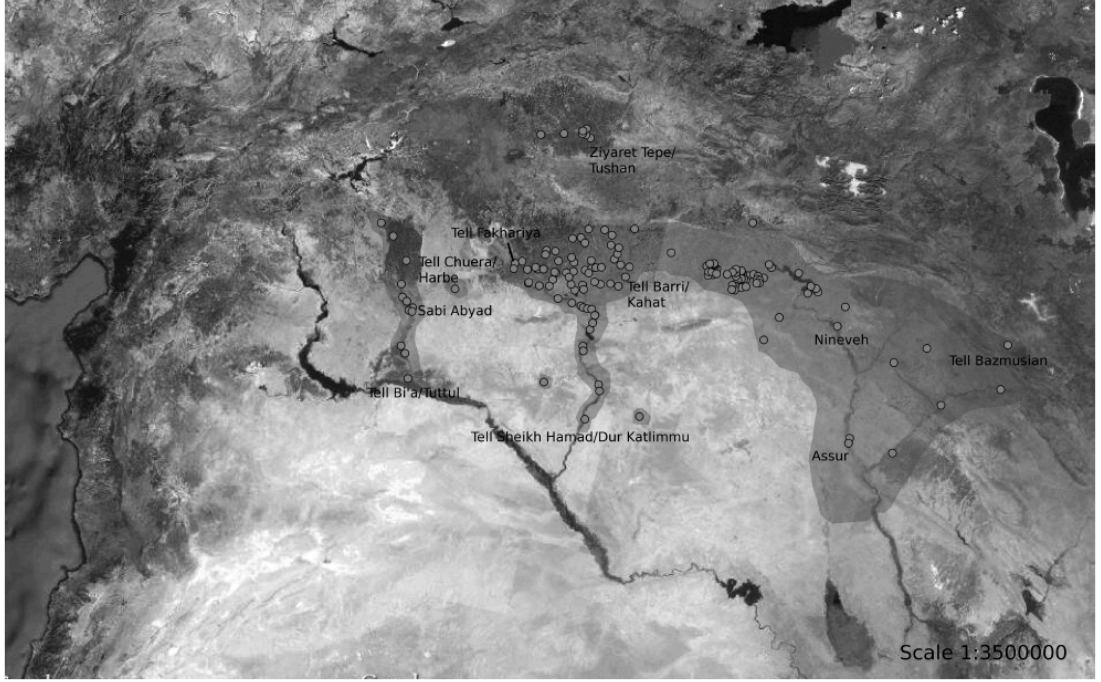
D. Kontrol (*Dunnu*’lar)

Orta Assur döneminde Assurlar, kırsal *dunnu*’lar (müstahkem çiftlik) ile kontrol etmiş ve yerleşimler arasında bir ağ oluşturmuştu. Sistemin kendisi Orta Assur dönemine hastır; Güneydoğu Anadolu’da arkeolojik ve yazılı kaynaklara göre de lokalize edilebilen örneği, Yukarı Dicle bölgesinde yer alan Dunnu-

şa-uzibi'dir (Giricano). Burada Ahuni diye birinin kil tablet arşivi bulunmuştur (Radner 2004). Burada ele geçen tabletlerden hem arşivin Aşşur-bel-kala dönemine, yani kral yazıtlardan bildiğimiz üzere bölgenin Assur kontrolünden çıkmasına yakın bir zamana kadar kullanıldığını, hem de *dunnu*'nun bu karmaşık dönemlerde çevredeki savaş ortamından etkilenmediğini öğrenebilmekteyiz (Grayson 1991: A.0.89.7). Bu *dunnu*'lar tarımsal kolonizasyon için kullanılmıştır. *Dunnu*'lar önceden ekilmemiş, bereketli bölgelerde yağmurla beslenen tarım için uygun yerlerde kurulmuş ve sadece tarım için değil, zanaat ve endüstri için de kullanılmıştı (Düring 2015: 57-58). Terk edilmiş bir yerde tarımsal arazi kurmak çevredeki göçebeleri bölüp daha kolay kontrol etme konusunda da çok faydalıydı (Wiggermann, Akkermans 2015: 119).

En iyi bildiğimiz Tell Sabi Abyad *dunnu*'sunda topraklar *şiluhlu* (serf) ve *alayu* (hür doğmuş) köylüler tarafından ekilmişti. Orta Assur döneminden önce Belih bölgesi – en azından tarım toplulukları tarafından – büyük ölçüde terk edilmiş bir bölge olmalıydı. İşçileri dışarıdan getirmek gerekirken *şiluhlu* adlarının ağırlıklı olarak Hurrice olması, Cezire'nin kuzeyinde yeniden fethedilmiş bölgelerden; *alayu* adlarının ağırlıklı olarak Assurca olması ise, onların Assur merkez bölgelerinden gelmiş olduğunu göstermektedir (Wiggermann, Akkermans 2015: 119). Tell Sabi Abyad'da tarımdan elde edilen kaynaklarla Büyük Vezir kamu görevlerini finanse etmiştir. Tahıl fazlalığı silahlı kuvvetlerin giderlerine ve özellikle de pahalı at arabaları için harcanmıştır. Dışarıdan getirilen malzemelerden kısmen silah ve at arabası üretimi de yapılmıştır (Wiggermann, Akkermans 2015: 119).

Harita 3: Orta Assur devleti haritası, MÖ 1050 civarında

Kaynak: Brown 2013: 104, Fig. 3.

I. Tukulti-Ninurta döneminde yazılı belge veren bölgesel merkezlerden – Aşşukanni (Tell Fekheriye), Harbe (Tell Chuera), Dur-Katlimmu (Tell Şeyh Hamad) – kralın vefatıyla yeni belgeler gelmemeye başlamıştır. Buna rağmen MÖ 1180 civarına kadar I. Tukulti-Ninurta’nın ölümünden sonra, Büyük Vezir İli-pada döneminde (yaklaşık olarak MÖ 1197–1183) Hanigalbat bölgesi – Harran ve Huzirina dahil – Assur Krallığı’nın tamamıyla entegre olmuş bir parçasıydı. Bölge ancak MÖ 1180 civarından itibaren giderek istikrarsızlaşmaya başlamıştır (Wiggermann, Akkermans 2015: 120).

E. Güneydoğu Türkiye’de Orta Assur’un Varlığı

Orta Assur döneminde Assur’un batı sınırları bugüne kadar tartışmalara açık bir konudur. Ülkenin sınırları bir teoriye göre Belih, diğerine göre ise Fırat’a kadar uzamıştı¹. Her ikisine göre Harran ve Huzirina bölgesinde Belih Nehri’nin kuzeyinde yoğun bir şekilde yerleşimler varken (Wiggermann,

¹ Tartışmanın merceğinde olan bölgelerin Suriye içinde yer almasından dolayı bu makale kapsamında bu konuyu daha detaylı incelenmemek tercih edilmiştir. Tartışmanın her iki tarafın argümanları, bunlar ile ilgili veriler ve haritalar için bkz. Llop-Radua 2012.

Akkermans 2015: 118) bugüne dek Türkiye sınırları içinde Assurların izine daha batıda rastlanmamıştır. Ancak bu noktada Şanlıurfa'nın Bozova ilçesi Deliler Köyü'nde bulunduğu söylenen ve Adıyaman Müzesi'nde muhafaza edilen Orta Assur dönemine ait (Çeçen 2019: 176) yayıma hazırlanmış fakat hala yayımlanmayan bir tabletten de mutlaka söz etmek gerekir². Köyün Fırat'a yakın olması Orta Assur idari sisteminin buraya kadar uzadığını gösterebilir. Harran Ovası'ndaki Assur yerleşimlerinde hem Veli Sevin tarafından 1987-1989'da hem de Nurettin Yardımcı tarafından yürütülen (Yardımcı 2004) yüzey araştırmalarında bulunan çanak çömleklerden bir resim ortaya çıkmaktadır. Anaz, Aşağı Yarımca, Göktepe, Kepirli (Kantara), Mamuca (Mezarlıktepe), Sultantepe, Yukarı Yarımca, Çamlıdere, Akçalı (Mineyçir), Erbaş (Harabeysito), Para Para'da hem Orta hem de Yeni Assur dönemlerine ait çanak çömlekler bulunmuştur. Bunların yakın örnekleri Yukarı ve Orta Dicle, Orta Fırat ve Habur bölgesinde de bulunmuştur. Harran Ovası'ndan toplanan Orta ve Yeni Assur malzemeleri biçim ve teknikte güçlü bir süreklilik göstermektedir (Coşkun 2016: 315-320). I. Adad-nirari ve I. Salmanassar'ın kral yazıtlarında Eluhat şehrinin fethedilmesinden bahsedilmektedir (Grayson 1987: A.0.76.1: 8-11, A.0.77.1: 81-85). Eğer Eluhat'ın bugünkü Viranşehir olduğunu kabul edersek (Nashef 1982: 104) şehrin adının sonraki dönemlerin kaynaklarında geçmemesine rağmen Orta Assur döneminden burada Assurların varlığı tespit edilebilir.

Cizre ve Batman Su havzası arasında ve Kaşiyari Dağı'nda çok fazla yüzey araştırması yapılmadıysa da Orta Assur yerleşimlerinin eksikliği yine de göze çarpan bir unsurdur (Brown 2014: 92). Bu, yerleşimlerin olmadığı anlamına değil; buradaki yerleşimlerde Assur malzemesinin bulunmaması ve dolayısıyla Assur'a bağlı olmaması anlamına gelmektedir (Parker 2003: 542-545). Kaşiyari Dağı'nda önemli şehirler olarak I. Adad-nirari yazıtında Şuru (Savur), Nabula (Girnavaz) ve Taidu adı geçmektedir (Grayson 1987: A.0.76.1: 8-14). Şuru ile ilgili arkeolojik veri olmasa bile Girnavaz'da 1982-1991 arasında Hayat

² Faruk Akyüz – Koray Toptaş “A Middle Assyrian Tablet from Adıyaman Museum”.

³ II. Assurnasirpal, III. Salmanassar, III. Adad-nirari, III. Tiglat-pileser – çünkü *limmulara* önceden karar verilirdi, ancak V. Salmanassar'ın ilk yılında değil ancak sonraki yıllarında *limmu* ol-

Erkanal başkanlığında kazılar yapılmış olup Orta ve Yeni Assur tabakaları da ortaya çıkmıştır (Erkanal 1988).

Yukarı Dicle bölgesinde Pornak (eski Sinamu), Üçtepe, Çayırılık Tepe, Kavuşan Höyük, Babahaki, Giricano ile Ziyaret Tepe’de ve Susam Tepe, Hirbemerdon Tepe, Salat Tepe, Kenan Tepe, Boytepe, Hakemi Use, Gre Dimse, Beşiktepe, Pir Hüseyin’de (D’Agostino 2011: 104–105) de Orta Assur malzemeleri bulunmuştur (Algaze 1989: 115–123). Çoğu bilim insanına göre Taidu Üçtepe’ye lokalize edilmelidir. Bu ağırlıklı olarak Tuşhan’ı Ziyaret Tepe’yle özdeşleştirmekten (Radner, Schachner 2001: 756) kaynaklanmakla birlikte Üçtepe’nin Tuşhan olmasına dair çok daha güçlü argümanlar vardır (Köroğlu 2018b: 334–338). Bundan yola çıkarak yazar tarafından Taidu’yu Suriye’deki Tell Hamidiya’yla özdeşleştirip (Cancik-Kirschbaum 2009: 139) Türkiye’deki Orta Assur şehirleri listesinden çıkartılması önermektedir. Bazı bilim insanlarının önerilerine göre adları kaynaklarda geçmese bile Malitiya (Malatya-Arslantepe) ve Nihriya (Diyarbakır veya Urfa bölgesinde, belki Kazane Höyük) da Assur topraklarına eklenmiştir (Harrak 1987: 173). Garzan ve Botan bölgesinde Gre Amer, Türbe Höyük ve Çattepe de Orta Assur malzemesi bulunan yerlerdir (D’Agostino 2011: 107). Yazılı kaynaklara göre Yukarı Dicle bölgesindeki topraklar ağırlıklı olarak *dunnu* sistemi aracılığıyla kullanılmıştır (Radner 2004: 71). Bölgede kazı yapılan yerlerden Giricano dışında belki Gre Amer de bir *dunnu*’ydu (Pulhan, Blaylock 2013: 393–422). Cizre-Silopi Ovası’nda da bazı Orta Assur yerleşimleri saptanmıştır; Basorim Höyük, Takyan Höyük, Nerwan Höyük ve muhtemelen Silopi Höyük. Cizre-Silopi Ovası hem Assur çekirdek bölgesine yakınlığı, toprağının verimli olması, stratejik öneme sahip oluşu ve yoğun yerleşmeye uygunluğu hem de dağlara yakınlığından dolayı saldırılara kolayca maruz kalabilen bir bölgeydi. Bundan dolayı askeri güçler tarafından sıkı kontrol altında tutulması gereken bir bölgeydi (D’Agostino 2011: 106).

Yukarı Dicle bölgesi büyük ihtimalle MÖ 13. yüzyılda fethedilmiştir. Fakat Assur merkezi devleti, yazılı kaynaklara göre buradaki hayatta çok az rol

oynamıştı. Giricano metinlerinin güncel Assur *limmularına* göre tarihlendirilmesi bunu gösteren nadir örneklerden biridir. Bölge en geç MÖ 12. yüzyılın ortasında merkezi Assur idari sisteminin bir parçası olmaktan çıkmıştır (Brown 2013: 114). Yukarı Dicle bölgesi ve merkezleri Sinamu ve Tuşhan'ın Assur'un çekirdek bölgesinden izole olmasını en iyi gösteren iki veri bulunmaktadır: 1) Assur merkezlerinde bulunan metinlerde şehirlerin adının hemen hemen hiç geçmemesi, 2) her eyalet için ana görev olan Aşşur'daki Aşşur tapınağına her yıl sağlanması gereken sembolik *gina'u* sunu listelerinde de şehrin adının geçmemesi. Bu iki durum bu bölgedeki Assurlu görevlilerin pratikte merkezden bağımsız hareket edebilmesini mümkün kılmıştır (Brown 2013: 110).

Giricano metinlerine baktığımızda arşiv sahibi Ahuni, babası Kiddin-Sin, çocuklarından biri Sasi adını taşımaktadır. Kiddin-Sin tamamen Assurca bir isim Ahuni ise hem Assurca hem de Batı Sami dillerine ait olabilecek bir isimdir; fakat Sasi belirgin bir Batı Sami, büyük ihtimalle Aramice bir isimdir. Baba adının Assurca, çocuk adının ise Batı Sami olduğu durumlar başka metinlerde de tespit edilmiştir. Şahıs adları etnik kökenleri kesin olarak göstermese bile, en azından bir kimlik tercihi gösterir. Bu durum Aramilerin gelişi ve kültürel olarak Assurlar ile barışçıl bir şekilde karışmasına işaret edebilir; sonraki Arami krallıklarının bazılarının kuruluşunun hikayesini de gösterebilir (Brown 2013: 115).

Yukarı Dicle bölgesi doğal olarak hem ulaşımı kolay hem de yoğun ve rimli topraklara sahip en yakın bölge olması sebebiyle Assur için önemli idi. Arkeolojik verilere göre önceki ve sonraki dönemlerde başka büyük güçler için bu kadar önem taşımamıştır. Yukarı Dicle bölgesi Orta ve Yeni Assur döneminden sonraki yazılı ve arkeolojik kaynaklara göre Perslerin gelişine kadar başka güçler için aynı derecede önem taşımayan, yerel ve ağırlıklı olarak göçebelere oluşan toplumlar tarafından yönetilmiştir (Matney 2011: 454).

Assurların Orta Assur döneminde Anadolu'da tam ulaşamadığı ama ulaşmaya çalıştığı yerlerden birisi muhtemelen Hititçe adıyla Malitiya, Melid'dir. Hitit kaynaklarında Hititlerin, I. Adad-nirari ve I. Salmanassar döneminde Assurların Malitiya'ya kadar gelebilmesinden endişe ettiği anlaşılmaktadır. Askeri ve siyasi sorularla ilgili birtakım kehanet arasından Assur kralının söz konusu yılda Malitiya'ya kadar gelip gelmemesiyle ilgili biri (KBo XXII 264 r. iii 11-14) de mevcut olup, bunun dışında konu ile ilgili kaynak ya III. Hattusili ya da IV. Tudhaliya tarafından I. Salmanassar'a gönderilmiş uzun bir mektubun bir parçasında, Assur kralının Hitit kralından Malitiya'ya bir isyanın olup olmadığını incelemek için güvenilir bir adamını göndermeyi tavsiye ettiği anlaşılmaktadır (Hawkins 1998: 64-65). Hem I. Adad-nirari hem de I. Salmanassar Yukarı Mezopotamya ile yakından ilgilendiğinden ve Harran'ı fethedip Fırat'ta Karkamış'a kadar ilerleyebildiğinden dolayı, Assur kaynaklarında Malitiya'dan bu dönemde söz edilmese de Hitit kralları onların Malitiya'ya kadar ilerlemesinden endişe duymuştur (Hawkins 1998: 65).

Sonraki Assur kralı I. Tukulti-Ninurta Fırat'ı ilk geçebilen Assur kralı olmasıyla birlikte bu seferi sırasında 28.800 Hititi Assur'a tehcir etmiş (Grayson 1987: A.0.78.23: 27-30) ancak bununla ilgili karşılaşmaların nerede olduğu tam olarak bilinmese de mutlaka Toros'taki Hitit şehirlerinin güvende olmadığını hissedilebilmesini sağlamıştır. Bu sebeplerin asılsız olmadığı Malitiya'dan ilk söz eden Assur kralı I. Tiglat-pileser yazıtından anlaşılmaktadır (Hawkins 1998: 66). Nairi'ye karşı gerçekleştirdiği seferin dönüşünde Hanigalbat'taki Milidia'nın yanından geçerken şehri teslim aldığına yıllık haraç da koymuştur (Grayson 1991: A.0.87.1: v. 34). Sonraki yıllarda yine de Akdeniz'e doğru seferler yürüttüğünde "Büyük Hatti ülkesindeki" Milidia kralı, Allumari'den haraç almıştır (Grayson 1991: A.0.87.4: 31). Malatya-Arslantepe'de İmparatorluk Kapısı'nın MÖ 1180 civarında tahrip edilmesinden sonra yeniden bir merkezi yönetimde ayağa kalkmış ancak MÖ 1070 civarında yine de tabakada bir tahribat gözlemlenmiş ve Liverani'ye göre bu MÖ 1073-1072'de Assur-bel-kala tarafından yapılmıştır (Frangipane, Liverani 2013: 358).

F. Yıkılış

Assurlar Aşağı Habur'da yer alan Tabetu (Tell Taban), Şadikanni (Tell Acaca), Dur-Katlimmu (Tell Şeyh Hamad) ve Aşağı Zap'taki İdu (Satu Qala) hariç, II. binyılın sonunda batıdaki toprakları kaybederek Ninive Ovası'na çekilmiştir. Söz konusu şehirlerdeki yerel hanedanların Assur merkeziyle ilişkileri bu geçiş döneminde de devam etmiştir. Yukarı Dicle'yi I. Tiglat-pileser (MÖ 1115–1076) ve Aşşur-bel-kala'nın (MÖ 1074–1056) kral yazıtlarına göre bölgeye gelen Aramiler ele geçirmişti. Aramiler önce I. Tiglat-pileser döneminin sonunda Assur'un merkezi ve Dicle'nin doğusunda yer alan şehirleri yağmalamış (Grayson 1991: A.0.87.1: 62–88, A.0.87.10: 36–37), ardından Yukarı Dicle bölgesini sistematik olarak ele geçirmeye başlamışlardır. Aşşur-bel-kala'nın yazıtında (Grayson 1991: A.0.89.7, iii: 20–25) Aramilerin Sinamu (Pornak) şehrinin yanında yenildiği yazılmış olsa da Assur arka arkaya toprak kaybetmeye başlamıştır.

G. Sonuç

Orta Assur döneminde ilk başta krallar eyalet oluşturmada sadece vergi isteyip yerel güçleri vassal haline getirmeye çalışmıştı. Bu sebeplerin arkasında ideolojik, askeri ve ekonomik gerekçeler vardı. Örneğin; Yukarı Dicle bölgesine bakıldığında, Assurlar her seferinde direkt kontrolü tercih etmişti. Bunun sebepleri arasında diğer bölgelere kıyasla Cezire Ovası ile bitişik olmayan bir dağın öte tarafında bulunan bölge olduğundan dolayı daha zor ulaşım şartları ya da ekonomik sebep olarak Assur merkez bölgeleri için verimli bölgeleri güven altında tutmak olabilir. Ninive Ovası'nın kendisi de çok verimliydi fakat çevresinde Babil hariç, benzer verimliliğe sahip yegâne yer sadece Yukarı Habur ve Yukarı Dicle bölgeleriydi. Gördüğümüz gibi, bu bölgelerde artı ürün varsa bile en kritik zamanlar – örneğin kıtlık – hariç başkentlere bunu ulaştıramazlardı. Aynı zamanda burada hasatlar da kötü olduğunda Assur merkezinden destek olmayınca Assur kontrol mekanizması hızlıca gerilmeye başlamıştır. MÖ 1200 ve 900 arasındaki dönemde hava sıcaklığının artması o dö-

neme kadar sürdürölmüş toplumsal yapının ve ekonominin temelleriyle alt üst olmasına, Aramilerin gelişine ve Assurların çekilmesine sebep olmuştur.

Orta Assur döneminde Türkiye'nin güneydoğusundaki Yukarı Dicle bölgesinde, Harran Ovası'nda, Kaşiyari Dağı'nın aşağısındaki Yukarı Habur bölgesinde yerleşimler kurulmuştur. Kaşiyari Dağı ve Batman-Cizre arasındaki boşluklar Assurların bu dönemde söz konusu bölgelerde kalıcı bir iz bırakamadıkları anlamına gelmektedir. Orta Assur devleti eskiden düşünüldüğü kadar merkezî bir devlet olmayabilir; batı Hanigalbat kralı unvanı da taşıyan Büyük Vezir tarafından yönetildiğinde de çoğu yerde ancak nehirlerin yanında ciddi bir yerleşim yoğunluğu saptanmıştır ve Yukarı Dicle ile tamamen bitişik olmayan bir bölgesi bulunmaktaydı. Fakat bu bölgeler arasındaki yerler boş değildi, Assur'a olumlu ya da olumsuz şekilde yaklaşan topluluklar ile doluydu (Brown 2013: 117).

İKİNCİ BÖLÜM

ANADOLU'DAKİ ARAMİ, GEÇ HİTİT VE HURRİ KRALLIKLARI

Bu bölümde Tunç Çağı sonunda Orta Assur ve Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra kurulan – ağırlıklı olarak – Arami ve Geç Hitit krallıklarının tarihçesinin kısa özetlerinden bahsedilecektir. Burada yer alacak krallıkların toprağı sonradan Yeni Assur döneminde imparatorluğun bir parçası olup eyalete dönüştürülecektir. Bu bölümde genel bir bakış dışında asıl olarak kurulacak bu eyaletleri anlayabilmek için önemli veriler toplanıp incelenecektir. Bundan dolayı Aramice, Fenikece, Luvice yazıtlara ve kabartmalara bir de hanedanların iç çatışmalarına detaylı değinilmeyecektir.

1995'te Hawkins o zamana kadar son 25 yılda bulunan ve yayınlanan yeni Luvice hiyeroglif yazıtların Yeni Assur dönemi için önemini analiz ederken önündeki 25 yılda da aynı hızla yeni yazıtlar bulunursa yine birçok şeyin yeniden incelenip düşünülmesi gerektiğini vurgulamıştır (Hawkins 1995: 100). Hawkins 2000'de yayınladığı (Hawkins 2000) eserinde bunu yapmaya başlamış ve yazıtlardan sonra T. Bryce 2012'deki eserinde o güne kadar bilinen veriye dayanarak Geç Hitit krallıklarının tarihini de yazmıştır (Bryce 2012). Ancak geçen yıllarda gittikçe çoğalan bulgular – örneğin (Dinçol et al. 2015), (Alparslan, Uysal 2018), (Denizhanoğulları, Güriçin, Peker 2018), (Peker 2016) – ve eski yazıtların yeniden okunup ve incelenmesi – örneğin (Yakubovich 2015), (Oreshko 2018) – tam Hawkins'in 1995'teki yazısından 25 yıl sonra bütün bu yeni verilere dayanarak on yıl önceki çalışmalara göre bu krallıkların tarihçesinin yeniden düşünülmesini gerektirir. Bu doktora tezinin odak noktasında Yeni Assur döneminde Anadolu coğrafyası olmasından dolayı bu kapsamlı çalışmaya girililmeyecektir. Yakın zamanda bilim insanlarının en azından ayrı bir doktora tezi kapsamında bu verileri bir araya getirip incelemesi gerekecektir. Arami krallıkların tarihi ise son yıllarda art arda daha detaylı ve kapsamlı şekilde incelenmiştir – (Dion 1997), (Lipiński 2000) en son 800 küsur sayfalık bir eser ola-

rak (Younger 2016) – ve bu yüzden bu doktora tezinde bu çalışmaların tekrarlanmasına gerek duyulmamaktadır.

Krallıkların tarihi ile ilgili en önemli diğer kaynak grubu ise Assur kaynakları, özellikle kral yazıtlarıdır. Bunlar her ne kadar Yeni Assur dönemine ait Anadolu kaynakları olsa da hem krallıkların tarihi ile ilgili bilgiler verdiği için bilim insanları nesillerdir bu yazıtlardan faydalanmış hem de son zamanlarda Yeni Assur krallarının bütün Anadolu'ya düzenlediği seferler özetlenip incelenmiştir (Dezső 2018). Bu sebeplerden dolayı bağımsız krallıklarla ilgili Assur kral yazıtları ancak gerekli yerlerde, sonra kurulacak eyaletlerin analizi için gereken boyutta yapılacaktır. Kaldı ki tezin bu bölümünde ancak önemli noktalar olarak kuruluş, adlandırma, sınırlardaki genişleme ve Assur kaynaklarında görmeye başladığımız son dönemlerdeki roller – Assur'un düşmanları ya da müttefikleri – ve bağımsızlığını kaybetme şekilleri incelenecektir.

Hitit İmparatorluğu yıkıldıktan sonra birtakım küçük, kültürel olarak Hitit kökenli krallık kurulmuştur. Bunlar ilk başta büyük ihtimalle Karkamış kralına bağlı olsa da zaman ilerledikçe Melid, Kummuh, Gurgum ve batıda Patin ve Que de kendi hanedanlarıyla bağımsız krallık olmuştur. Bu toprakların hiçbirinde Orta Assur döneminde eyalet kurulmasa da dönemin Assur kralları seferler düzenlemiş ve Yeni Assur döneminde Assur eyaletine dönüştürülmüşlerdir. Aramiler 11. yüzyıldan itibaren Aşağı Khabur – Orta Fırat bölgesinde yerleşmeye başlamıştır (Lipiński 2000: 98). Dur-katlimmu Assurların kontrolünde kalsa da onun aşağısında Aramiler toprakları ele geçirip Orta Assur döneminin bu geç yıllarında devlet oluşumları veya kabile konfederasyonları oluşturmaya başlamışlardır (Masetti-Rouault, Rouault 2016: 403). Onlara karşı yürütülen seferlerden onların bölgede yerleştiği görülebilmektedir. Bu hızlı yerleşmenin Assur kaynaklarından adı konulmasa bile – sonradan Laqe olarak geçecek bölgeye sadece Aramiler denir – Yeni Assur döneminin başında aynı uygarlığın burada bulunmasını gösterir. Anadolu'da Aramilerin söz konusu dönemde yerleşip şehirler kurmasına dair yazılı kaynaklarımız olmasa bile Aşağı

Khabur – Orta Fırat bölgesindeki olaylar Orta Assur döneminin sonunda Assurların topraklarını hızlı kaybetmesi ve Aramilerin aynı bölgede kısa bir sürede devlet oluşumları veya kabile konfederasyonlarına geçebilmesine dair bir ipucu olabilir. Kaybolan topraklarda; Kaşiyari Dağı'nın doğusunda Katmuhu, şimdiki Nusaybin'in yerinde Nasibina, onun batısında Gidara (diğer adıyla Raqamatu), Yukarı Dicle bölgesinde Amedi merkezli (modern Diyarbakır) Bit-Zamani, Yukarı Habur bölgesinde Guzana merkezli (modern Tell Halaf, Suriye) Bit-Bahani ve son olarak Harran'ı (modern Urfa) da dahil eden Huzirina (modern Sultantepe) adlı devletler kurulmuştur. Arami ve Hitit kökenli krallıkların dışında kuzeyde Katmuhu ve Şubria bölgesinde kalan Hurri güçleri de krallıklar oluşturabilmiştir.

A. Katmuhu

Katmuhu, sınırları bugüne kadar tartışmaya açık bir ülkeydi. I. Tiglatpileser Katmuhu'ya saldıran Muşkular ile Katmuhu'da savaşırken Kaşiyari Dağı'na girmiş ve onları yendikten sonra tanrı Assur'a vergi ödemeyen Katmuhu'yu da yenmiştir (Grayson 1991: A.0.87.1: i 62–ii 35). Katmuhu'nun Dicle Nehri'nin – en azından – batı tarafında yer aldığı, I. Tiglatpileser'in ordusundan kaçan Katmuhuluları Dicle'nin öbür tarafında da takip etmesinden dolayı kesindir. Katmuhu'yu yağmaladıktan sonra onun kralı Kali-Teşup oğlu Kili-Teşup, nam-ı diğer Errupî'yi de rehin almıştır. Kral adları Hurrice olmasına ve Orta Assur döneminde önceki bölümlerde gördüğümüz kadarıyla Kaşiyari Dağı'nda Hurrilerin yoğun yaşadığına göre Katmuhu bölgesi ve halkı da büyük ihtimalle Hurrilerden oluşmaktaydı. II. Assurnasirpal Nipur Dağı'nda (Cudi Dağı) savaşırken Katmuhu'ya Dicle'nin batısına geçerek girdiğinden dolayı, en azından onun zamanında, Katmuhu'nun sadece Dicle'nin batısında yer aldığı anlaşılmaktadır (Grayson 1991: A.0.101.1: i 69–99). Kral Katmuhu'dayken Bit-Halupe'ye bağlı Şuru (Savur) şehrinin isyan ettiğini öğrenmesi, Kaşiyari Dağı'nın batısında yer alan Şuru'nun Katmuhu dışında olduğunu göstermektedir. Bu bilgilere göre Katmuhu modern Cizre'nin batı, kuzeybatısı ile Kaşiyari Dağları'nın doğu tarafında yer almaktaydı (Postgate 1976–1980: 487).

Katmuhu'ya karşı Assur seferleri I. Arik-den-ili'nin zamanından itibaren başlamıştır. Orta Assur döneminde Katmuhu, Assurlara bağlı ya da kısmen bağımsız devlet olmuştur. Yeni Assur döneminde II. Assur-dan Katmuhu'ya karşı sefer düzenlemiş ancak II. Adad-nirari ülkeyi yenip Assur İmparatorluğu'na kattığını söyleyen kral olmuştur. Ondan sonraki dönemlerde artık Katmuhu'nun Assurlu valileri de kaynaklarda yer almaktadır. Assur topraklarına katılmadan önce onun merkezi ile ilgili verilerin mevcut olmamasına rağmen, Assur eyaleti haline geldikten sonra başkentinin Şahuppa olması (Postgate 1976-1980: 488) bu yerin büyük ihtimalle önceki dönemlerde de aynı yer Katmuhu'nun merkezi olduğunu akla getirmektedir.

B. Nasibina

Nasibina'nın adı kaynaklarda ilk defa MÖ I. binyılın başında geçmiştir. Söz konusu dönemde bölgenin en önemli merkezlerinden biri, buna göre önceki dönemlerde ya başka ad taşımış (bu adın etimolojisi Aramiceye dayanmakta) ya da bölgede başka şehirler (Amasaki ya da Nabula) merkez idi (Lipiński 2000: 110-111). Şimdiki Nusaybin kültürel olarak aynı şehrin devamı olsa bile, geçen bin yıllarda yerin taşınmasından dolayı eski çağ şehrinin tam lokasyonu hala bilinmemektedir (Streck 1998-2001: 185). Nasibina Assurlu merkez bölgesinden gelen batıya Guzana, Harran ve Balih'e giden kral yolunun önemli bir noktasındadır, buradan başlayıp aşağıya Habur Nehri'ni takip edip Dur-Katlimmu'yu geçerek Fırat'a giden yolun başlangıcıdır. II. Tukulti-Ninurta MÖ 885'te Yukarı Habur vadisini geçerken Nasibina'ya gelip yolunu batıya doğru devam ettirmiştir. Kaşiyari Dağı'nın eteğinde yer alan bölgede Temani Aramileri yerleşmişti. Assurlu kaynaklarda ilk defa MÖ 901 ve 900'de II. Adad-nirari'nin seferleri sırasında şehrin adı geçmiştir. Lideri Temani Aramilerinden olan Nur-Adad'ı savaşıp yenmiş, MÖ 896'da şehrin kuşatmasında Assurlar başarılı olsa da sadece MÖ 852'den önce bir tarihte Assur eyalet merkezi olmuştur.

C. Gidara / Raqamatu

II. Tiglat-pileser (MÖ 966–935) zamanında Assurlar Nasibina'nın batısında, Guzana'nın kuzeyinde olan, yeri tam olarak bilinmeyen Gidara şehri ni Temani Aramileri'ne kaybettikten sonra şehirde ve çevresindeki topraklarda bir Arami krallığı kurulmuştur (Kirleis, Herles 2007: 11). Şehir ve bu şekilde krallık Assurlar tarafından Gidara, Aramiler tarafından Raqamatu olarak bilinmiştir. Assurlu kaynaklarda MÖ 898'deki kuşatması sırasında ve II. Adad-nirari tarafından ele geçirildiğinde söz edilmiş bir yerdir (Streck 2006–2008: 249). Lideri Muquru'ydu ve kuşatmadan sonra şehir Assur eyaletine dönüştürülmüştü. MÖ 773'e kadar Assurlu valilere rastlanır fakat sonra kaynaklarda geçmediğinden dolayı belki *turtanu*'nun (general) eyaletine eklenmiştir.

D. Huzirina

Huzirina adıyla bir ihtimalle yukarı Mezopotamya bölgesinde iki tane şehir vardı. Birisi kesinlikle Sultantepe, diğeri ise Assurlu kaynaklarda geçen bir şehirdir. II. Adad-nirari tarafından ele geçirilmiş, II. Tukulti-Ninurta tarafından Nasibina'dan sonra ziyaret edilmiş, II. Assurnasirpal 886'da Kummuh, Aşşa, Qipani ve Azallu şehirlerin vergilerini bu şehirde almıştır. III. Salmanassar'e karşı ayaklanmaya katılan şehirlerin birisidir (Postgate 1972–1975: 536). Dion'a göre (Dion 1997: 33) Temani Aramilerinin yönettiği şehirdir. Fakat Younger (Younger 2016: 234) bunu reddetmiştir, ona göre Huzirina bağımsız olan ve Temani Aramileri'ne ait olmayan bir şehirdir. MÖ 900 civarında şehri Harran bölgesinde ilerleyen Assurlar ele geçirmiştir.

E. Bit Zamani

Yukarı Dicle bölgesinde yer alan Amedi (Diyarbakır) merkezli bir krallıktır. Diyarbakır'ın merkezinde olan höyük halen bir şehrin merkezi olduğundan dolayı kazılar yürütülememiş, bunun dışında krallığın kendi ürettiği yazılı malzeme de bulunmamıştır. Bu şekilde krallık ile ilgili yazılı kaynaklar asıl olarak Assurlu kaynaklardır. Orta Assur döneminde MÖ 13. yüzyılda Assur eyaletidir (Szuchman 2009: 56). Assur-bel-kala'nın döneminde bölgeyi Assurlar

kaybetmiş, daha sonra Assurlar MÖ 9. yüzyılda bu bölgeye yeniden ilgi göstermeye başlamıştır. MÖ 882’de II. Assurnasirpal krallığın liderinden vergi almış, sonra krallığın iç çatışmalarına müdahale ederek kendine uygun kral seçmeye çalışmıştır (Unger 1928: 94–95). MÖ 866’dan sonra Assur eyaletine dönüştürülmüştür (Szuchman 2009: 58).

Genel olarak arkeolojik verilere dayanan bilgilerimiz eyalet merkezi ya da başka, şehir diyebileceğimiz, büyük yerleşimlerden gelmektedir. Ilısu Barajı Projesi’nden dolayı Yukarı Dicle bölgesinde geniş bir alanda yapılmış yüzey araştırmalarından dolayı kasaba ve köy boyutunda olan yerleşimler de bilinmektedir. Buradan ele alınan hayvan kemikleri bölgede yaşayanların farklı farklı dönemlerde günlük hayatına ve yerleşim hiyerarşisi konusuna da ışık tutabilmektedir. Geç Tunç Çağı’nda bölge ilk olarak Mitanni (c. MÖ 1500–1300) sonra Orta Assur (c. MÖ 1300–1068) egemenliğin altındaydı. Erken Demir Çağı’nda Assurlar gelene kadar (c. MÖ 1068–882) merkezi yerleşimler bulunmamaktaydı ve sadece köyler vardı. Yeni Assur İmparatorluğu gelince eyalet sistemi kurulmuştur (MÖ 882–612) (Berthon 2014: 338). Mitanni döneminde Üçtepe belki MÖ 14. yüzyıl başkenti olan Ta’idu (Wilhelm 1989: 89) ve Ziyaret Tepe de belki bölgesel merkezdi. Orta Assur döneminde Ziyaret Tepe bir yönetim merkezidir. Bazı bilim insanlarına göre eyalet merkezi olan Tuşhan da burasıydı. (Radner, Schachner 2001), Giricano bir müstahkem tarım üretim merkezi olan *dunnu* idi (Wiggermann 2000). Türbe Höyük ise bir Assur hisarıydı (Sağlamtimur 2010; Sağlamtimur, Ozan 2007). Faunal topluluklar kentsel ve kırsal geçim stratejilerinin farklı olduğunu gösterir. Mitanni ve Orta Assur döneminde de şehir merkezi olan Ziyaret Tepe’de iki dönem arası koyun ve keçi oranı artmıştır. Orta Assur idari *dunnu* olan Giricano’da tam tersine azalmıştır. Av sahaları buradan daha uzak bir yerde olduğu için daha çok domuz ve sığır yetiştirildi. Av eti tüketimi yoktur, sadece tüketim yerine zanaat endüstrisini işaret eden ayak ve kafa parçalar bulunmaktaydı. Tam tersine Hibermerdon Tepe ve Kavuşan Höyük’te özel geyik avı devam etmiştir ve kemiklere göre belki at ve eşek de tüketilmiştir. Türbe Höyük’teki veriler yönetim merkezi olan

Ziyaret Tepe'dekine benzediğinden burada yaşayanların ağırlıklı olarak sadece tüketici askerler olduğu anlaşılmaktadır (Berthon 2014: 323).

F. Bit Bahiani

Asıl olarak Bit-Bahiani Yukarı Habur bölgesi civarında yaşanan bir Arami kavminin adıydı. Onların ele geçirdiği bölgede MÖ 11. yüzyılda Guzana (şimdiki Tell Halaf, Suriye) başkentiyle bir krallık da kurmuşlardı (Unger 1938: 37). Assurlu kaynaklarda ilk defa MÖ 894'te geçmiş, savaşmadan MÖ 866 civarında eyalete dönüştürülmüştü. Bu krallık ve yerine kurulan Assur eyaletinin sadece kuzey bölgesi şimdiki Türkiye'de yer almaktadır. Krallığın yeni Assur eyaletine dönüştürülmesi bir önceki hanedanın devam etmesiyle birlikte gerçekleşmiştir. Bu geçiş süreci Guzan eyaleti ile ilgili bölümde incelenecektir.

G. Karkamış

Hitit İmparatorluğu yıkıldıktan sonra Torosların ötesindeki topraklarda c. MÖ 1190 ve 1100 arasında eski Hitit imparator hanedanından gelen Karkamış kralı hüküm sürmüştür. Krallık en geniş topraklara bu dönemde sahip olmuştur. Bu dönemin sonunda en azından Kummuh ve Malatya bağımsız krallık olmuştur. Bir sonraki aşamada c. MÖ 1100 ve 870 arasında Karkamış şehrinde arkeolojik veriler bir kentsel dönüşümü ve zenginleşmeyi göstermektedir. MÖ 870 ve 855 civarında hem bölgede Assur gücü artmaya başlamış hem de Fırat'ın öte tarafında olan Bit-Adini krallığı bile Karkamış topraklarının bir kısmını kendi kontrolü altına almıştır. Bu dönem Karkamış krallığının en küçük olduğu dönemdir. Bit-Adini'nin Assurlar tarafından yenilmesiyle Karkamış Fırat'ın batsındaki topraklarına yeniden sahip çıkabilmiş ve MÖ 717'de II. Sargon tarafından yenilene dek bir bölgesel güç olarak varlığını sürdürebilmiştir (Brown, Smith 2016: 32–33). Geçmiş yılların çalışmalarındaki buluntular farklı hanedanların krallarının bir sıraya koyulmasını mümkün kılmıştır (Peker 2016: 49).

H. Kummuh

Kummuh Krallığı'nın toprakları Klasik Dönem Kommagene ile hemen hemen aynı olup yaklaşık olarak bugünkü Adıyaman il sınırlarıyla örtüşmektedir. Sınırları güneydoğuda Fırat, kuzeyde Melid, batı güneybatıda Gurgum ve belki Sam'al ve Arpad, güneyde Karkamış idi. Pazarcık Steli, MÖ 805'te Kummuh ile Gurgum arasındaki sınırı belirler (Grayson 1996: A.0.104.3).

Başkenti artık baraj gölü altında kalan Samsat Höyük ile özdeşleştirilmektedir. Assur yazıtlarından bildiğimiz başka önemli şehirler Kıştan, Halpi ve Urartu yazıtlarda krali şehirleri Wita, Halpa (Halpi) ve Parala olarak geçmektedir. Günümüzde yazıtlar Boybeypınar ve Ancoz'da bulunmuştur. Kral adları arasında hem Luvce – Qatazilu (Hattuşili?), Uşpilulume (Şuppiluliuma) ve Mutallu (Muwatalli) hem de İran dilleri kökenli – Kundaşpi ve Kuştaspi – adlar bulunmaktadır.

I. Melid

Orta Assur döneminde Melid'in Malitiya adıyla bir Hitit şehri olduğundan Hititlerin, Assurların oraya kadar ilerleyebilmesinden endişe ettiği önceki bölümlerde incelenmiştir. Ancak Melid ve Assur arasındaki ilişki Melid'in bağımsız bir krallık olduğu dönemde daha iyi belgelenmiştir. Ülkenin adı I. binyılın ilk yarısında Assur kaynaklarında Melid, Urartu kaynaklarında Meliteia ve bir Aramice yazıtta *mlz* olarak geçmiştir (Hawkins 1998: 66–67). Hitit İmparatorluğu yıkıldıktan sonra kalan tek büyük Hitit gücü Karkamış kralı ve son kral Talmi-Teşub'un oğlu Kuzi-Teşup, Hawkins'e göre Melid yazıtlarında da atalar arasında kabul edilmiş ve bu şekilde Melid hanedanının da Hitit kraliyet ailesinden gelebileceğini önermiştir (Hawkins 1998: 76).

II. Assurnasirpal, Kalhu sarayının açılışında MÖ 865'te Melid'den elçiler davet etmiş (Grayson 1991: A.0.101.30: 146), III. Salmanassar, Melid kralı Lalli'den MÖ 853'te haraç almış (Grayson 1996: A.0.102.2 ii 83) ve sonra MÖ 844, 836 ve 835'te de ordusuyla şehirden geçerek Melidi teslim almıştır (Hawkins

1998: 67). Melid krallarından biri MÖ 796 civarında Hamat'a karşı Arpad'ın organize ettiği bir ittifakta yer almış (KAI 202 A 1.7) ve yaklaşık olarak benzer dönemde Urartu kralı Menua da Melid sınırına kadar Yukarı Fırat bölgesindeki toprakları fethetmiş (HCI 25, 11 7-17), ardından I. Argiştı ve II. Sarduri de Hatti ülkelerine karşı yürüttüğü sefer sırasında Melid kralını da düşmanları arasında saymıştır (Hawkins 1998: 67). Hiyeroglif Luvce yazıtlardan Melid'in Elbistan bölgesini de en azından bir dönem kontrol ettiği anlaşılmaktadır (Hawkins 1998: 69).

Kral Sulumal zamanında Melid, Urartu ve Arpad başkanlığındaki ittifakta yer almış ve MÖ 743'te III. Tiglat-pileser tarafından yenilgiye uğratılmış (Tadmor, Yamada 2011: 47: rev. 8') olup sonraki yıllarda Assur kralına haraç ödeyenler arasına girmiştir (Hawkins 1998: 67). II. Sargon saltanatının ilk yıllarında Melid kralı Gunzinanu da haraç ödeyenler arasında yer almıştır. Daha sonra yerine Tarhunazi geçmiş fakat o da Gurgum kralı Tarhulara ile Assur'a karşı isyan edince MÖ 711'de Assur ordusu Melid'i yenmiş, Tarhunazi Til-Garimmu'ya kaçabilmiş ancak şehir halkı kapılarını Assurlara açıp Tarhunazi'yi teslim etmiştir (Fuchs 1994: Ann. 204-221). Bu şekilde Tarhunazi, ailesi ve 5.000 kişi rehin olarak Assur'a sürülmüş ve onların karşılığında imparatorluğunun doğusundaki insanlar Melid'e yerleştirilmiştir. Melid'in bir kısmından bir eyalet kurulmuş ve başına II. Sargon'un bir hadımı getirilmiş ve üstelik bölgeyi Urartu ve Friglerden korumak için 10 tane kale de inşa edilmiştir. Ancak Melid ve çevresi Kummuh kralı Mutallu'ya emanet edilmiştir. Mutallu da Assur'a vergileri ödemeyince ve üstelik Urartu ile ittifak kurunca MÖ 708'de Assur ordusu Kummuh'a saldırmış ve kendisi kaçabilse de ailesi, halkı ve ülkesini kaybetmiştir. Kummuh'un bir Assur eyaletine dönüştürülmesiyle büyük ihtimalle Melid de Assurlar tarafından alınmış ve önceden toprakların diğer kısmında kurulmuş eyalete eklenmiştir (Frame 2009).

J. Gurgum

Gurgum merkezi Marqasu olan Sam'al'a yakın bir Geç Hitit krallıktır. İlginç bir şekilde *nisbe* adı olarak Dağlık Kilikia'daki Geç Hitit krallıklarında yaygındır (Röllig 1957–1971: 703). İlk defa yöneticisi Mutalli olarak Assurlu kaynaklarında MÖ 860'da I. Salmanassar'ın yazıtında vergi getiren olarak geçmiştir. Beş yıl sonra başka bir lideri de aynı şekilde vergi getirmiştir. Bundan sonra MÖ 743'e kadar Assurlu kaynaklarda geçmemiş, bu sırada III. Tukulti-apil-Eşarra'ya karşı III. Sarduri tarafından yönetilen koalisyonun üyesi olarak geçmiş ve lideri Tarhulara yenilince Assur'a vergi ödemek zorunda kalmıştır. Bundan sonra III. Tiglat-pileser Marqasu'yu Sam'al kralı II. Panammu'ya emanet etmiştir (Hawkins 1987–1990: 432). MÖ 710'da II. Sargon Mutallu'nun oğlunu yenerek Gurgum'u Assur İmparatorluğu'na eklemiştir.

K. Sam'al / Bit Gabbari / Yadiya

Sam'al krallığının tarihi ile ilgili hem çok sayıda yerel yazılı kaynaklar hem sayısı yıldan yıla çoğalan arkeolojik buluntular hem de bu ikisini tamamlayan Assur yazılı kaynakları da mevcuttur. Kuruluşundan Assur eyalete dönüştürülmesine kadar bazı noktalarda belirsizlikler olsa da ana hatlarıyla tarihi iyice anlaşılmaktadır. Sam'al krallığının merkezi aynı adı taşıyan bugünkü Zincirli'de bulunan şehirdir. Şehrin konumu Yukarı Mezopotamya ve Güneydoğu Anadolu arasındaki batı-doğu bağlantısı sağlayan yolun üstünde olmasından çok uygundu. Ayrıca eskiden onu çevreleyen dağlar yoğun ormanlara sahip olup üst kalite kereste kaynaklarıydı (Younger 2016: 337).

Çanak çömlek buluntularına göre Zincirli'nin Erken Demir Çağı'nda yerleşimi vardır (Landsberger 1948: 12). II. binyılda Hitit, Mitanni ve yine Hitit egemenliğinin altında kalmıştır (Younger 2016: 391). I. binyıl Sam'al krallığının kuruluşu tam olarak bilinmemektedir. Çevresinde her tarafta Geç Hitit krallıkları, sanatında da ilk baştan itibaren ciddi bir Luvi etkisi var iken ilk kralının adı Gabbari bir Semitik addır fakat sonraki krallardan en azından dördünün (Kulamuwa, Qarali, Panamuwa I ve Panamuwa II), ve üst düzey yetkili

olan Katmuwa'nın da adı Luvicedir. Sam'al krallığında bulunan yazıtlar ağırlıklı olarak Aramice olsa bile hem Fenikece hem de çok sayıda Luvicede yazıtlar da mevcuttur. Hem en erken bir yazıt hem de son yazıtlardan birisi hiyeroglif Luvicedir (Younger 2016: 391). Zincirli'ye bir kilometre mesafede bulunan Pancarlı Höyük'te 2006'da hiyeroglif bir yazıt bulunmuştur, bunun tarihlendirmesi MÖ geç 10. ya da erken 9. yüzyıla aittir, ve belki Arami hanedanlığından önceki bir Luvi hanedanına aittir (Schloen 2009: 9). Toplumun hem Luvi hem de aynı zamanda Aramilerden oluşmasının iyi bir örneği yerel panteonda da Hitit dünyasından bilinen Kubaba tanrıçasının dışında sadece Sam'al krallığının toprağında bulunmuş stellerde tasvir edilmiş Aramili Kubaba'dır (Brandl 2016). Katumuwa stelinde de Sam'al krali yazıtlarındaki panteon yerine (Hadad, El, Rakib-el, Şamaş ve bazen Raşap) Luvi kültüründen etkilenerek Kubaba ve Üzüm bağlarının Hadad'ı tercih edilmiştir (Herrmann 2014: 170).

II. Tukulti-Ninurta yazıtında Orta Fırat bölgesinde yer alan Laqe'de Güney Arabistan malları çok sayıda bulunmaktadır. Kral Laqe saraylarından ganimet ve haracları listelendiğinde (Grayson 1991: A.0.100.5: 77, 91, 100 ve 107) Hindanu, Sirqu, Suru ve Dur-katlimmu şehirlerinde mür, belki mineral ve kozmetiklerin maddesi olan sıvı antimon geçmektedir. Bu malzemeler Güney Arabistan'dan gelip Orta Fırat bölgesini geçip hem Kuzey Mezopotamya hem de Güneydoğu Anadolu şehir devletlerine doğru getirilmişlerdir (Masetti-Rouault, Rouault 2016: 405). MÖ 9. yüzyıldan itibaren Güney Arabistan'dan Kuzey Mezopotamya ve Güneydoğu Anadolu'ya giden ticari yol için Habur-Orta Fırat bölgesi en geç III. Tiglat-pileser'in zamanında önemini kaybetmeye başlamıştır. Söz konusu dönemde Assurlar, Arap krallar ve kabile liderleri arasında direkt siyasi ve ekonomik ilişkiler kurulduktan sonra Güney Arabistan'dan gelen karvanlar için artık Assur İmparatorluğu'nun Batı Suriye ve Güney Levant'taki eyaletleri de yeni pazar yerleri olarak teklif edilmiştir (Masetti-Rouault, Rouault 2016: 414).

Yemen’de, es-Sawda’daki (eski Naşşan) tapınakta bulunmuş monolitlerin tarzından yola çıkarak Gurgum ve Sam’al krallıkları ve Güney Arap Yarımadası arasında ciddi ticari ve kültürel ilişkiler kanıtlanabilir. Monolitlerdeki tasvirler sadece Gurgum ve Sam’al’dan belgelenmiş şekilde bilinen bir sahnedir (Sass 2007: 304). MÖ I. binyılın başında Levant’ta devletlerin yeniden oluşması ve Assur’un – ve kısmen Babil’in de – yeniden güçlenmesiyle beraber baharatlar için birden çok hızlı talep gelmeye başlamıştır (Sass 2007: 309). MÖ II. binyılın sonunda Güney Arabistan’da merkezi otoriteler oluşmaya başladığından baharatların yetiştirilmesini, işlenmesini ve dağıtımını da mümkün kılmıştır. Bununla beraber develerin evcilleştirilmesinden dolayı mallar uzun mesafeye taşınabilmiş olup yerleşmiş toplumlardaki talebi karşılayabilmiştir (Eph'al 1982: 4). Güney Arabistan, Gurgum ve Zincirli arasında irtibat 3000 km mesafe olmasına rağmen doğrudan Anadolu’ya kadar gidip dönen tüccarlar aracılığıyla oluşturulabilmiştir (Sass 2007: 310).

Sırlı seramiklerin hem Zincirli’de hem de Afis’te yayılması, batı Suriye’de daha güçlü bir Assur etkisi ile ilişkili olabilir. Çünkü bu istihdamın tasvirinin Assur kontrolünün MÖ 8. yüzyılın ilk yarısından önce olduğu görülmüş, bölge ve yerel yönetici seçkinler arasındaki anlaşmazlıklar, sanat ve maddi kültüre kısmen yansıyan bazı etkilerle daha etkili hale gelmiştir (Soldi 2019).

L. Patin (Unqi)

Amuk Vadisi’nde Demir Çağı ile denk gelen Amuk N ve O dönemleridir. Erken Demir Çağı ile denk gelen Amuk N döneminin arkeolojik açısından özelliklerinden birisi Geç Helladik IIIC malzemeleridir. Bu malzemeler Ege’den gelen bir göçün göstergeleridir (Pruß 2002). Göç ile gelen kavimlerin birisi muhtemelen P/Walastin idi ve yerel hanedanlar kendi ülkelerini belirtmek için özellikle bu terimi kullanmışlardı (Dinçol et al. 2015). Aynı ülke için Assurlar tarafından Pattin ya da Aramice Unqu (Arapça Amuq – “ova” ile eş anlamlı) kelimelerini kullanmışlardı. Bu krallık adı üzerine Amuk Vadisi’nde yer almıştı ve başkenti Kunulua (Tell Tayinat) idi.

M. Tabal

Tabal eyaleti Que'nin kuzeyinde şimdiki Kayseri, Nevşehir ve Niğde bölgesinde yer almaktaydı (Radner 2006: 63). Tabal şehir devletlerinden – Bit Purutaş, Atunna, Tuanna vs – oluşan bir devlettir. MÖ 836'da III. Salmanassar Tabal'a karşı sefer düzenlemiştir. Bu seferin yolu bilinen çok sayıda coğrafi noktadan geçmiştir. Kral ordusuyla Malatya tarafından Tabal'a girdikten sonra bölgesel merkez olan Artulu'ya varmıştır. Artulu büyük ihtimalle günümüzde tam olarak Malatya-Kayseri yolunun Kayseri çıkışında yer alan Kululu'dur. Ardından aşağıya doğru ilerleyip "Gümüş Dağı ve Kaymaktaş Dağı'nı" geçmiştir. Bunlar Kilikya Kapıları'ndaki Bolkar Dağı'nın kuzeyindeki Bolkar gümüş madeni ocakları ve Zeyve Höyük kireçtaşı maden ocakları olmalıdır. Kral sonra Hubuşni'ye (klasik dönemde Kybistra, günümüzdeki Ereğli) varmıştır. Metnin buradan sonraki kısmı kırık olmasına rağmen devamında muhtemelen Que'ye indiği anlaşılmaktadır (Hawkins 1995: 99). Bu yol Assurların Tabal'a girebildiği yerleri net bir şekilde göstermiş ve II. Sargon ile hemen sonraki zamanlarda bölgede artık başka ilerleyecek yer bulmayan Assur ordusunun da iki önemli savaş cephesini ve aynı zamanda imparatorluk yıkılana dek kaybettiği tek iki bölgeyi – Tabal ve Melid – de göstermiştir.

Diğer krallar II. Sargon'a kadar Tabal'a girememiş, III. Tiglat-pileser bir kere Tabal krallarından haraç almış bir kere de oradaki olayların arasına girerken ordu komutanı *rab şa-reşis*ini göndermiş, şahsen Tabal'a girmemiştir. Yine de bu Assur'un vasal olma statüsü, Tabal'da bir birleşme ve zenginleşmenin başlangıç noktasıydı. III. Tiglat-pileser zamanında iki büyük devlet – Tabal merkez ve Tuhana – ve çevrelerinde bulunan nispeten daha küçük bağımsız şehir devletleri – Atunna, Istuanda, Şinuhtu ve Hubişna – birleşmiş ve MÖ 750 civarında, Tuatti hükümdarlığında, bölgede Luvice yazıtlar yazılmaya başlamıştır. Bu yazıtlarda kralın vasalları Tabal kralı için Büyük Kral unvanı kullanmaya başlamışlardır (Melville 2010: 91–92). III. Tiglat-pileser'e haraç ödeyen Tuatti'den oğlu, Wassurme büyük kral olmuş ancak bir zaman sonra Assur'a vergi ödemeyince III. Tiglat-pileser onu tahttan indirmiş ve Hulli adında birini tahta

oturtmuştur. II. Sargon döneminde Urartu ve Frigler de Tabal'ın komşusu olarak güçlendikten sonra Tabal üç büyük gücün çatıştığı alan haline gelmiştir (Melville 2010: 95). Huli, V. Salmanassar zamanında tahttan indirildikten sonra II. Sargon döneminde yeniden tahta oturmuş ve sonraki oğlu Ambaris de II. Sargon kızı ile evlenerek Bit-Purutaş kralı olabilmıştır.

N. Que

Şimdiki Kilikya, Çukurova'da Demir Çağ'da Que adıyla bir krallık bulunmaktaydı. Doğal sınırları; güneyde Akdeniz bulunmak üzere batıda Dağlık Kilikya'da bulunan Hilakku, kuzeyde Torosların öte tarafında Tabal, Amanos Dağı'nın diğer tarafında kuzeydoğuda Gurgum, doğuda Sam'al ve son olarak güneydoğuda Unqi idi.

Kaynaklarda bölgenin birkaç farklı adı geçmektedir. Bunlardan biri Que, diğerleri ise Hiyawa, Adanawa ve Danuni'dir. İlk başta farklı gözükse de bu isimler arasında bağlar bulunmaktadır. Danuni ve Adanawa aynı kökten gelmekte olup Deniz Kavimleri'nden biri olan Denyen Grek Danaoi ile bağlantılı, Hiyawa ve Que ise Anadolu ve Sami diller arasındaki *h/q* değişiminden dolayı yine aynı kökten gelmektedir (Lipiński 2004: 123). Hiyawa Ahhiyawa ile ilişkili bir ad olduğu düşünülmektedir. Tarsus, Kazanlı ve Mersin'den çok sayıda bulunmuş Miken çanak çömleğinden MÖ 14. ila 13. yüzyılda arkeolojik verilerde de bu şehirlerin ya Miken *emporionu* ya da ciddi bir boyutta Miken depolarına sahip yerler olmalıydı (Lipiński 2004: 124). Que ilk kez III. Salmanassar zamanında Assur kaynaklarında geçmiş ve sonrasında imparatorluğun yıkılışına kadar kullanılmış bir terimdir. Ancak Danuniler Assur kaynaklarında hiçbir zaman geçmemişlerdir (Goetze 1962: 51-52). Ancak Kilikya ve Sam'al'daki birçok yazıtta bu ad geçmektedir. Çift dilli Fenikece *Dnnyym* Luvice *Adanawa* olarak geçmektedir. Goetze'ye göre Danuna *tan(u)* – yapmak ve çoğul eki *-na*'dan oluşan bir Hurrice ad ve Que de Quwe formundan yola çıkarak Hurrice genitiv *-we* eki ve şahıs isimlerinde de geçen *Qa*- kökünden oluşan Qawe şeklinde geçen bir ad ve bu şekilde hanedanın mitik kurucusu *Qa*'nın anlamında bir ad olabilir (Goetze

1962: 52). Goetze'nin analizine göre Danuni kral adlarından Warikuş, Awarika, Kati, Kirri ve Tuli de Hurrice'dir ancak Azittawada Luvice bir addır. Bundan yola çıkarak Azittawada'nın Danuni olmadığı önerilmektedir. Kilikya'da Hurri-ler bu teoriye göre Sanherib zamanındaki kaynaklarda sıklıkla geçmeye başlayan Hilakkuluların gelmesiyle sona ermeye başlamıştır (Goetze 1962: 54). As-sur imparatorluğunun son zamanında Kilikya halkı yine de Hint-Avrupalı adları kullanmaya başlamıştır. Ancak bunlar Goetze'ye göre Luvice (Goetze 1939: 7-11) ama Schmitz'e göre aynı adlar Arkaik Grekçe'dir (Schmitz 2009).

Que bu tezin eyalet sıralamasında çok özel bir konumdadır. Normalde Assurlar gelip Que'yi eyalete dönüştürmesine kadar olan kısmı bu bölümde, As-sur eyaletine dönüştürülmesinden sonra ise bağımsızlığını kaybetmesi Assur eyaletleri bölümünde incelenmelidir. Ancak Que'de Assur eyaleti kurulduktan sonra bile yerel hanedanda da Que'nin yöneticisi olarak tarihte rol oynamaya devam etmiştir. Bu geçişe ışık tutan kaynakların biri Çineköy Yazıtı'dır. Bu yazıtta Que kralı Warkiya, Mopsos ailesinden Adana kralı, tanrıların desteğiyle ülkenin sınırlarını büyütüp orduya askerler ve atlar kattıktan sonra Assur kralı olduğunu ve ailesinin Warkiya için de annesi babası olduğunu ve Danuni ve As-surların birleştiğini söylemiştir (Lipiński 2004: 127). Warkiya III. Tiglat-pileser'e MÖ 738 ve 732'de haraç ödemiştir; buna göre yazıt da MÖ 735 ci-varına tarihlendirilebilmektedir.

Buna rağmen Assur İmparatorluğu'nda II. Sargon'un tahta geçmesiyle sonlanmış karmaşık bir dönemden faydalanarak büyük ihtimalle Que yine bağımsızlığına kavuşmuştur. Ancak II. Sargon, Que'nin doğusunu fethedip bir eyalet kurmuştur. Eyalet kurulduktan sonra MÖ 709'daki mektuplaşmada bile Wariyka'nın adı geçmektedir (SAA 1, 1:3-5, Postgate 1973a: 21-34). Bu dönemde Wariyka ya sürgünde ya da Dağlık Kilikya'da olmalıydı.

Tahminen Wariyka'nın torunu olan II. Wariyka'nın adının geçtiği MÖ 625 civarına tarihlendirilebilen bir Fenikece yazıt Cebeli Reis Dağı'nda bulun-

muştur. Roma döneminde Laertes adı taşıyan Alanya'dan 15 kilometre doğuda 750 metre rakımda büyük ihtimalle Dağlık Kilikya'nın ve bununla birlikte Que'nin sınırını gösteren bir yerde bulunmuştur. Burada kralın etkisi, büyük-babası I. Warkiya'nın da Que'de Assur eyaleti kurulduktan sonra nasıl etkin olabildiğini göstermektedir (Lipiński 2004: 129).

İvriz'de 1986'de Warballawa (Warpalawa), Muhawaharna, Tuwana kralı tarafından yazdırılmış bir çift dilli Fenikece Luvi yazıt bulunmuştur (Dinçol 1994). Warballawa, III. Tiglat-pileser döneminden ve Luvice metinlerden bilinen bir kraldır. Kralın kendisi belki MÖ 738 veya 732'de III. Tiglat-pileser'e haraç ödediğinden dolayı metin bu tarihler civarına tarihlendirilebilmektedir. Warballawa, II. Sargon döneminde bile Que kralı Warkiya ile beraber MÖ 709'da etkin olup vasal kral olup olmaması konusundaki ilgili mektup (SAA 1, 1) herhangi bir bilgi vermemiştir (Lipiński 2004: 134).

O. Hilakku

Hilakku, Que ve Tabal'ın yanında yer alan bir coğrafi bölge ve Luvilerin yaşadığı bir krallıktır. Kaynaklarda bu bölgenin dağlık olması vurgulanmıştır ve klasik dönemin Kilikya adı da bu addan gelmektedir (Hawkins 1972-1975: 402). Sonraki Dağlık Kilikya ile yaklaşık olarak aynı coğrafyaya yayılmıştır. Tarsus antik Cydnos (Berdan) Irmağı yanında, Akdeniz'den 10 km, Kilikya kapılarından ise 35 km uzaklıkta yer alan bir şehirdir. Eski çağlarda gemiler nehri yukarıya doğru takip ederek şehre kadar ulaşabilmişlerdir. Bu özellikler – Berdan Irmağı'nın Toros Dağları'ndan doğmuş olmasıyla birlikte – Kapadokya ve Akdeniz arasındaki ticaret konusunda şehre fazla önem kazandırmıştır (Lemaire 2000: 55). Şehir tam olarak Dağlık ve Ovalık Kilikya sınırında yer almaktadır ve bu sınırın nerede olduğunu belirtmek zor olsa da nehrin yukarısında yer alan İllubru ve belki Mersin bölgesinde yer alan İngirra şehirleri ile birlikte Yeni Assur döneminde burası Ovalık Kilikya bölgesini kontrol eden Que'den ayrı olarak Hilakku ülkesi olarak kabul edilmelidir (Lemaire 2000: 55).

Que'ye karşı MÖ 839'da sefer düzenledikten sonra III. Salmanassar MÖ 837'de Tabal'a karşı da sefere çıkmıştır. MÖ 833'de yine Que'ye karşı sefere çıkınca Tarsus'a kadar ilerlemiş ve şehirden altın ve gümüş haracı almıştır. Bu durum Assurlar açısından Tarsus'un bağımsız ama vasal krallığı olduğunu ve bununla birlikte Assurlar için Kilikya Kapıları'na erişim sağlayan bir şehir olarak algılandığını göstermektedir (Lemaire 2000: 57). Assurlar şehre II. Sargon dönemine kadar bir daha ulaşamamışlardır.

P. Şubria

Hurrili bir devlet olan Şubria Amedi ve Tuşhan'ın kuzeyinde yer almaktaydı. Şubria krallığının Akkadca adı, kuzey anlamına gelmekte, Urartuca kaynaklarda adı Qulmeri, bu başkenti Kullimeri'nin Akkadca adıyla aynıdır (Radner 2012: 260). Kullimeri'den sonra (Gre Migro) krallığın ikinci şehri Up-pumu (modern Fum) ve ülke Assur eyaletlere dönüştürüldüğünde de bu iki şehrin adını taşımış olacaktırlar. Bu sit alanlar henüz kazılmamıştır (Radner 2012: 244). II. Sargon zamanında Şubria kralı Hu-Teşup'tan II. Sargon'a gönderilmiş Urartu ile ilgili mektuplar mevcuttur (SAA 5 44-45, SAA 19, 184). Bu mektuplar Şubria ve Assur arasında söz konusu dönemde yakın ilişkilerin olduğunu göstermektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YENİ ASSUR DÖNEMİ KAYNAKLARI

Yeni Assur dönemi ile ilgili kapsayıcı çalışmalar genel olarak ya arkeolojik veriler ya yazılı kaynaklar ya da tasvirler ile ilgili sanat tarihi çalışmalarına dayanmaktadır. Her ne kadar tamamlayıcı kaynaklar olarak başka tip çalışmalardan örnek alınır da genellikle sadece biri vurgulanmaktadır. Bu tercihlerin de çoğu zaman doğal sebepleri vardır. Örneğin yeni veriler bir yazıt, kil tablet arşivi, kabartma, yüzey araştırması ya da kazıdan gelirse sadece bir veri grubuna odaklanmak doğal bir tercihtir. Bu çalışmalar bazen bölgesel boyuta ya da bölgeler arası karşılaştırma boyutuna gelirken de tek bir veri grubuna dayalı özellikleri korumaktadır. Bu doktora tezin hedefi Assurların ve onların kurduğu sistemin Yeni Assur döneminde Anadolu'daki varlığı ile ilgili her nevi kaynak grubunu bütüncül ve tamamlayıcı bir şekilde incelemektir. Önceki bölümde iklimsel şartların etkileri incelendikten sonra bu bölümde Yeni Assur dönemi ile ilgili kaynak grupları listelenecektir.

A. Yazılı Belgeler

Bu tez çalışmasında Yeni Assur dönemi ile ilgili iki tip yazılı kaynak kullanılacaktır. Birincisi bugünkü İç Anadolu Bölgesi'nin Konya Bölümü, Doğu Anadolu Bölgesi Yukarı Fırat ve Hakkâri Bölümü, Akdeniz Bölgesi Adana Bölümü ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan ya da bulunduğu tespit edilen yazılı kaynaklar, bunların da iki alt grubu kil tablet arşivleri ve kaya yazıtlarıdır. Bu kaynaklar bu alt bölümde listelenecektir. Bu bölüme dahil olmayanlar ise bunları tamamlayan, başka yerlerde bulunan ağırlıklı olarak Assur başkentlerinde bulunan devlet arşivleri ve imparatorluğun farklı yerlerinden gelen kral yazıtlarıdır. Bunlar bu bölümde detaylı tanıtılmasa bile atıfta bulunulan yerlerde bu kaynak grupları ile ilgili kısa bir tanıtım olacaktır. Aşağıdaki kaynak gruplarının listelenmesinin hedefi sadece bu tip kaynakların tanıtılması değil aynı

zamanda coğrafi dağılımı ve metin tipleri ile ilgili incelemeler ve Assur varlığı ile ilgili başka tip tespitleri yapmaktır.

1. Sultantepe

Türkiye'deki en kapsamlı çiviyazılı buluntular Sultantepe'de bulunmuştur. İlk olarak 572 tablet parçası kaydedilmiş ve yapılan birleştirmeler sonucunda 407 metin yayımlanmıştır (Finkelstein 1957, Gurney, Hulin 1964). Ancak bazı parçalar henüz yayımlanmamıştır (MacGinnis 2018a: 211). Tabletlerin dördü, günlük hayat ile ilgili idari metinlerdir (Gurney 1953: 21-25; (Finkelstein 1957). Kalan buluntular ise büyük bir evin dışında çok sayıda şarap kabıyla birlikte bir yığının içinde bulunmuştur. Bu metinler edebi kompozisyonlar, ilahi ve dualar, ritüeller, büyü metinleri, tıbbi metinler, hemerolojiler, astronomi metinleri, matematik metinleri, sözcük listeleri, *limmu* listeleri ve kraliyet hibeleridir. Bu profil Assur'daki Büyücü Hekim Evi'nden çıkarılan tablet koleksiyonuna dikkat çekici derecede benzemektedir (Gurney 1952: 26). Metinler MÖ 718 ile 612 yılları arasına tarihlendirilmekte ve Sultantepe'nin eski Huzirina olduğunu göstermektedir (MacGinnis 2018a: 211). Tabletlerin büyük bir kısmı bugün Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde, diğer kısmı ise Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi'nde muhafaza edilmektedir (Kozbe 2018: 356).

2. Ziyaret Tepe

Ziyaret Tepe'de 2002-2003 kazı sezonlarında bir yapının iki bitişik odasında Yeni Assur dönemine ait bir tablet arşivi bulunmuştur. Tabletlerin üç büyük *pithoi* ile birlikte bulunmuş olması ve tabletlerin çoğunun arpalarla ilgili olması odaların bir nevi - arpalar ile de ilgili - idari fonksiyon üstlendiğini göstermektedir (Parpola 2008: 10). Tablet parçalarından toplam 28 adet tablet oluşturulmuştur. Tabletler genellikle günlük hayat ile ilgili kısa notlardır. Bunun sebebi yapının birden yakılması ve tahrip edilmesi nedeniyle o yıla ait idari metinlerin korunup günümüze ulaşması olabilir (Parpola 2008: 12). Tabletlerde *limmu* olarak MÖ 613 yılı için *rab şa-reşi* Nabu-tapputi-alik (ZTT 4) ve önce-

den bilinmeyen, Ninive'nin yıkılışından sonra *limmu* olması gereken Assur-şarrani'nin adı (ZTT 1) geçmektedir (Parpola 2008: 12). Tuşhan ve Şubria'ya MÖ 661'de Babil ordusunun saldırması Babil Kroniği'nde kayıtlıdır. Bu veri Assur-şarrani *limmuluğu* ve bütün tablet arşivinin *terminus ante quem* olarak MÖ 611'i belirtmektedir (Parpola 2008: 13). Arşivin tez için en ilginç tableti ZTT 22 mektubu Yeni Assur Yıkılışında Anadolu bölümünde incelenecektir. 2009'da kazı başkanı tarafından vali sarayı olarak tanımlanan yapıda da bir tablet bulunmuştur. Bu tablet – ad kökenlerinin çoğu zaman bilinmemesiyle birlikte – toplam 144 kadın işçiyi listelemektedir. Adların bir kısmı Akkadca (4 tane), Hurri-ce (5 tane), 1 tane muhtemelen Luvice, 3 tanesi muhtemelen İran kökenli ve 4 tanesi muhtemelen Şubriaca ve bu 17 tane adın dışında tablette korunmuş 59 diğer ad bilinmeyen dildedir (MacGinnis 2012).

3. Girnavaz

Nusaybin'in 4 km kuzeyinde yer alan Girnavaz'da 1984 ve 1986 yıllarında aynı kontekstten gelen 3 çiviyazılı tablet bulunmuştur. Bunları ve Girnavaz yakınında bulunan birer tabletleri Veysel Donbaz (1998) aynı makalede yayımlamıştır. Biri Mardin'in yakınında olan Şariza'dan, diğerinin bulunduğu yeri tam bilinmemekle beraber Mardin civarından gelmiş olduğu düşünülür ve üçüncü yine Mardin'e yakın Erzen'de bulunmuştur. Girnavaz'dan gelen tabletler bir arşiv olmakla beraber diğer tabletlerin bunlar ile birlikte yayınlanma sebebi sadece coğrafi ve dönemsel olarak yakınlığı değil, bir ihtimalle bir arşivden gelmiş olabilme ihtimalidir.

4. Kahramanmaraş

Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde 36, Kahramanmaraş Arkeoloji Müzesi'nde 6 tane ve tam olarak bilinmeyen sayıda başka müzeler ve koleksiyonlar arasında paylaşılan – örneğin Ankara Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi ve Gaziantep Arkeoloji Müzesi – Yeni Assur dönemine ait bir arşiv mevcuttur. Erimtan Müzesi'ndeki tabletlerden ikisi (Gökçek 2005); Gaziantep Müzesi'ndeki 2 tablet (Jiménez, Fıstıkçı, Adalı 2015), diğerlerinden birisi (Jiménez, Adalı,

Radner 2015) ilk kez bu çalışmalarda ayrı ayrı yayımlanmıştır. Bu çalışmaları da içeren ve üstelik – iki tane hariç – bilinen diğer tabletler (Günbattı et al. 2020) çalışmasında yayımlanmıştır. Bu eserdeki tabletler biri hariç (Fales 2019), hepsi Akkadca olmak üzere köle ve tarla satışı ile gümüş ve tahıl borcu ayrıca mahkeme kayıtları gibi hukuki belgelerdir. Başka iki tabletin biri kötü durumdadır ve içeriği tespit edilememiştir, diğeri ise (Çeçen, Gökçek, Akyüz 2020) bir *namburbi* ritüelidir. Tabletler MÖ 703 ve – postkanonik *limmu* listesinin belirsizliği ile birlikte yazarlara göre – MÖ 613 (Nabu-tapputi-alık *limmu*-luğu) yılları arasına tarihlendirilebilmektedir (Günbattı et al. 2020: 12).

Tabletler kaçak kazıdan gelmiş ve a) bir iddiaya göre Kahramanmaraş kalesinde küçük çapta açılmış bir çukurda, b) Nurhak yolu üzerindeki Sır Barajının suları altında kalmış olan Ada Höyük'te ve c) Hitit dönemine ait pek çok eserin bulunduğu Kahramanmaraş-Kayseri yolu üzerinde, Kılavuzlu Köprüsü yakınındaki Hasancıklı Höyük'te bulunmuştur (Günbattı et al. 2020: 12). Yazarların bu konuya daha detaylı girmemesiyle birlikte tabletlerde olağanüstü oranda Marqasi eyaletinin adının geçmesi, üstelik hem Marqasi valileri hem vali yardımcılarının çok sayıda tabletlerde bahsedilmesi, arşivin Marqasi vali arşivi olabileceğini göstermektedir. Bu arşivin Ada Höyük ya da Hasancıklı Höyük gibi yerlerden gelme ihtimali kendi başına çok düşük olurdu fakat olası buluntu yerleri arasında büyük ihtimalle Yeni Assur döneminde Assur eyalet merkezi barındıran Kahramanmaraş Kalesi'nin bulunması arşivin buradan gelebilme ihtimalini oldukça yüksek tutmaktadır.

5. Tarsus

Tarsus-Gözlükule'de 1934–1938 arasında Bryn Mawr Üniversitesi'nin Hetty Goldman tarafından yürütüldüğü kazılarda 1 Hititçe ve 8 tane Yeni Assur döneminde yazılan Akkadca tabletler ortaya çıkmıştır. Tabletler Adana Müzesi'nde muhafaza edilmektedir. Tabletlerin bazıları iyi kötü durumda günümüze ulaşmış küçük tablet ya tablet parçası olmakla birlikte – bunlar genellikle ödeme notu olanlar (No. 2–6 ve 9) – biri liste (No. 7) biri ise bir *namburbi*'dir (No.

8) (Goetze 1939). Tabletlerde geçen şahıs isimleri bölgenin toplumsal yapısına, tabletlerin tarihlendirmesine ve bilimsel metin olan *namburbi* tabletinin de Asurların varlığına ışık tutmaktadır. Bundan dolayı bu tabletler ile ilgili detaylı analizler de söz konusu sorular ile ilgili bölümlerde yer almaktadır. Arşivi tarihlendirmek için *namburbi* tableti kullanılabilir. Tamamıyla aynı metni taşıyan 3 tabletin Assur'da MÖ 708 ve 658 arasına tarihlendirilmesi bu arşiv için de yaklaşık olarak aynı zaman aralığını vermektedir (Dalley 1999: 77).

6. Ma'allanate

1972'de Belçika başkentindeki Musées royaux d'Art et d'Histoire iki ayrı antika satıcıdan – sonrasında bir arşiv olduğu anlaşılan – toplam 65 tane Aramice ve çiviyazılı Assurca tableti satın almıştır. Tabletlerin ilk başta kabaca Harran bölgesinden geldiği ve MÖ 7. yüzyıla ait olduğu anlaşılmıştır (Homès-Fredericq, Garelli 2017: 7). Ancak her türlü aksiliklerden dolayı tabletler nihayetinde sadece 2017'de yayımlanmıştır. P. Garelli'ye göre Ma'allanate'de Esarhaddon ve kraliçesi Naqi'a'nın bir sarayı varmış ve bu Joannes'e göre kanıtlanmasa da burası kral ailesine tam olarak Kraliçe Evi ve Veliaht Prens Evi'ne bağlıymış fakat Esarhaddon ve kraliçesi Naqi'a'nın olduğunu kanıtlayamamaktadır (Homès-Fredericq, Garelli 2017: 10). Tabletlerden 41 tane çiviyazılı (ACP 1-41) 24 tane ise Aramice (ACP 42-64) olduğu için imparatorluğun söz konusu dönemde artık idari açıdan bile çift dilli olduğunu göstermektedir (Homès-Fredericq, Garelli 2017: 16). Çiviyazılı tabletler *limmu* tarihlendirilmesine göre MÖ 700 ve 622 arasında yazılmışlardır (Homès-Fredericq, Garelli 2017: 17). Brüksel'dekiler dışında arşive ait tabletlerin Kayseri (71 155.2 envanter numarası ile Brüksel'deki tabletlerin birisinin diğer parçası), Kudüs ve ABD'de bulunması arşivin büyük ihtimalle bildiğimizden daha büyük olduğunu ancak zamanında tabletlerin çeşitli yerlere satılmış olduğunu göstermektedir (Homès-Fredericq, Garelli 2017: 20). Arşive ait Aramice tabletler ayrı bir kitap olarak yayımlanmıştır (Lipiński 2010).

7. Batman

Hasankeyf yakınlarında bulunduğu söylenen Yeni Assur döneminin yıkılış dönemine ait bir tablet mevcuttur (Toptaş, Akyüz 2020). Tablet İmparatorluğun Yıkılışında Anadolu bölümünde incelenecektir.

8. Zincirli

1898–1902 yıllarında Felix von Luschan başkanlığında yapılan kazılar sırasında üç tane çiviyazılı tablet – ikisi sitadeldeki Kuzeybatı Sarayı J Yapısı’nda birisi ise İç Sitadel Kapısı’nın kuzeyindeki bir alanda – bulunmuştur. Tabletlerden ilk iki tanesi Berlin Vorderasiatischen Museum’da muhafaza edilmek üzere yayımlanmış üçüncüsü ise sadece kazı raporlarından bilinmiş ve büyük ihtimalle Berlin’e ulaşmadan kaybolmuştur (Faist 2013–2014: 34). İki yayımlanmış tablettten biri MÖ 671’e tarihlenen bir kadın satışı diğeri ise MÖ 713’e tarihlenen kız köle satışıdır.

9. Malatya-Arslantepe

Kazılar sırasında Malatya-Arslantepe’de II. Sargon kral yazıtının üç parçası bulunmuştur. 1938’de Louis Delaporte’un başkanlık ettiğı Fransız kazısında II. Sargon’un sarayının tabanının altında bir silindirin iki parçası bulunmuştur (Delaporte 1939: 54, Delaporte 1940: 9). Bu iki parça ilk başta Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi’ne taşınmış ama yayınlanmamış ancak Beno Landsberger üzerindeki metinlerin kralın bilinen başka yazıtları ile birebir aynısı olduğunu söylemiştir (Kalaç 1941: 990–991 ve 1011, Landsberger 1948 (Landsberger 1948: 81 dn. 213). Üçüncü bir yazıt fragmanı 1968’de İtalyan kazılar sırasında bulunmuş ve sonra Giorgio Castellino tarafından yayınlanmıştır (Castellino 1975). Önceden bulunmuş iki fragmandan birisi 1970’te Malatya’ya getirilmiş ve Grant Frame tarafından yayınlanmış (Frame 2009) ve Ankara’dan kalan fragman ise Rukiye Akdoğan ve Andreas Fuchs tarafından yayınlanmıştır (Akdoğan, Fuchs 2009).

10. Karkamış

2015 Karkamış kazıları sırasında saray alanının bir çukurunda II. Sargon'un aynı kral yazıtının metnini taşıyan üç silindir parçası bulunmuştur. Çukur MÖ 605, şehrin Babil güçleri tarafından ele geçirilmesi esnasında büyük ihtimalle saraydan gelen kırık Assur objeleri ile doldurulmuştur. Tabletler Gaziantep Arkeoloji Müzesi'nde muhafaza edilmektedir (Marchesi 2019: 1). II. Sargon yazıtı 2019'da yayınlanmış, bunun dışında Karkamış'tan şimdiye kadar yayınlanan tek Yeni Assur hukuki metni (BM 116230, Postgate 1974: 360-62) bir dizi Karkamışlı köylüyü listelemiş ve bunların hepsi Aramice veya Batı Sami isimler taşımaktadır. 2017 yılında Karkamış kazısında iki adet yayınlanmak üzere olan Yeni Assur hukuki metni daha bulunmuştur (Marchesi 2019: 19). Sarayın kalıntıları arasında tahribat tabakasında ele geçen *utukku lemnutu* serisinin bir parçası, Kahraman Tanrı Marduk'un yer aldığı bir edebi büyü metni içeren Sümerce-Akkadca çiviyazılı tablet bir Assur eyalet merkezinin entelektüel düzeyi üzerine bilgi vermektedir (Marchetti 2015: 52).

11. Tayinat

Tayinat Arkeoloji Projesi'nin 2009 sezonunda tapınak olarak tanımlanabilen Demir Çağı II'ye ait Bina XVI'da küçük bir çiviyazısı tablet koleksiyonu bulunmuştur (Lauinger 2011: 5). Bunlardan biri Esarhaddon saltanatından *ade* (vasal antlaşması), biri etiket 9 tanesi ise – 7 tanesi *iqqur ipuş* serisi olmak üzere – bilimsel metindir (Lauinger 2011: 6). Tabletler zamanında tapınağın iç kutsal odasında asılarak sergilenmiştir. Burada sergilenmenin fonksiyonu adak olmak, tanrıların koruması altına koymak ya da *ade* için onu imzalayan yerli tarafın zaman zaman ziyaret edebildiği yer olmak mı olduğu şu an bilinmemektedir (Lauinger 2011: 12). Bu tabletlerin dışında 1930'lardaki kazılarda 5 tane kil tabletin bulunması da kaydedilmiştir ancak aradan geçen zamanda bu tabletler ortadan kaybolmuştur (Harrison 2005: 29).

Tayinat'ta bulunmuş *ade* vasal antlaşması Ninive dışında bu metin türünün ilk örneğidir. *Adeler* Sargonid dönemde kral tarafından imparatorluğunun

farklı ama önemli seviyelerinde olanlar ile veliaht prensin – Esarhaddon zamanında bu Assurbanipal – tahta geçmesinden olacak kralı her durumda desteklemekle ilgili sadakat yeminleridir. Yeni tablet birçok özelliğiyle uzun zamandır bilim insanları arasında tartışma odağında olan *adelerin* genel özellikleri ve kullanımı ile ilgili de birçok yeni veri sağlamaktadır. Bu *adenin* Esarhaddon'un kral yerine – adları geçmeden sadece genel olarak unvanlarıyla geçerek – Kullania valisi ve üst kademe memurları ile yapılmıştır. Belirli kişiler yerine genel olarak o unvanı taşıyanlar ile ilgili olması *adenin* geçerliliğini birinin ölümünde kaybetmemesi için hep var olacak memurlar için de korumaktadır. Diğer önemli bir özelliği ise eskiden bu tip antlaşmaların sadece yabancılar ile yapıldığı düşünülmüş ancak bu metinde eyaletin valisi ve onun aracılığıyla eyaletin bütün memuru ve tebaası için geçerli olmasıdır. Bulunduğu yerin bir Assur dönemi tapınağı olması da bunun bir yandan eyalet merkezine gelen tebaalar için ziyaret edilebilecek ya da etmek zorunda olunan bir yer ve aynı zamanda tanrıların korumasının altında olduğunu da göstermektedir (Lauinger 2012: 114–117).

Kazılar sırasında 5 tane çiviyazılı kırık bazalt parçasından oluşan bir Yeni Assur steli – uzun zaman boyunca incelenmeyen, yayınlanmayan ve birleştirilmeyen – bulunmuştur. Yazıtta adı geçmese de parçalar üzerindeki metinde MÖ 720 yılı seferinde Hamath'ın fethedilmesiyle sonuçlanan Qarqar savaşı ile ilgili detaylar ve yer adları stelin II. Sargon'a ait olduğunu kanıtlamaktadır (Lauinger, Batiuk 2015: 65). Stelin dikildiği tarih de bu olaya bağlıdır. Büyük ihtimalle Hamat'ın fethedilmesi stelde geçen ana olaydır ve bu stelden sonra Assur kralının dört tane daha stel diktirdiği bilinir. Bu stel bu dört stelden biri olabilir; bunun sebebi Kullania'nın bir süreliğine Hamat'ın egemenliği altında olmasıdır (Lauinger, Batiuk 2015: 66–67).

12. Mezraa-Teleilat

Birecik Barajı kurtarma kazıları kapsamında 2002 yılında Mehmet Özdoğan tarafından Mezraa Teleilat'ta yürütülen kazılarda beş tane çiviyazılı tab-

let parçası bulunmuştur. Tabletler günümüze hemen hemen okunamayacak derecede kötü durumda ulaşmıştır (Donbaz 2003: 1). Bunlar Veysel Donbaz tarafından Yeni Babil duktusuna göre Akhemenid-Pers Hanedanı Devri'ne tarihlendirilmiştir (Donbaz 2003: 1). John MacGinnis tabletlerin yazı ve formatı Yeni Babil olsa bile bulunduğu yapının Yeni Assur tipi olmasından yola çıkarak yapının imparatorluk yıkıldıktan sonra Yeni Babil döneminde de devamlı kullanıldığı öne sürerek tablet arşivinin Yeni Assur dönemine ait olduğu kanaatine varmıştır (MacGinnis 2018a: 223–224). Metinlerde kısmen ya da tam okunabilecek adlara bakıldığında teoforik olarak Assur ve Marduk adının geçmemesi ancak hem Yeni Assur hem de sonraki dönemlerde yaygın Sin (No. 1: 2'), Bel (No. 1: 1', 2'; 2: 4, 6; 4: 2') Adad (No. 2: 5) ve Nabu'nun (No. 4: 1') yer alması iki dönem arasında karar vermek konusunda yardımcı değildir. Ancak okunabilecek adların hepsinin Akkadca olması yani Orta Fırat'ta bulunan bir arşivde rastgele geçen adların değişik yerli dillere ait olmaması – örneğin Luvce, Hurri-ce vs. – diğer arşivlerden ele geçirilen tabletler ile karşılaştırarak burada kısmen olsa da homojen bir şekilde Mezopotamya'dan gelen bir grubun varlığını göstermektedir. Hem Yeni Assur döneminden hem de sonraki dönemlerden gelen tabletlerdeki şahıs adlarına bakıldığında Mezopotamya kökenli olmayan adlar da bilmediğimiz oranda ama nihayetinde o dönemlerdeki adlar ile ilgili ipucu verebilecek kadar yer almaktadır. Bunu göz önünde bulundurarak Yeni Assur ya da Akhaimenid dönem arasında karar vermek gerekirse; Yeni Babil döneminden sonra hem çiviyazısı hem de Akkadca adlandırma geleneğinin bazı istisnalar hariç tamamıyla Güney Mezopotamya'ya çekilmesi ile birlikte, bu geç dönemlerde bu kadar uzakta bu şekilde ve bu kadar Akkadca adı kapsayan bir arşivin olabilme ihtimali oldukça düşüktür. Sonuç olarak arşivin doğrudan Yeni Assur dönemine ait olmasına dair verilerin olmamasıyla beraber dolaylı verilere göre tabletlerin Yeni Assur döneminde gelme ihtimali oldukça yüksektir ve bu çalışma sırasında da söz konusu tabletler bu şekilde incelenecektir.

B. Kazılar

Tezin amacı Yeni Assur eyalet sistemi ile ilgili çeşitli verileri karşılaştırmaktır. Yazılı kaynakların dışında bu konuda en çok veri kazılardan gelmektedir. Tez için en önemli kazı ve yüzey araştırmalarından birisi Ziyaret Tepe ve Yukarı Dicle bölgesidir. Burada Ilısu Barajı'nın yapımı yüzey araştırmalarının 1980'lerden beri yapılmasına yol açmıştır. Türkiye'de Assur'un bıraktığı kültürel izlerin araştırılması için 1989'da Ilısu Barajı Projesi kapsamında başlayan Yukarı Dicle bölgesindeki yüzey araştırmaları kritik bir noktadır. Son yıllara kadar en detaylı ve bütüncül incelenmiş Assur bölgesi Yukarı Dicle olmuştur. Ziyaret Tepe'de 1997'den 2014'e kadar kazı yapılmıştır. Bölgede Üçtepe, Kavuşan Höyük, Gre Migro gibi diğer merkezler de belgelenmiştir. Bu bölge en geniş literatüre sahip olmasına rağmen şimdiye kadar nihai sonuçları yayınlanmadığından eski raporları anlayarak araştırmak ve konum için önemli püf noktaları çıkarmak gerekmektedir. Yukarı Dicle bölgesinde Yeni Assur döneminde yer alan önemli şehirler Tuşhan, Amidi, Damdammusa, Tidu ve Sinabu olup bunlardan Amidu şimdiki Diyarbakır'ın sur içi bölgesidir. Burası eskiçağdan beri aralıksız kullanılmış yerleşim olduğundan kazı için uygun olmayan bir bölgedir. Geri kalan şehirler Pornak, Üçtepe ve Ziyaret Tepe olup farklı görüşlere göre şimdiki Pornak Tidu ya da Sinabu, Üçtepe Tidu ya da Tuşhan, Ziyaret Tepe Tuşhan olabilir. Damdammusa'nın lokalizasyonu ise Tavşantepe ya da Kazıktepe olabilir (Köroğlu 1998: 22-23). Dicle'nin kuzeyinde de 673'te Şubria Krallığı'nın yerinde iki eyalet kurulmuştur. İkisinin de adları krallığın önemli merkezlerinin adlarını taşımaktadır, Uppumu şimdiki Lice'nin yakınında bulunan Fum (Radner 2012: 260), Kullimeri Gre Migro olabilir (Kessler 1995 *apud* Radner, Schachner 2001: 760). Diyarbakır Suriçi bölgesinde yer alan Amedi Höyük'te sistematik Demir Çağı tabakaları ile ilgili kazı çalışmaları yapılmadıysa bile bazı raporlar ve veriler mevcuttur.

1. Üçtepe

Üçtepe Höyüğü Bismil'in 10 km batısında Dicle Nehri'nin güneyinde 50 metre yükseklikte bir höyüktür. Höyüğün eski adı Kurkh'tur. 1861'de İngiliz

başkonsolos Taylor burada bulduğu iki tane steli – biri II. Adad-nirari diğeri III. Salmanassar döneminden – British Museum’a taşımış ve üzerlerinde olan yazıtlar ile bugün bu steller Kurkh Monolitleri adıyla bilinmektedir. Taylor höyük ve çevresi ile ilgili detaylı bilgiler de vermiştir (Köroğlu 2018b: 325). Ağırlıklı olarak Taylor’un anlattıklarına ve Kurkh Monolitleri’nin arkeolojik kontekstine dayanan Ziyaret Tepe yerine Üçtepe’nin Tuşhan olması ile ilgili bilimsel tartışma ile ilgili bkz. (Köroğlu 2018b: 334–338).

Üçtepe ve çevresindeki yüzey araştırmaları 1986–1990 yıllarında Veli Sevin başkanlığında yapılmıştır (Köroğlu 2018b: 54–74). Kazı çalışmaları 1988’den 1992 yılına kadar yine Veli Sevin başkanlığıyla yapılmış (Köroğlu 1998) ve 2011’de Ilısu Barajı çalışmaları sırasında Diyarbakır Müzesi tarafından bir rapor yayımlanmamış olan ek kurtarma kazısı da yapılmıştır (Köroğlu 2018b: 324 dn. 1). Höyükte MÖ 3. binyıldan başlayarak Roma Dönemi sonlarına kadar devam eden 13 yapı katı belirlenmiş ve bu katların biri Orta Assur (no 9.) ikisi ise Yeni Assur (no 7–8.) dönemine aittir. Üçtepe’de Roma ve Hellenistik tabakaların yaklaşık 6–7 metre kalınlığından dolayı Yeni Assur tabakalarına ulaşmak ancak höyüğün yamaçlarında açılan basamaklı açmalarla olmuştur (Köroğlu 2018b: 329).

Orta Assur yapı katında başlayan kültür, kimi kesintilerle üç yapı katı olarak MÖ 13. yüzyıldan MÖ 7. yüzyıla, Yeni Assur döneminin sonuna kadar devam etmiştir (Köroğlu 2018b: 330). Orta Assur yapı katında kerpiç duvarların taş temelinin olmaması, Assurlara taş ocaklarının uzak olması ve zaman kaybetmeden yerleşimleri inşa etme çabalarına işaret etmektedir. Döneme ait bir mezarda ele geçen zengin buluntular, Üçtepe’de üst kademe bir grubun varlığına işaret etmektedir. Benzer zengin buluntular Yeni Assur dönemine ait mezarda da 2011 yılında ortaya çıkarılmıştır (Köroğlu 2018b: 331). Orta Assur dönemi sonunda yerleşmenin bir yangın veya yıkım ile terk edilmediği, planlı bir şekilde boşaltıldığı anlaşılmaktadır (Köroğlu 2018b: 332). Bölgede Assur

egemenliği II. Assurnasirpal döneminde Tuşhan eyaletinin kurulmasıyla yeniden başlamıştır.

Yeni Assur dönemine ait 8. yapı katında da Orta Assur yerleşmesinde olduğu gibi taş temelsiz kerpiç duvarlar saptanmıştır (Köroğlu 1998: 30–33). Köroğlu'nun çalışmasına göre bu 8. katın II. Assurnasirpal'ın Tuşhan'daki saray inşasına başlayıp kapısına stelini diktiği döneme denk gelir. Yeni Assur döneminin başlarında bu yerleşimin terk edildiği, yerine son yerleşmelerinin görüldüğü 7. yapı katının inşa edildiği görülür. Eyalet merkezi gibi önemli bir yerleşimin terk edilmesi ve sonrasında yeniden inşası, burada büyük bir krizin olduğunu ve bölgeyi kullanılmaz hale geldiğine işaret ederken benzer durum Üçtepe ve Ziyaret Tepe yerleşimlerinde de görülmüştür. İki yerleşimdeki durumun ortak noktasının MÖ 9. yüzyılda yapıların tamamen yıkılması ve MÖ 8. yüzyılın ortalarına gelindiğinde yerine benzer planda yeni yapıların inşa edildiğidir ki bu da III. Salmanassar dönemi sonrasında çıkan isyanın, bölge valileri tarafından yazılan belgelerdekenden daha ciddi sonuçları olduğunu gösterir. Dolayısıyla görülmektedir ki Yukarı Dicle bölgesindeki tüm Assur yerleşimleri terk edilmiş, III. Tiglat-pileser döneminde tekrardan inşa edilmiş ve böylece yapılan kazılarda 7. yapı katındaki Yeni Assur dönemi kalıntıları ortaya çıkarılmıştır (Köroğlu 2018b: 333).

Yeni Assur döneminde – en azından Yukarı Dicle bölgesinde – Üçtepe ve Ziyaret Tepe verilerine göre iki ayrı Yeni Assur tabakası tespit edilmiştir. İlki MÖ 9. yüzyıla tarihlendirilebildikten sonra – belki MÖ 8. yüzyılın ortasında – tahrip olmuş ve yukarı şehirde üzerine yeni, aşağı şehirdeki ile tamamen aynı yapılar inşa edilmiştir. Bu durum III. Salmanassar zamanındaki isyan ilgili olabilir (Köroğlu 2016: 313-315). Şehirler terkedildiği sürece oralarda yerleşen göçebelerin arkeolojik izlerine rastlanmıştır (Köroğlu 2016: 316).

2. Ziyaret Tepe

Ziyaret Tepe Dicle Nehri'nin sağı kıyısında, Diyarbakır iline bağı Bismil ilçesinin yaklaşık 12 km aşağısında yer alan 22 metre yükseklikte ve 32 hektarlık – bunun 30 hektarı aşağı şehri olmak üzere – bir höyüktür. Ziyaret Tepe Arkeolojik Projesi, 1997 yılında Dicle Nehri üzerindeki yerleşimin yaklaşık 150 km aşağısındaki Ilısu Hidroelektrik Barajı'nın inşaatından önce geniş kapsamlı arkeolojik kurtarma programının bir parçası olarak başlatılmıştır. Timothy Matney (Akron Üniversitesi, ABD) başkanlığında 1997–2014 yılları arasında yıllık saha çalışmaları yürütülmüştür. Höyük MÖ 3000 civarından MÖ 611'e kadar neredeyse kesintisiz bir şekilde iskân edilmiştir (Matney et al. 2017: 26). İki önemli Assur tabakası mevcuttur; biri Orta Assur (MÖ c. 1300–1050) diğeri ise Yeni Assur (MÖ 882–611). İki dönem arasında şehir terkedilmiş ve Orta Assur yapıları da hızlıca yıkılmıştır (Matney et al. 2017: 29).

Şehir büyük sur duvarlarıyla korunmuş, 3 metre kalınlıkta şehir surları da bulunmuştur. (Matney et al. 2017: 115) Sur ve kapıları 67–70 yıllık kullanımdan sonra Yeni Assur döneminde 4 kere yeniden yapılmıştır. (Matney et al. 2017: 120). Sur yanında 8 odalı askeri kışlalar da bulunmuştur (Matney et al. 2017: 124). Bunlar dışına 2000 metrekarelik alanda bir idari blok bulunmuş, içerisindeki odalar depo ve büro olarak kullanılmış ve bu binanın iki odasında çiviyazılı tabletler bulunmuştur. Bina ya İştâr tapınağı ile ilgiliydi ya da şehir hazinecisine aitti (Matney et al. 2017: 136–8).

Höyüğün doğusunda vali sarayına benzeyen ve şehrin birincil idari merkezi olarak hizmet veren anıtsal bir saray ortaya çıkarılmıştır. Saray, tabanının altında bulunan beş kremasyon mezardaki hediyelerden tunç olan – çoğu lüks cenaze hediyesi – eşyalardan dolayı Tunç Saray olarak adlandırılmıştır. Sarayın iç avlularından bazıları duvar sıvasıyla güzelce boyanmış kalın kerpiç duvarlardan oluşan odalardan oluşan anıtsal bir yapıydı. Tunç Saray'da başlıca üç mimari yapı evresi belgelenmiştir. (Matney et al. 2017: 343). Sarayda çok az buluntunun kalması, terkedildiğinde planlı bir şekilde boşaltıldığını göstermekte-

dir. Yapının altında Orta Assur dönemine ait bir sarayın bulunmasıyla birlikte Yeni Assur döneminde de saray en azından – belki MÖ 9. yüzyıl ortasında – bir kere daha yeniden inşa edilmiştir. Son tabakadaki tahribat izlerinin eksikliği şehrin Babil ordusu geldiğinde boşaltıldığını gösterebilir (Matney et al. 2017: 97–98).

3. Sirkeli Höyük

Sirkeli Höyük'te 2006'dan itibaren Tübingen Üniversitesi, 2011'den sonra ise Bern Üniversitesi ve Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi iş birliğiyle Mirko Novak başkanlığında kazılar yürütülmektedir. Çanak çömlek tipolojisine bakıldığında en büyük kırıklığın MÖ 8. yüzyılın sonlarında Demir Çağı II'nin alt evresinde Assurileştirilen çanak çömleklerin yoğun müdahalesi meydana gelmesi anlaşılmaktadır. Bunun tersine Demir Çağı I'den II'ye ve II'den III'e keramik üretimindeki geçişlerin anlaşılması bazen çok zor olmuş, net ayrımlar yerine sadece küçük değişikliklerle sürekli gelişme göstermiştir (Novák 2020: 370). Bu Assurların Sirkeli Höyük'te ciddi bir şekilde etkilendiğini göstermektedir.

Sirkeli Höyük Orta Demir Çağı – MÖ 9. yüzyılın sonu ile 7. yüzyılın sonu arasında ait (NCI 4) – çanak çömlekleri arasında çok sayıda Kıbrıs mallarının yanı sıra daha az miktarda ithal Yunan çanak çömleği ve taklitleri de bulunmuştur. Assur krallarının Kuzey Mezopotamya'dan Kilikya'ya yayılma çabalarının yanı sıra MÖ 8. yüzyıl sonlarından MÖ 7. yüzyıla kadar uzanan Assur tarzı kapların ortaya çıktığı da gözlemlenebilir (Kulemann-Ossen, Mönninghoff 2019: 111). Yüzeye yakın karışık tabakadan gelen bazı kap parçaları NCI 5'e ait – MÖ 6. yüzyıl – Assur'un merkezindeki ve komşu bölgelerindeki Assur Sonrası keramiklerle benzerlikler göstermektedir (Kulemann-Ossen, Mönninghoff 2019: 120). Bu durum Que'de Assur etkisinin Assur İmparatorluğu yıkıldıktan sonra bile devam etmesi olarak algılanabilir. Öyleyse, bu devamlılığın kökleri Assur dönemine dayanmalıdır ve Sirkeli Höyük'teki yerleşimde bulunan çanak çömlek dışında Assur izlerinin eksik olsa da bölgede ciddi bir varlık sürdürdüğü düşünülmelidir.

4. Sultantepe

Sultantepe Şanlıurfa'nın yaklaşık 20 kilometre güneyinde 42 metre yükseklikte bir höyüktür. Yerleşimde 1951 ve 1952'de Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nden Seton Lloyd ve Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nden Nuri Gökçe tarafından kazılar yapılmıştır (Lloyd, Gökçe 1953; Lloyd 1954). 2011 yılında Gülriz Kozbe başkanlığında Sultantepe ve yakın çevresinde yüzey araştırması yürütülmüştür. Araştırma sırasında Yeni Assur döneminde yoğun yerleşim gördüğünü gösteren Assur çanak çömlekleri ve taş kap örnekleriyle karşılaşmıştır (Kozbe 2018: 358). Bu sonuçlar çalışmanın şehrin 2 km'lik yakınlığında yapılmasından ve alanın büyük kısmında modern köyün bulunmasından, muhtemelen şehrin aşağı şehri ile ilgili sonuçları vermektedir.

Yerleşimin sur duvarları ve höyüğün güneybatısında bazalttan yapılma devasa sütun altlıkları gibi mimari kalıntılar krali bir sarayı veya bir tapınağı işaret etmektedir (Lloyd, Gökçe 1953: 43). Sultantepe'de tespit edilen birkaç gömüden birinin Med materyal kültürü buluntularına sahip olması Sultantepe'nin MÖ 610 yılında Med veya benzeri kökenli askerlerin sonunu getirdiğini, Harran şehri ile aynı kaderi paylaştığını göstermektedir. Elde edilen arkeolojik bulgulardan Sultantepe sitadeliindeki yapıların Assurların geri çekilmesiyle sona erdiği anlaşılmaktadır (Kozbe 2018: 357). Höyükte Yeni Assur sonrası Yeni Babil ve Akhaimenid Dönemi'nde yerleşim görülmemiş ancak Hellenistik Dönemi'de tekrar yerleşimin başladığı anlaşılmıştır. Hellenistik ve Roma dönemlerine ait yerleşimin kalıntıları yaklaşık 7 m yüksekliğindedir (Kozbe 2018: 357). Tepenin bu yüksekliğinden dolayı kazılar ile Assur tabakasına höyüğün sadece uçlarında ulaşabilmiştir.

5. Tille Höyük

Tille Höyük 1978–1990 yılları arasında British Institute at Ankara tarafından David French başkanlığıyla kazılmış ve 1991'de Atatürk Barajı'nın faaliyete geçmesinden dolayı sular altında kalmıştır. 1970'lerde Keban Barajı'nın yapımından önce Fırat Nehri Tille Höyük'ün (Geldibuldu) yanından geçmektey-

di. Yeni Assur resmi yapıları burada muhtemelen doğu-batı istikametindeki bir yol üstünde, nehir ya da sınır geçişinde bulunmaktaydı. Bu geçit, yukarısındaki Malatya ve aşağısındaki Birecik'teki yollara göre eskiçağda daha az kullanılmıştır (Blaylock 2018: 382-383). Bölgede yapılan barajdan dolayı 1970 ve 1980'lerde yapılmış çalışmalardan önceki bölgesel çanak çömlek tipolojisi bilinmediğinden, kazı çalışmaları sırasında sağlam kontekstten – örneğin tabaka zeminlerinden – ortaya çıkan malzemelerin belgelenmesine ve bu şekilde bütün bölge için kullanılabilecek bir temel oturtulması için epey özen gösterilmiştir (Blaylock 1999: 263). Höyükteki 10 tabakadan VIII. tabaka Assur buluntularından dolayı Geç Hitit Kummuh krallığına tarihlenir. MÖ 708'de Assur eyaletine dönüştürülmesinden sonraki tabaka ve bu tabaka içindeki binalar da birkaç kere yeniden yapılmıştır (Blaylock 1999: 264). Höyüğün kuzey kenarında, ortasında bir kule bulunan savunma amaçlı çevre duvarının kalıntıları günümüze kadar ulaşmış ve bu duvarın höyüğün tepesini çevrelediği, muhtemelen köşelerinde iki kulenin daha yer aldığı tahmin edilebilir (Blaylock 2018: 386). Bu karakteristik yerleşim savunmaya ihtiyaç duyulduğunu gösterir ve VIII. tabakanın planlanmasında güvenlik ve istihkâmın göz önüne alındığı sonucunu ortaya koymaktadır (Blaylock 2018: 397).

VIII. tabakanın iki ardışık evresinde (VIIIa ve VIIIb) yanmış tahribat izleri ile birlikte en çok buluntuya rastlanmıştır (Blaylock 1999: 264). VIIIa tabakasının yıkım ile VIIIb tabakasındaki yeniden inşa arasında bir dönem – belki bir mevsim, büyük bir olasılıkla daha uzun bir zaman – geçmiştir (Blaylock 2018: 391). Yangın izinin kasti bir eylemden dolayı olduğunu gösteren bir kuşatma ya da kıyım ile ilgili herhangi bir delilin bulunmamasıyla birlikte ikinci tabakadaki yapıların biraz farklı olması yangının sadece bir kaza olmadığı fikrini vermektedir. Önerilerin birisine göre imparatorluğun yıkılışı sırasında bu yangın Babil güçleri tarafından çıkarılmıştır. Eğer böyleyse bu alt tabaka Yeni Assur dönemine değil kısa bir Yeni Babil dönemine tarihlendirilmelidir çünkü buluntular her iki seçeneği de mümkün kılmaktadır (Summers 1998: 401).

VIII. tabakanın inşası sırasında VI. ve VII. tabakanın traşlanmış olmasından dolayı bu iki tabaka ciddi bir tahribata uğradıysa da aslen Geç Hitit dönemine ait olmasına rağmen çok sayıda VIII. Assur tabakasına ait buluntularla da paralel olması, MÖ 8. yüzyılda ciddi bir Assur etkisi olduğunu göstermektedir (Blaylock 1999: 268). VIII. tabakada çok belirgin Assur çanak çömleklerine rastlanmış ve benzer örnekler çoğu zaman Zincirli, Sultantepe ve Tarsus'ta da bulunmuştur (Blaylock 1999: 269–270). VIII. ve VII. tabakanın çanak çömleği belirgin Assur özellikleri göstermektedir. Bu da bize yerel üretimin yanında iyi kaliteli Assur mallarının da bulunduğunu, dolayısıyla Assur'un maddi kültürünün etkisinin bölgede bulunabileceğini göstermektedir. Veriler MÖ 7. yüzyılda Tille sakinlerinin kendilerinin Assurlu olup olmadığını tam olarak bilmediğini gösterse de ana akım onların Assur mimarisi ve maddi kültürüyle bağlantılı olduğu gösterebilir (Blaylock 2018: 397–398).

6. Karkamış

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Karkamış antik şehrinin yarısı Türkiye topraklarında diğer yarısı Suriye topraklarında kalmıştır. Bundan önceki kazılar hem Karkamış hem de onun karşısındaki Cerablus ile ilgiliydi. British Museum üç kazıyı da desteklemiştir. P. Henderson 1878–1881 arasında, D. G. Hogarth, Campbell Thompson ve C. Leonard Woolley başkanlığında 1911–1914 arasında ve son olarak C. L. Woolley 1920'de kazıları sürdürmüştür. Kazı 2011'den beri Bologna Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nden Nicolo Marchetti başkanlığında, İstanbul Üniversitesi'nden Hasan Peker başkan yardımcılığında yürütülmektedir. Karkamış arkeologlar tarafından üç sektöre ayrılarak tanımlanmıştır: üst höyük, toprak surlar içinde 20 m yüksekliğe kadar hala ayakta duran bir iç şehir ve savunma duvarı ile çevrili bir dış şehir. Alan toplamda 90 hektarlık bir alanı kaplamaktadır ve 55 hektarı Türkiye'de ve 35 hektarı Suriye'dedir ve bunlar sadece dış şehre aittir. Şehrin – Yunus adı verilen – ana Demir Çağı nekropolü sitin hemen kuzeyinde, derenin ötesinde, kısmen modern bir mezarlık ile örtülüdür (Marchetti 2013: 350).

İç şehirde anıtsal bir yapı bulunmuştur. Yapı bir saraydır, Demir II ve III'ten karmaşık bir stratigrafi ile görünür. Demir III'ün Demir II'nin üstüne koyulması nedeniyle Demir II tabakasına ait yapı bazı hasarlara maruz kalmıştır (Marchetti 2014: 236). Demir II sarayının, Karkamış kralı Katuwa Sarayı olduğu döneme ait yazılı belgelerden anlaşılmıştır (Marchetti 2016: 367). Şehrin Assurlar tarafından MÖ 717'de ele geçirilmesinden sonra bu bina aşağı şehir yerine akropolde daha önceki kazı ekipleri tarafından aranan II. Sargon'un sarayı olarak belirlenmiştir. Üzerlerinde çiviyazısı bulunan bazı pişmiş tuğlaların sit alanındaki varlığından da anlaşıldığı gibi II. Sargon'un sarayı Kilikya'daki savaş alanında MÖ 705 yılında ölmesinden birkaç yıl önce inşa edilmiştir. Bu tuğlalardan bazıları British Museum tarafından da ele geçirilmiştir ancak üstündeki yazılar anlamlı değildir. 2014 yılında Katuwa Sarayı'nın iç mekânlarında, daha sonraki dönemlerde gerçekleştirilen düzenlemelerde de bu tuğlalardan iki tanesinin yeniden kullanılmış olması, aslında Sargon'un sarayının bu tarihi binanın sadece yeniden bir adaptasyonu olduğunu açıkça gözler önüne sermektedir (Marchetti 2015: 52). Bu daha üstteki bir tabakada olmasına rağmen civarda bulunan bir yazıtlı tuğla parçasına ek olarak II. Sargon'un silindir kral yazıtının keşfedilmesiyle kanıtlanmıştır (Marchetti 2016: 368). Katumuwa Sarayı'nın eski ortostatlarının duvarlara gömülmüş olması bunların yeni – Assurlu – sakinlerin hoşuna gitmediği, ortostatların taş temelli kerpiç bir bankın inşası yoluyla çıkarılmış veya gizlenmiş olmasıyla açığa kavuşmaktadır (Marchetti 2016: 369). Sarayın, Yeni Assur döneminde üç farklı kullanım evresi olduğu saptanmıştır (Marchetti 2015: 52).

MÖ 2000'li yıllarda inşa edilmiş toprak surların (iç şehir surları) ana kapısı MÖ 700 yılına kadar şehrin de ana kapısıydı. Dış şehrinin uzantısı onu bir iç kapıya dönüştürmüştür (Marchetti 2012: 141). Bu iç şehrin surlarının dışına yayılmış şehirdeki her alanda MÖ 7. yüzyıldan itibaren Yeni Assur ve sonraki döneme ait malzemeler bulunmuştur (Marchetti 2012: 142.) Karkamış'ın dış duvarı ve rıhtım duvarı muhtemelen Assur egemenliği sırasında inşa edilmiştir (Marchesi 2019: 17). Dış şehir bölgesi Geç Hitit döneminde zaten işgal edilmiş

olsa da sur sistemi muhtemelen Demir III aşamasına kadar kullanılmıştır. Marchesi'ye göre II. Sargon'un Karkamış Silindiri'nin 10. satırında bahsi geçen "Karkemiş sakinleri" metne göre Karkamış sakinlerinin dış şehre zorla taşınmasını ima etmektedir. Kale ve iç şehir muhtemelen yeni yerleşen Assurlar için ayrılmıştı. Bununla birlikte, insanların bir şehrin bir bölgesinden diğerine bu tür bir yer değiştirmesinin başka hiçbir örneği bilinmemektedir (Marchesi 2019: 17-18).

Yeni Assur tabakasında, daha sonra tespit edildiği üzere Geç Hitit döneme ait Kral Kapısı'nın daha az görkemli şekilde yeniden yapılandırıldığı tespit edilmiştir. Bu yapının yeni yapılandırması MÖ 717'de II. Sargon tarafından kapının tahrip edilmesi sonrasında olmuştur. Yeniden yapılandırma esnasında, kapılardan birine Hitit sanat tarzından esinlenilmiş yeni kabartma da eklenmiştir (Marchetti 2012: 139). Son Karkamış kralı ile ilgili iki anıtın Assurlar tarafından tahrip edilmesi Assurlar tarafından mağlup muhaliflerin anıtlarına düzenli olarak uygulanan kasıtlı tahribata benzemektedir (Hawkins, Peker 2014: 109). Akropolisin batısında, alt sarayın yakınında, üst üste binen Demir Çağ III ile Hellenistik dönem sokakları, Karkamış kent yapısında Demir Çağ ile klasik kent arasında kayda değer derecede bir devamlılık olduğunu düşündürmektedir (Marchetti 2014: 237-8). Mezar buluntularının zenginliği MÖ 717'den sonra, Yeni Assur döneminde de şehrin önceki dönem kadar zenginleştiğini göstermektedir (Marchetti 2012: 137). Kazı alanlarında çok sayıda Demir Çağ II (Geç Hitit) ve Demir Çağ III (Yeni Assur) çanak çömlekleri de ortaya çıkarılmış ancak belirgin Assur malzemelerin yanındaki malzemelerin Demir Çağ II ve Demir Çağ III arasındaki dikkate değer yakınlık derecesi nedeniyle çoğu zaman buluntuları ayırmak oldukça güçtür (Bonomo, Zaina 2014). Bu devamlılık diğer arkeolojik veriler ile birlikte Geç Hitit ve Yeni Assur arasında bir devamlılığı, sinerjiyi ve şehrin öncekinden bile daha büyük boyuta vardığını ve en azından önceki kadar zenginleştiğini de yansıtmaktadır.

7. Zincirli

Zincirli'de 1888–1902 yılları arasında German Orient-Comité ve Berlin Museum tarafından Felix von Luschan ve Robert Koldewey başkanlığında bir kazı sürdürülmüştür. Kazı sonuçlarının ilk dört cildi (Luschan 1893, Humann 1898, Luschan 1902, Luschan 1911) *Ausgrabungen in Sendschirli* başlığı altında 1893–1911 yılları arasında Felix von Luschan tarafından, beşinci cildi daha sonra 1943'te Walter Andrae tarafından yayımlanmıştır (Luschan 1943). Yeni kazıyı 2006'dan günümüze kadar Chicago Üniversitesi, Oriental Institute tarafından The Neubauer Expedition adıyla David Schloen başkanlığında sürdürülmüştür. Zincirli'de yapılan yeni araştırmalar özellikle MÖ 8. ile 7. yüzyıl sonları arasındaki dönemde bu krallık üzerindeki azami Assur etkisine odaklanmaktadır (Herrmann 2016: 266).

Akropoliste Yeni Assur öncesi tabaka kalıntılarında tahribat izlerine rastlanmıştır. Bu izler Sam'al kralının da dahil olduğu Suriye-Hitit krallarından oluşan bir koalisyonla yüzleşen III. Salmanassar'ın MÖ 858'deki seferine aittir (Herrmann 2016: 267). Esas savaş Sam'al'a bağlı Lutibu'da (belki Sakçagözü veya Gercin) gerçekleşmiş olsa da III. Salmanassar muhtemelen Zincirli de dahil olmak üzere Sam'al'ın 'şehirlerini' yakmakla övünmüştür (Grayson 1996: A.0.102.2: 48). Şehrin kuvvetli surları belki de bu saldırının sonucu olarak yapılmış ama kesin olan şudur ki Sam'al kralı Kulamuwa kendi yazıtlarına göre III. Salmanassar'dan Que'ye karşı yardım istemiş – MÖ 839, 832, 831 ya da 830'da – ve onun müttefiki olmuştur (Herrmann 2016: 268). Sonrasında III. Tiglat-pileser zamanına kadar gerçekleşen olaylar bilinmese de onun zamanında Sam'al kralı II. Panamuwa bir iç savaştan sonra Assur desteğiyle tahta oturup yine Assur ile müttefik olmuştur. II. Panamuwa ve oğlu Barrakib'in Assur'a yakın siyasetinin bir göstergesi olarak hükümdarlıkları zamanında yukarı ve aşağı şehri de Assur kültüründen iyice etkilenecek genişletilmiştir (Herrmann 2016: 270).

Yeni Assur döneminde şehrin dışında iki yapı – biri bir ticaret merkezi veya gümrük evi diğeri ise bir Assur yeni yıl töreni için gereken *akitu* evi olabilir – inşa edilmiştir. Önceki dönemlerdeki sur dışında yapıların eksikliği şehirdeki bir değişikliği göstermektedir. Yeni Assur döneminde şehrin ve eyaletin bütün komşuları Assur eyaletleri olunca artık tehlikeler azalmış ve imparatorluktaki barışçıl döneminin şartlarını göstererek surların önemi azalmaya başlamıştır (Herrmann 2016: 270)

Sam'al'ın bağımsız krallıktan Assur eyaleti olma tarihi bilinmese de – ya V. Salmanassar ya da II. Sargon'un ilk yıllarında – arkeolojik verilerden hem akropolisin hem de aşağı şehrindeki tahribat izlerinin eksikliği bu geçişin barışçıl bir şekilde gerçekleştiğini göstermektedir. Eyalete dönüştürüldükten 50 yıl sonra bile önceki döneme ait Kuzeybatı sarayının kullanılması kral ve yerel yönetici sınıf yerine sadece Assur valisi ve memurların geldiğini göstermektedir. Tahribat yaklaşık olarak Esarhaddon döneminde yaşanmıştır. Tahribatın tarihi sarayda bulunan belgelerden birinin MÖ 671'e tarihlendirilmesi ve Esarhaddon'un – MÖ 669'daki ölümünden hemen önce – stelinin saray kapısına diktilmesi şehrin bu zaman civarında kral tarafından yeniden fethedildiği anlamına gelebilir. Bunun sebebi büyük ihtimalle dış güçler ile savaşmaktan ziyade Harran'daki Sasi'nin MÖ 671–670 yıllarında gerçekleştirdiği ayaklanması ile ilgili olabilir. Kazılarda tahribat izleri sadece Kuzeybatı sarayında görünse de bütün kazı alanlarında şehrin bir süreliğine terkedildiğini gösteren işaretler mevcuttur. Sur ve sur kapıları ciddi hasar gördükten sonra tadilat görmemiş ve Esarhaddon Kuzeybatı Sarayı yerine yeni bir Assur tarzında saray inşa ettirmiş (Saray G) ve aşağı şehirde de değişimler yaşanmıştır (Herrmann 2016: 271). Akropolis, Pers ve Hellenistik dönemde de sürekli kullanılsa da yerleşik şehir hayatı Assur döneminin son bulmasıyla sona ermiş ve şehrin sakinleri MÖ 7. yüzyılın sonunda şehri boşaltıp terk etmişlerdir (Herrmann 2016: 272).

Zincirli tarihinde Assurların kazı kayıtlarına geçen mallarınla yanı sıra arkeolojik buluntularda Assur sanatından esinlenilmiş birkaç parça ve az bir

miktar ithal elit mal da gözlemlenebilir. Ancak bunların dışında maddi kültürün daha sıradan kategorileri Assur temasından etkilenmemiş ve çanak çömlekler 8. ve 7. yüzyıl boyunca çarpıcı bir şekilde statik ve yerel kalmıştır. En göze çarpan özellik olarak saray malı gibi çok belirgin Assur malzemesinin çok az sayıda bulunmasıdır (Herrmann 2016: 272).

8. Malatya – Arslantepe

Arslantepe 5 hektar ve 30 metre yükseklikte günümüz Malatya şehrine 7 km mesafede bulunan bir höyüktür. 1930'larda L. Delaport başkanlığıyla ilk Fransızlar kazılara başlamış, 1940'ların sonunda ve 1950'lerin başında II. dünya savaşında hayatını kaybeden Delaport yerine C. F. A. Schaefer geçerek devam etmiş ve 1961'den itibaren ilk S. M. Puglisi ardından A. Palmieri ve günümüze kadar M. Frangipane başkanlığıyla İtalyan kazısı olarak halen devam etmektedir (Frangipane 1993–1997: 42–43). Höyüğünün iki kazı alanı mevcuttur; biri güneybatı diğeri ise kuzeydoğudadır. Yeni Assur dönemi kalıntılarına ikincisinde ve sadece Fransız kazıları zamanında rastlanmıştır. Assur tabakasının belirgin izi II. Sargon dönemine tarihlendirilebilen, zemininin altında kral yazıtının bir parçasının bulunduğu bir saraydır. Saray MÖ 708 ve 705 – II. Sargon'un ölüm yılı – arasında inşa edilebilmiştir (Hawkins 1993–1997: 38). Yeni Assur sarayının üç tabakası – ikisi Geç Hitit biri Yeni Assur olmak üzere – ayırt edilebilmiş ve hem son Geç Hitit hem de Yeni Assur tabakasında ciddi tahribat gözlemlenmiştir. Yapı periferindeki Assur yapılarına benzemiş ve kerpiç tuğlalardan yapılmış bir teras üzerine inşa edilmiştir (Frangipane, Liverani 2013). II. Sargon döneminden sonra Malatya-Arslantepe hızlıca önemini kaybetmeye başlamış, höyükte önemli tabakaların yerine ancak küçük köylere rastlanmıştır.

9. Tell Tayinat

Tell Tayinat 1935–1938 arasında Syrian-Hittite Expedition kapsamında University of Chicago tarafından kazılmıştır. 1995'ten beri Toronto Üniversitesi Tayinat Archaeological Project olarak Amuq Valley Regional Project kapsamında Timothy P. Harrison başkanlığıyla halen kazı sürdürülmektedir.

1936–1937 kazı sezonunda Bina IX. olarak adlandırılmış bir Assur vali sarayı ortaya çıkarılmıştır. Burada yedi Yeni Assur tarzında oyulmuş – Assur askerleri elinde mağlup düşmanlarının kesilmiş kafalarıyla ve üzerlerinden geçerken tasvir eden – kireçtaşı ortostatı bulunmuştur. Askerler III. Tiglat-pileser döneminin başka tasvirlerine benzemesinden dolayı ortostatlar da bu kralın dönemine tarihlendirilebilir (Harrison 2005: 26). Assur sırlı ve saray malları kazılarda çok düşük sayıda olsa da bulunmuştur (Harrison 2005: 29). Ne yazık ki eski kazılardan bu yana inşa edilmiş modern bir pamuk işleme fabrikası bu yapıda daha fazla arkeolojik araştırma yapılmasını engellemektedir (Harrison, Osborne 2012: 128). Tayinat Arkeolojik Projesi'nin 2008 ve 2009 kazı sezonunda, sitadel höyüğünde bir Yeni Assur tapınağının (Bina XVI) ağır bir şekilde yanmış kalıntıları ortaya çıkarılmıştır (Harrison, Osborne 2012).

10. Tarsus

İlk Tarsus kazıları Betty Goldman (Bryn Mawr College) tarafından 1935–1939 ve 1947–1948 yıllarında yürütülmüştür. Sonra 2001 yılında Boğaziçi Üniversitesi ve Bryn Mawr College iş birliğinde Aslı Özyar başkanlığında başlayan Tarsus-Gözlükule Arkeolojik Kazıları Leiden Üniversitesi tarafından da desteklenerek devam etmektedir. Yeni kazılar ağırlıklı olarak Ortaçağ tabakalarını incelemektedir. Assur dönemi ile ilgili buluntular eski kazılar zamanında ortaya çıkarılmıştır. Assur varlığı tespit etmek için tabakada bulunan az sayıdaki Assur çanak çömlek yetmeyebilirdi – çok sayıda Grek, Kıbrıslı çanak çömlekler mevcut – ama tablet arşivine dayanarak bir Assur tabakasından söz etmek mümkündür (Goldman 1963: 130–131). Tabaka Sanherib'in Yıkımı (MÖ 696) ile başlayıp ardından en erken kat seviyeleri MÖ 690–680 tarihlerini arasında yapılmış yeniden yapılanma tarafından tanımlanmış ve tarihlendirilmiştir (Goldman 1963: 132). Tabakada birkaç Assur yapı ve bir savunma amaçlı surun parçası bulunmuştur.

11. Kinet Höyük

Klasik dönem İssos, İskenderun'un kuzeyinde, Doğu Kilikya'nın en büyük höyüğüdür. Kazılar 1992'den 2012'ye kadar yürütülmüş olsa bile Assur tabakalarına ancak 2001-2002 sezonlardan rastlanmış olup sonraki sezonlarda altında bulunacak tabakadan dolayı komple kaldırılmıştır. Jeomorfolojik çalışmalar bugün deniz kıyısından 700 rakımlı yer alan höyüğün aslında kuzeyinde ve güneyinde birer limana sahip yarımada da bulunmasını göstermektedir (Symington 2006-2008: 198). Kalkolitik'ten Hellenistik dönemine kadar tabakalardan gelen malzemelere göre höyük zamanında bayındır bir deniz limanıymış (Gates 1999). 8. periyot 8. yüzyıla ait bir Assur tabakasıdır. Önceki dönemlere kıyasla çok ciddi değişiklikleri gösteren bir tabakadır; mimari yönelim, inşaat teknikleri ve çanak-çömlek de değişiklik göstermektedir. Çanak çömlek ve diğer küçük kalıntılar bulunmaktadır.

12. Mezraa-Teleilat

Mezraa-Teleilat Höyüğü Şanlıurfa Birecik İlçesi'nin güneyinde yer almaktadır. Alan Karkamış Baraj Gölü'nün etkisi altında kalacağından dolayı 1999 yılında kazı çalışmaları başlatılmıştır. Höyük Fırat Nehri'nin alt sekisi üzerindeki yerleşmenin, Fırat'ın yatağını batıya doğru kaydırması ile oluşan düzlükte, Fırat Nehri'ne ulaşan ve bugün artık bulunmayan iki derenin arasında yer aldığı anlaşılmaktadır (Özdoğan, Karul, Özdoğan 2011: 36). Mezraa-Teleilat'ın Demir Çağ'da Fırat kenarında savunmaya elverişli olmayan düzlükte bulunmuştur (Özdoğan, Karul, Özdoğan 2011: 39). Höyüğün tabakalarında Neolitik Çağ'dan sonra Demir Çağ tabakalarına rastlanmıştır. Demir Çağ çalışmaları son derece sınırlı olmakla birlikte höyüğün üst konisinde bir yapı ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu tabaka zamanında terk edilmeden önce hemen hemen tümüyle boşaltılmış, sadece güney kesimde birkaç depo küpünün yerinde bırakıldığı, kazı ekibi tarafından, tapınak-saray kompleksi olarak tanımlanmış anıtsal yapı bulunmuştur. Yapının 21 L açmasındaki mekânda, güney duvar kenarındaki hafif çukurluk bir alanda, kırık durumda çivili yazılı tablet parçalarına da rastlanmıştır. (Özdoğan, Karul, Özdoğan 2011: 39).

13. Girnavaz

Girnavaz, Kaşiyari Dağı'ndan Nusaybin ve Midyat'ın ortasından Suriye'ye doğru akan Çağ Çağ Suyu'nun yatağında doğal bir şekilde ortaya çıkan yolun yanında, Nusaybin'den 4 km Suriye sınırından ise 5 km uzaklıkta yer almaktadır (Erkanal 1998: 171). Kaşiyari Dağı'nın güneyinden geçen Assur Kral Yolu ve Kaşiyari Yolu, Çağ Çağ Suyu vadisinin kuzey ve güneyindeki üçüncü bir yola da bağlanmış ve bu şekilde Girnavaz'ın konumu üç önemli yola ulaştığından ticari açıdan da önemi artmıştır. Ayrıca çevresindeki toprakların da bereketli olması son derece elverişli tarımsal şartlar sunmakta ve Çağ Çağ Suyu vadisinin kapısında olması stratejik bir önem de kazandırmaktadır (Erkanal 1998: 173).

Höyüğü ilk ziyaret eden bilim insanların biri olan A. T. Olmstead yüzey buluntularına dayanarak Girnavaz'ın Yeni Assur döneminde Nasibina olduğunu (Olmstead 1918: 216 dn. 22), ardından E. Lucius ve K. Sornig Waşşukanni (Lucius, Sornig 1969: 10) ve daha sonra Sornig (Sornig 1980) Waşşukanni olduğu düşüncesinden tam olarak vazgeçmese de en azından önemli bir Hurri kült merkezi Kahat olduğunu vurgulamıştır. Ancak sonrasında Nabula ile ilgili detaylı çalışmasında Kessler höyüğün Yeni Assur döneminde Nabula olduğunu ikna edici bir şekilde kanıtlamıştır (Kessler 1978–1979). Burada bulunan tabletlerin birinde (Donbaz 1988: 7–9, Gir 84/84: 10–11) bir bahçe satışıyla ilgili bahçenin konumunun Nabula, ana nehir ve kral yoluna yakınlığıyla olan tanımı Kessler'in Girnavaz'ı Nabula ile özdeşleştirmesini desteklemektedir (Erkanal 1998: 178).

1980–1982 arasındaki yüzey araştırmalarından, Girnavaz'da Uruk Dönemi'nden Yeni Assur dönemine kadar tüm Kuzey Mezopotamya kültürlerinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır (Erkanal 1998: 173). Üstelik höyükte Klasik ve Ortaçağ malzemelerinin eksikliği Yeni Assur tabakasına ulaşmayı kolaylaştırmıştır (Erkanal 1998: 173). 1982 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Hayat Erkanal başkanlığıyla kazı çalışmalarına başlamıştır (Erkanal 1998: 173). Höyük Ortaçağ mezarlıklarıyla kaplı ve

mezarlıklar normalde 0,1–1,0 metre ancak bazıları 1,40 metre derinlikteydi fakat bu şekilde fazlasıyla derinleştirilmiş mezarlar hemen altlarındaki Yeni Assur tabakalarını büyük ölçüde tahrip etmişti (Erkanal 1998: 174). Höyükte iki kazı alanında dört tane Yeni Assur dönemine ait tabaka açığa çıkarılmıştır. Merkez kazı alanındaki dördüncü tabakada tüm kazı alanını kaplayan, ortasında avlu bulunan büyük bir bina tespit edilmiş, özelliklerine göre resmi bir yapı olarak tanımlanmıştır (Erkanal 1998: 175). Kuzey terastaki kazı alanında ise üçüncü tabakada taş döşemeli, avlulu, kireç sıvalı büyük dikdörtgen bir mekân açığa çıkarılmıştır. Üstelik binanın güneyinde bazı fresk parçaları görülmüş ancak teknik imkânların kısıtlılığından dolayı detaylı bir şekilde incelenememiştir. Bir alt tabakada yine büyük bir binaya rastlanılmış ve ikisi de resmi yapı olarak değerlendirilmiştir (Erkanal 1998: 176).

14. Lidar Höyük

Lidar Höyük Şanlıurfa Bozova ilçesinde yer alan, Şanlıurfa'dan 50 km kuzeybatıda bulunan 30 metre yükseklikte bir höyüktür. Höyük Siverek (Suveira) ve Şanlıurfa'dan (Edessa) Adıyaman'a (Kommagene) giden eski yolun üstünde, tam olarak Tille höyüğün karşısında, Fırat'ın diğer kenarında ve Samsat Höyüğün gözüktüğü noktada yer almaktadır. 1979 ve 1987 arasında yapımı süren 1988'de faaliyete geçen Atatürk Barajı kurtarma kazıları sırasında H. Hauptmann başkanlığıyla Heidelberg Üniversitesi tarafından kazılar yapılmıştır. Bu esnada Kalkolitik döneme kadar tabakalara sahip höyükte ancak Geç Tunç Çağı'na kadar olan tabakalar açığa çıkarılmıştır. Yeni Assur tabakaları 6c (6c1 c. MÖ 850–800, 6c2 c. 900–850) ve 6b (6b1a c. MÖ 650–600, 6b1b c. 725–650 ve 6b2 c. 800–725) (Müller 1999a: 403) numaralı tabakalardır (Anastasio 2010: 16).

Demir Çağı yapıları çoğunlukla MÖ 13. yüzyıldan 6. yüzyıla kadar kesin-tisiz bir stratigrafinin kazılabileceği Q, R, S 44–45 adlı büyük bir açmada bulunmuştur (Müller 1999b: 123). Erken Demir Çağı dönemine ait çanak-çömlekler Fırat'ın hemen karşısındaki Tille Höyük'teki malzemelerle

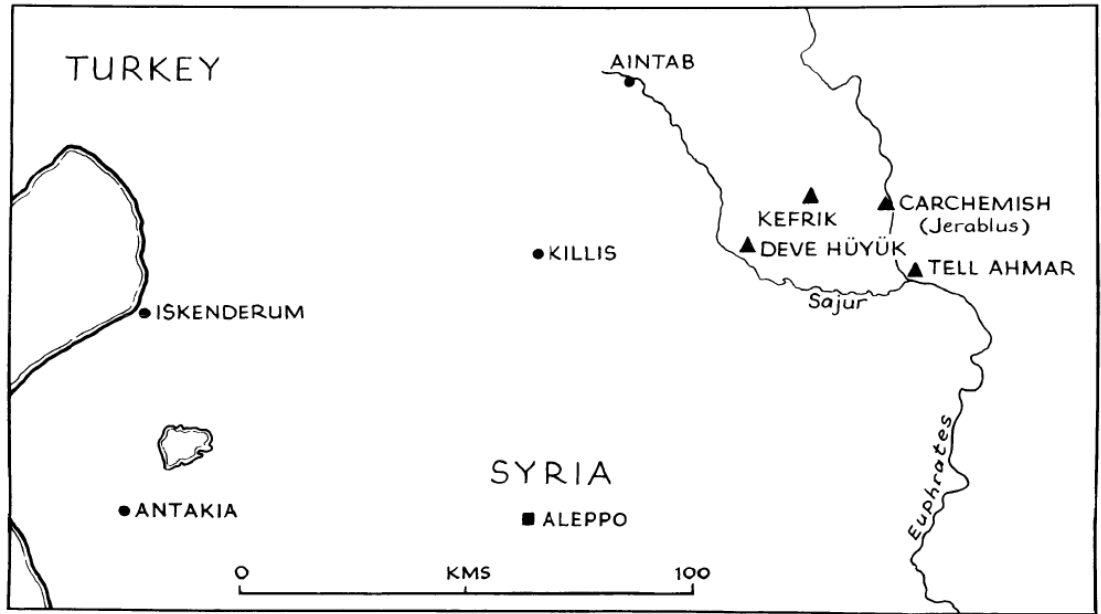
karşılaştırılınca iki ayrı durum ortaya çıkmaktadır. Bir yandan Tille Höyük ve onunla birlikte genel olarak Fırat'ın batısındaki bölgeye art arda yeni çanak çömlek kültürleri gelmiş diğer yandan aynı zaman diliminde Lidar Höyük'te yerel malzemelerin kullanılmasına devam edilmiştir (Müller 1999b: 124). Orta Demir Çağı başında 6c tabakasında genel olarak yerel malların kullanılmasına devam edilmesiyle Assur'un etki ettiği ürünler de az bir miktarda bulunmuştur ancak bunun dışında doğrudan bir Assur etkisi gözlemlenmemiştir (Müller 1999b: 127). Orta Demir Çağı'nın devamında 6b tabakasında MÖ 8. yüzyıldan itibaren büyük bir binanın inşasıyla birlikte bina tipleri ve beraberinde keramik kültürü de ciddi bir şekilde değişmeye başlamıştır. Kilikya ve Orta Anadolu'dan Assur'a, Urartu'dan Filistin'e kadar keramik kültürlerine yakın ürünler yaygın olmakla birlikte Orta Demir Çağı ise büyük ölçüde bölgeye özgü ürünlerle belirlenen bir dönemdir. Dış etkiler yalnızca düzensiz olarak kanıtlanabilir. Geç Demir Çağı'nda bu küçük bölgesel gelişmeler yerini yaygınlaşan keramik türlerine ve keramik ürünlerinin ortaya çıkmasına bırakmıştır. Bu değişiklik ancak Assur üstünlüğünün sağlamlaştırılmasında kesinlikle bir rol oynadığı düşünülen önemli siyasi ayaklanmalarla açıklanabilir (Müller 1999b: 131). Hauptmann'a göre Lidar Höyük'ün 6. tabakasında II. Sargon döneminde Assur egemenliği altına girdiği anlaşılmaktadır (Hauptmann 1987).

15. Deve Höyük

Deve Höyük Sajur Nehri'nin biraz doğusunda, tam olarak Türkiye-Suriye sınırının Türkiye tarafında, eski Berlin-Bağdat demir yolunun hemen yanında yer almaktadır. Höyükteki malzemeler de Berlin-Bağdat demir yolu çalışmalarında görev alan işçilerin yolun yanındaki höyüklerin mezarlıklarını yağmalayarak ele geçirilmesinden bölge yakınındaki Karkamış kazısına başkanlık eden C.L. Woolley'in haber almasıyla bilimsel çalışmaların odağı olmuştur. Höyükteki malzemeler 1913'te Wooley'in eline geçtiğinde yerel memurların kontrol etmediği yeniden yağmalanmış yerlerin konteksti ile ilgili birçok bilgiye sahip olabilmiş ve bazen kendisi de kazılara gözlemci olarak katılabilmektedir. Burada sistematik kazı hiç yapılmamış, üstelik buluntular da ço-

ğu zaman başka antika alıcıları ile yarışarak tek tek satın alınmıştır (Moorey 1980: 1–2). Deve Höyük British Museum Karkamış – Cerablus kazıları sırasında T. E. Lawrence ve C.L. Woolley tarafından kurtarma kazıları ile incelenmiştir. Höyük, köylüler tarafından çoğu zaman tahrip edildiğinden British Museum Cerablus kazıları çalışma alanlarının dışından elde edilen Demir Çağı malzemele- rin ana kaynağı olmuş, üstelik çoğu zaman kazı yerlerini yağmalayan köylüler- den de nesneler satın alınmıştır (Moorey 1980: ii).

Harita 4: Deve Höyük konumu

Kaynak: Moorey 1980: 1. Fig. 1.

Höyükteki malzemeler Deve Höyük I. mezarlıkta (diğer mezarlık Pers döneminden) Geç Demir Çağı (c. 750/725–600), Assur dönemi olarak tanıtılmış ve genellikle Karkamış bölgesindeki mezarlıkların da Assur egemenlik dönemi- nin sonuna kadar devam etmesi anlaşılmaktadır (Moorey 1980: 4–5). Eski- çağ'da Deve Höyük'ün çok önemli bir yer olması pek olası değildir. Bununla bir- likte, Sajur ve Fırat'a yakınlığından dolayı stratejik önemi büyük bir alanda bu- lunmuştur. Üstelik yakınındaki topraklar da çok verimliydi. Mezarlıktaki bulun- tular genellikle Karkamış'a yakın Yunus mezarlığına benzer olup yerel, Frig et- kili, Grek ve Kıbrıslı ve Assurlu çanak-çömlek ve küçük buluntulardan (çok

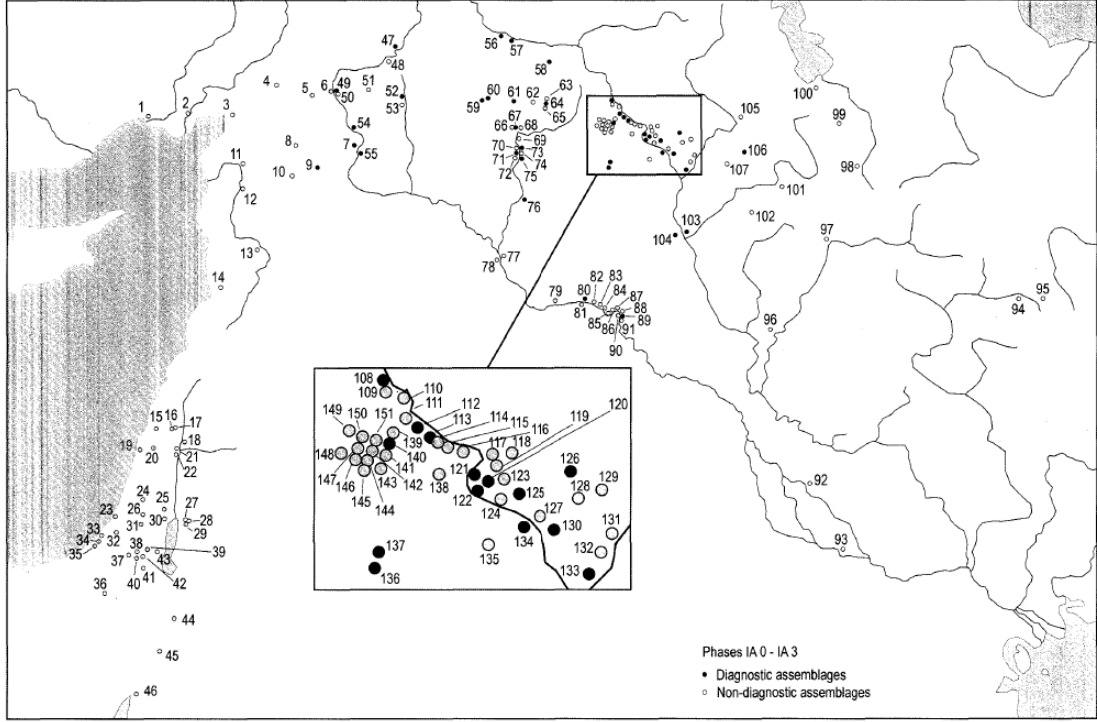
sayıda metal eşya ve bazı mühürler dahil) oluşmuştur. Assur etkisi ilk malzeme grubu yerine daha çok ikincide belirgin olmuştur.

C. Yüzey Araştırmaları

Yüzey araştırmalarının Yeni Assur dönemi için birkaç tane genel sorunu mevcuttur: a) uzun zamandır 9. ve 7. Assur çanak çömleklerinin birbirlerinden ayırma konusunda az incelenmiş olması ve birbirlerine olan fazla benzerliği, b) çoğu yüzey araştırmasının yeterince yoğun olmaması (Wilkinson 1995: 140), c) çoğu zaman Demir Çağ ya da Assur malzemelerinin araştırmanın odak noktasında olmamasından dolayı bilgilerin kısıtlı olması ve d) genel olarak son yayın haline gelmeden sadece kısa ara rapor olarak yayınlanmış olması.

Bazı yüzey araştırmalarının hedeflediği dönemler işbu tezin kronolojik sınırlarına denk gelmese de çalışma sırasında uzmanlar tarafından belgelenmiş malzemeleri incelemek gerekmektedir. Bu yaklaşım en azından Assurların varlığı konusunda en çok tartışmaya ve aynı zamanda en az veriye sahip – örneğin Kapadokya ve Elbistan – bölgelerde faydalı olabilir. Yüzey araştırmaları sırasında elde edilen buluntular iki şekilde de araştırma için faydalı sonuçları getirebilir; ya buluntular kısmen Demir Çağı II'ye ait olup Assurlar ile ilişkilendirilebilir ya da tam tersine, bu tip malzemelerin eksikliği de bir ipucu olabilir. Assur eyalet sisteminin sınırları civarında gerçekleştirilen yüzey araştırmalarının sonuçları Assurlu malzemelerin oransal dağılımı Assur kültürünün de ne kadar güçlü olup olmadığına ışık tutabilecektir. Assur İmparatorluğu'nun çanak çömleklerinin çok standart ve belirgin olduğu düşünülürse (Anastasio 2010) onların bir yerde olup olmadığı da Assur merkezi otoritesinin ne kadar yayıldığını da doğrudan gösterebilir.

Harita 5: Yeni Assur çanak-çömlek dağılım haritası

Kaynak: Anastasio 2010: 83.

1) Tarsus-Gözlükule 2) Sirkeli Höyük 3) Kinet Höyük 4) Zincirli 5) Devehöyük 6) Karkamış 47) Tille Höyük 48) Lidar Höyük 52) Sultantepe 53) Aşağıyarımca 56) Üçtepe 57) Ziyaret Tepe 58) Girnavaz

Anastasio kitabının bir haritasında bazı bölgelerde – özellikle Cizre Ovası ve Yukarı Dicle bölgesi – birçok höyük (yeterince malzeme sağlamaması ya da çalışmasından sonra yayınlanmasından dolayı) gösterilmese de genel olarak Türkiye'deki dağılımı ve bununla birlikte onun çevre ülkelerdeki ile karşılaştırmak için uygundur.

1. Tabal

Assur eyalet sistemi konusunda en belirsiz bölge Tabal'dır. Tabal'ın kuzey sınırı Kızılırmak Nehri'nin kuzeyinde olup (Simon 2017) güney sınırı Göllüdağ (Niğde) ve Toros Dağları'ndaydı. Niğde Tarihöncesi Yüzey Araştırmaları (NİTA) Orta Anadolu'da Niğde İli Merkez İlçesi sınırları içinde 2014'ten beri yürütülmüş tarihöncesi dönem ile ilgili bir araştırmadır. Alanı Niğde İli Merkez İlçesi sınırları içinde, Göllüdağ ve Melendiz Dağları'nın doğu yamaçları dışında

kalan bölge olarak belirlenmiştir (Balci, Çakan 2016: 1). Proje kapsamında tarihöncesi buluntuların yanı sıra daha geç dönemlere ait çeşitli buluntu yerleri ve mezar alanları da tespit edilmiştir (Balci, Çakan 2016: 2).

2015 çalışmaları ile ilgili raporda genel araştırmanın kapsamına göre daha geç dönemleri detaylı incelenirken sadece İlk Tunç Çağı ile Roma ve Geç Roma döneminden bahsedilmektedir. Raporun sonundaki sonuç kısmına göre araştırma kapsamında saptanmış 23 buluntu yerinin büyük bölümünü Roma dönemi ya da daha sonraki dönemlere tarihlenen çanak çömlek parçaları ve bunların yanı sıra tarihöncesi döneme ait çanak çömlek parçaları ve obsidiyen buluntularının bulunduğu noktalar oluşturmaktadır (Balci, Çakan 2016: 16). Konya Ereğli Yüzey Araştırması (KEYAR) projesi kapsamında Ereğli ve Bolkar Dağları da Çiğdem Maner başkanlığıyla Koç Üniversitesi'nin bir projesi olarak incelenmiş ama raporda Assur malzemesinden söz edilmemiştir (Maner 2017).

2. Harran

Harran Ovası'nda Seton Lloyd ve William Brice tarafından 1950'de (Lloyd, Brice 1951), Veli Sevin tarafından 1987–1989'da ve Nurettin Yardımcı tarafından yüzey araştırmaları yürütülmüştür (Yardımcı 2004). Söz konusu yüzey araştırmalarında Anaz, Aşağı Yarımca, Göktepe, Kepirli (Kantara), Mamuca (Mezarlıktepe), Sultantepe, Yukarı Yarımca, Çamlıdere, Akçalı (Mineyçir), Erbaş (Harabeysito) ve Para Para'da Yeni – ve çoğu yerde bununla birlikte Orta – Assur dönemine ait çanak çömlekler bulunmuştur (Coşkun 2016: 313–316). Harran Ovası'ndan toplanmış Orta ve Yeni Assur malzemeleri biçim ve teknikte güçlü bir süreklilik göstermektedir (Coşkun 2016: 320). Yeni Assur çanak çömleği Assur-Erbil-Ninive Üçgeni'ndeki malzemeyle tamamen uyuşmaktadır ve bu kültürel birlik daha sınırlı bir alanda olsa da Orta Assur döneminde de mevcuttur. Ancak MÖ 12–10. yüzyıllarda Orta Assur Krallığı'nın ana bölgesi küçüldüğü zaman kesintiye uğradığı görülmektedir (Coşkun 2016: 323). Harran'da pek Assur malzemesi bulunamadığından kazılar Assur tabakasına varmamıştır. Belih bölgesinde Yeni Assur döneminde Belih'in Fırat'a bağlandığı noktadan ku-

zeyde Sultantepe/Huzirina'ya kadar giden nehir ile paralel bir yol mevcuttu (Wilkinson 1995: 153).

Harita 6: Harran ve çevresi

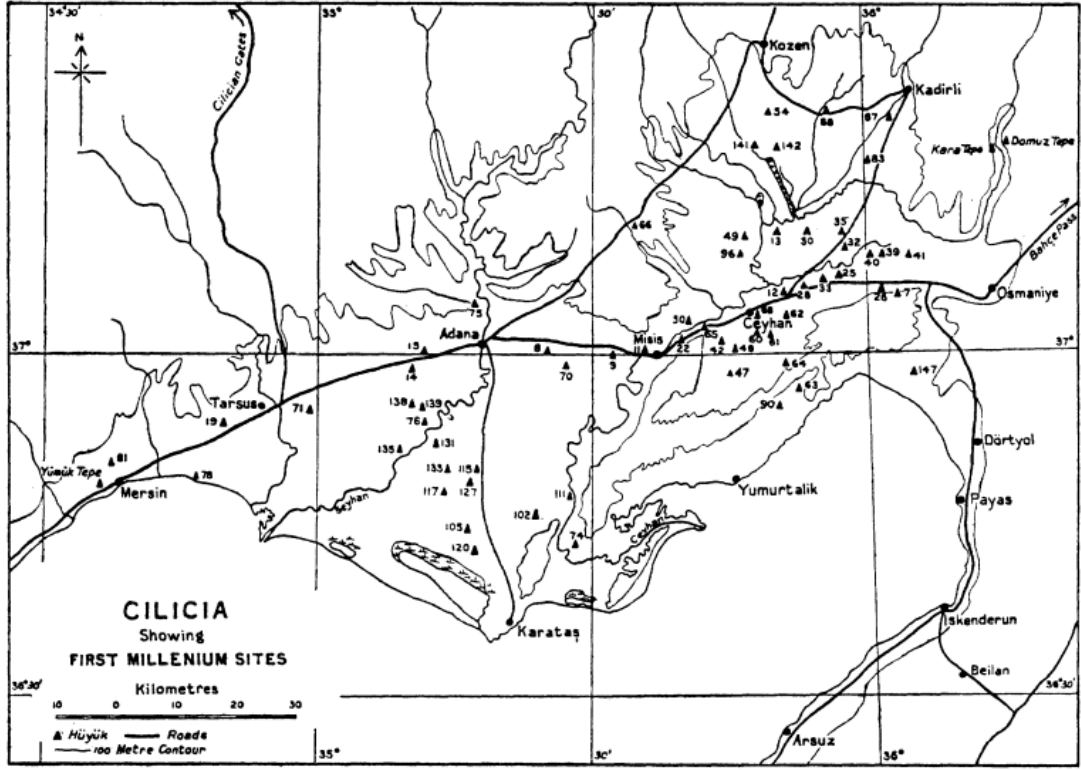

Kaynak: Coşkun 2016: 316.

3. Kilikya

M. V. Seton-Williams Kilikya yüzey araştırmaları sırasında Demir Çağı çanak çömlekleri tanıtırken Boz ve Tatarlı Höyük'te bir dizi 8. ve 7. yüzyıla ait Assur mallarına benzeyen, belirsiz çanak çömlek parçasından bahsetmiştir (Seton-Williams 1954: 137). Boz (no. 25) ve Tatarlı Höyük (no. 39) Osmaniye-Ceyhan yolunun üstünde yer almaktadır. Minareli Höyük ile birlikte Bahçe Geçidi'nden gelen yolda Tatarlı-Minareli-Boz Höyük sırasıyla ilk büyük höyüklerdir (Seton-Williams 1954: 144).

Harita 7: Kilikya yüzey araştırması

Kaynak: Seton-Williams 1954: 136.

Adana Höyük Araştırmaları projesi kapsamında 2005'te Adana Yumurtalık ve Kozan ilçeleri yüzey araştırmaları sırasında incelenmiş höyüklerde Yeni Assur malzemeleri tespit edilmemiş daha çok Hitit ve Hellenistik ve Roma buluntuları kaydedilmiştir (Konyar 2006). 2006 yılı "Kizzuwatna'nın Doğu Sınırları: Adana, Osmaniye ve Kahramanmaraş Höyükleri" yüzey araştırma projesi asıl olarak bölgede Hitit varlığının arkeolojik kanıtlarını – özellikle höyüklerde – saptamak ve Hititlerin Kizzuwatna olarak adlandırdıkları bölgenin kültürel yapısını ve sınırlarını çizmeyi hedeflemiştir (Konyar 2007). Sonuçları arasında yoğun bir malzeme grubu olarak Suriye-Kilikya boyalı grubunun Çukurova'dan sonra Osmaniye höyüklerinde de izlenmesi, üstelik Roma ve Geç Roma İmparatorluk Çağı çanak çömlekleri II. binyıl mallarının yanında belirlenebilen diğer yoğun çanak çömlek gruplarını oluşturmasını vurgulayarak (Konyar 2007: 91) Yeni Assur döneminden hem önceki hem de sonraki malze-

me gruplarının tanıtılması Assur malzemelerin eksikliği anlamına gelmiş olmalıdır.

4. Kahramanmaraş

2006 yüzey araştırması sırasında Kahramanmaraş'ta da Assur malzemelerinden söz edilmemiştir. Bu durum sonraki yıl raporlarında da değişmemiştir (Konyar 2008b). 2008 yılında Kahramanmaraş bölgesinde kazılmış bir Demir Çağı yerleşiminin olmaması ve böylece bu alandaki bilgilerin oldukça yetersiz olduğu kaydedilmiştir (Konyar 2009: 139). Bu bölgesel kronoloji için de büyük bir engeldir ve Assur etkisini tespit etmek bununla birlikte daha da zor hale gelmiştir. Sonraki yıl Maraş yüzey araştırması Elbistan bölgesine geçtiğinde de Hitit ve Geç Hitit dışında başka Demir Çağı malzemeleri ile ilgili veriler mevcut değildir (Konyar 2010). 2010 yılında yine yazılı kaynaklar ve arkeolojik veriler bakımından iyi bilinen Malatya Krallığı'nın Elbistan Ovası'ndaki verimli tarım arazilerini de kontrol ettiğinin anlaşılması ve Elbistan-Karahöyük'ten elde edilen verilerin Hitit Çağı çanak çömleklerinin bazı ufak değişikliklerle Demir Çağı'nda da devam ettiği yönünde olduğunu kaydederek (Konyar 2011: 178) Assur malzemelerinin eksikliği üstelik büyük ihtimalle aynı dönemde yerel malzemelerin devam etmesi olarak algılanabilmektedir.

Genellikle Roma dönemi buluntuları yoğundur ve merceğinde Tunç Çağı olan yüzey araştırmaları da asıl olarak kendi hedeflediği malzemelerin tanıtılmasının yanında Roma – ve çoğu zaman Hellenistik – dönemi malzemelelerinden de söz etmek zorunda kalırlar. Buna kıyasla yoğun bir şekilde söz konusu bölgelerde Assur malzemelerin kesinlikle mevcut olmadığı söylenebilir. Araştırmaların odak noktasında Yeni Assur'un olmaması sorun oluşturur çünkü raporların çoğu zaman kısa olmasından dolayı birkaç Yeni Assur örnek olsa bile raporlara geçmeyebilir. Bununla birlikte de başka bölgelere kıyasla net bir resim ortaya çıkmak üzeredir. Kırsalda ve çoğu eyalet merkezi olmayan höyükte Assur malzemelerinin olası eksikliği ya o dönemde yerel malzemelerin kullanılmaya devam edilmesini ve bu şekilde Assur etkisinin ölçülmemesini – ki

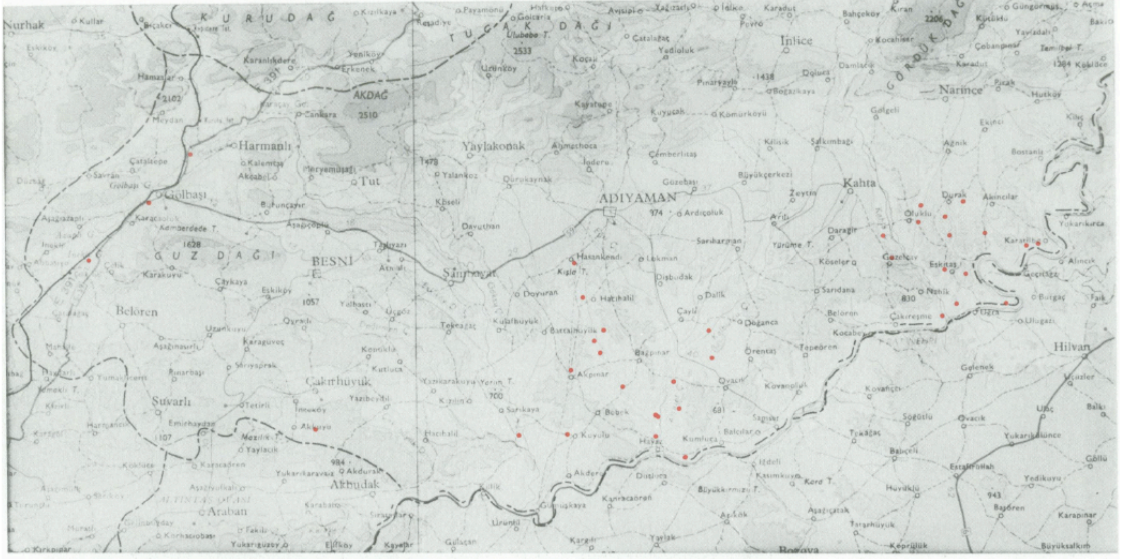
buna başka yerlerde de örnekler var – ya da söz konusu bölgelerin Yeni Assur egemenliği zamanında nüfus konusunda daha seyrek olduğunu ve kırsalda Assur etkisinin daha güçsüz olduğunu akla getirmektedir.

Kahramanmaraş ve genellikle çoğu zaman diğer yüzey araştırmalarında önceden söz konusu bölgelerde yeterince çalışma yapılamadığından hedefleri için I. binyıl malzemelerinin detaylı analizi yerine araştırmanın önemli amaçları arasında bölgede büyük bir tahribatla karşı karşıya olan höyüklerin ve diğer taşınmaz kültür varlıklarının envanterinin çıkarılmasını ve bu çerçevede elde edilen verilerin Türkiye Bilimler Akademisi-Türkiye Kültür Sektörü/Kültür Kitap veri tabanına aktarılması olarak belirtilmiştir (Konyar 2008a: 175). Bu tip çalışmalar zaten sonraki verimli ve detaylı çalışmaları temeli oluşturmuş ve bununla birlikte Anadolu’da Assurların nüfuz edebildiği bölgelerin bir kere bile araştırılmamasından dolayı araştırılmış yerlere projelerin yeniden dönme ihtimali düşüktür.

5. Fırat Havzası

Fırat Havasında sonraki yıllarda inşa edilecek Atatürk Barajı’ndan dolayı önceden çok az çalışılmış bölgede 1970 ve 1980’li yıllarda birden çok yüzey araştırması yapılmıştır. En kapsamlı çalışma 1977’de M. Özdoğan tarafından Birecik’ten Urfa, Adıyaman, Malatya ve Elazığ’a kadar uzanan Fırat Nehri boyunca yapılmıştır (Özdoğan 1977).

Harita 8: Yüzey araştırmasına göre Fırat Havzası Demir Çağı yerleşimleri

Kaynak: Blaylock, French, Summers 1990: 133. Fig 22.

Adıyaman bölgesinde S. R. Blaylock, D. H. French ve G. D. Summers'in 1985-1988'de yüzey araştırması yapmıştır. Çalışma sırasında Demir Çağ malzemelerinin yeterince araştırmanın merkezinde olmaması açıkça vurgulandıktan sonra (Blaylock, French, Summers 1990: 109) birçok yerde Demir Çağ malzemeleri bulunduysa da bütün dönem yarım sayfada özetlenmiş ve Orta ve Geç Demir Çağ malzemeleri ve Geç Hitit arasında ilkinin ikinciden daha kötü kaliteli olduğunu ve genel olarak da az sayıda bulunduğunu söylemiştir (Blaylock, French, Summers 1990: 112). Haritada bile bu kadar çok sayıda yerleşimlerin olmasıyla birlikte bütün konunun bu kadar kısaca tanıtılması ve Assur malzemelerinden ne olumlu ne de olumsuz şekilde bahsetmek tez için ancak dolaylı bir sonuç doğurabilmiş ama en azından yoğun bir şekilde Assur malzemelerin olmamasını işaret etmektedir.

Şanlıurfa Bozova ilçesinde Fırat Nehri'nin yanında yer alan Şaşkan Küçüktepe'de (no. 7. sit alanı) Sultantepe'deki Assur malzemesine benzeyen buluntu mevcuttur ve burası Şaşkan Büyüktepe ile birlikte bölgede Samsat ve Lidar Höyük dışında en büyük höyüktür: Burası Samsat'ın 4 km aşağısındaki Fırat'ı geçmek için ve Suriye-Mezopotamya ve Anadolu arasındaki yollar için

uygun bir konumdadır (Wilkinson 1990: 112-114). Zamanında Kummuh'a bağlı bu yerleşim yeri, bölge Assur'a eklenince de önemini koruyabilmiştir (Wilkinson 1990: 130)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ANADOLU'DAKİ YENİ ASSUR EYALETLERİ

Orta Assur döneminde kaybedilen toprakların yeniden fethi II. Assur'dan (MÖ 934–912) döneminde başlamıştır. İlk olarak Kaşiyari Dağı'nın, Assur'a en yakın doğu bölgesinde yer alan Katmuhu fethedilmiş ancak tamamen eyalete dönüştürülmesi için sonraki iki Assur kralının da mücadele etmesi gerekmiştir. Katmuhu, Orta Assur döneminde de aynı ad ile eyalet olup ardından Aramiler'in büyük ihtimalle ele geçiremediği bir bölgeydi. II. Adad-nirari (MÖ 911–891) Aramilere karşı savaşımaya başlamış ve sırasıyla Nasibina, Huzirina ve Gidara'yı yenebilmiştir. Her üç devlet de Temani Aramileri'nin bölgesi olmasına rağmen bu dönemde ayrı liderler tarafından yönetilmiştir. II. Adad-nirari'nin yazıtlarında Nasibina ve Gidara'nın kuşatmasından da detaylı bir şekilde söz edilmiştir. Her iki şehir kerpiç surları ve kale hendekleriyle oldukça gelişmiş bir savunma sistemine sahipti. Assur'a karşı mücadelelerde tercih edilen yöntem genelde büyük savaşlar yerine bu müstahkem şehirlere çekilmektir. II. Adad-nirari, Gidara'nın kuşatması sırasında şehrin Aramiler'den önceki Orta Assur kralı (I. ya da II.) Tiglat-pileser döneminde Assur'dan ele geçirildiğinden de bahsetmiştir.

II. Adad-nirari ordusunu Guzana şehrine sürmüştü fakat Bit-Bahiani lideri olan Abi-Salamu kuşatılmaktansa haraç ödemeye razı olmuştur. İlerleyen süreçte şehir barışçıl bir şekilde Assur egemenliğine geçmiştir. II. Assurnasirpal'in (MÖ 884–859) şehri geçtiğinde haraç aldığı bilinmekte olup şehrin yöneticileri bir Aramice-Akkadca çift dilli yazıta göre hem Guzana kralı hem de Assur valisi unvanına sahip olmuştur. MÖ 9. yüzyılın sonuna gelindiğinde Bit-Bahiani devleti tamamen bir eyalete dönüşmüştür. Önceki döneme ait kabartmalarda Arami savaşçıları da tasvir edilmiştir ve bunların arasında süvari, okçu, mızraklı ve kılıçlı piyade yer almaktadır.

Orta Assur döneminde Assur eyaleti olan ve Aramilere karşı savaşta ilk kaybedilen bölge Yukarı Dicle'dir. Bölgeye sahip çıkan Bit-Zamani MÖ 13. yüzyılda Assurlu kaynaklarda da geçmektedir. Yeniden fethi II. Tukulti-Ninurta (MÖ 890-884) döneminde başlamış ancak sadece Kaşiyari Dağı'ndaki şehirler ele geçirilmiştir. Yukarı Dicle'yi tam olarak yeniden Assur'a ekleyen kral II. Assurnasirpal idi. Saltanatının ilk yılında Orta Assur döneminde bölgenin eyalet merkezi olan Tuşhan şehrini savaşızsız ele geçirip şehri hemen onarmaya başlamış ve yıllar sonra bittiğinde şehri şahsen ziyaret edip buraya günümüze de ulaşmış bir stel diktirmiştir. Yazıtında Orta Assur döneminden sonra açlıktan Tuşhan'dan çevre bölgelere kaçmış Assurların şehre geri dönmesinden de söz edilmiştir. Yıllar sonra bölgenin önemli merkezleri olan Sinamu ve Tidu şehirlerini aldığıında bu şehirlerin I. Salmanassar döneminde Aramilerce Assurlardan ele geçirildiğinden söz eden bir yazıt da mevcuttur. Son olarak bölgenin geri kalan iki merkezi, Amedi ve Damdammusa da alındığında Bit-Zamani devleti sona ermiştir.

Bu şekilde Yeni Assur kralları yaklaşık yüz yıllık bir süreçte, Orta Assur döneminde kesin olarak eyalet sistemine bağlı bölgeleri yeniden fethetmişlerdir. Bu yeniden fetihler kaynak olarak da nadir bir fırsat vermektedir; Assur krallarının kendi yazıtlarında başarılı savaşlar yanında önceki dönemlerde toprağın ataları tarafından kaybedildiğinden de söz edilmektedir. Böylece eski topraklarına kavuşan Assur ordusu ilerleyen yüzyıllarda durmadan Mısır'a dek ilerleyecektir.

A. Amedi

Yukarı Dicle bölgesinde yer alan Amedi bugünkü Diyarbakır merkezli bir eyalettir. Aynı bölgede önceden olan Bit-Zamani, Arami krallığından dolayı bazen Amedi eyaleti de Yeni Assur kaynaklarda Bit-Zamani olarak da geçmektedir. Ayrıca kral yazıtlarında geçmişe öykünerek Nairi formu da kullanılmaktadır. Bazen Sinabu eyaleti olarak kullanıldığından dolayı Orta Assur döneminde eyalette yer alan Sinabu şehrinin de idari merkez olduğunu iddia

edilebilir (Grayson 1991: 102, 7 iii 14; ve (Radner 2004: 74 Anm. 112). Amedi valisi III. Salmanassar döneminde Bit-Zamani MÖ 856'da fethedildikten sonra MÖ 849'de *limmu* unvanı almıştır. Buna rağmen Amedi'nin söz konusu dönemde *rab šaqe'*ye bağlı olduğunu Ninurta-kibsi-usur'un Assur'daki stelinden bilinmektedir (Andrae 1913: Stel 47). En geç III. Adad-nirari döneminde eyaletin bağımsızlığına yeniden kavuştuğu sonraki yüzyılda valisinin düzenli *limmu* unvanını taşımasından anlaşılmaktadır (Radner 2006: 49–50). II. Assurnasirpal MÖ 879'te bölgeye sefer düzenlediğinde Kaşiyarı Dağları'nı geçerek Nairi ülkesine girdiğini ve Yukarı Dicle'deki birtakım şehirlerden bahsedip Tuşhan'a da girdiğini söylemektedir (Grayson, 1991: A.0.101.19: 63b–77a). Bu veri söz konusu dönemde bütün Yukarı Dicle bölgesinin Assurlar açısından Nairi'nin bir parçası olarak algılandığını göstermiş (Köroğlu 2015: 114) ve burada kurulacak eyaletin de bir süre bu adı taşımasına sebep olmuştur.

Eyaletin birtakım valileri *limmu* listesinden bilinmektedir. İlk zamanlarda anakronistik bir şekilde eyaletin adı Nairi olarak konulmuştur (Radner 2006: 49). Bu dönemde MÖ 849'da Hadi-lipuşu III. Salmanassar 9. yılı (Millard 1994: 56) ve 838'de *limmu* listesinin günümüze ulaşmış parçasında yanlışlıkla Rasappa valisi olarak geçen ama Assur stelinden bildiğimiz üzere Nairi valisi olan Ninurta-kibsi-usur III. Salmanassar hükümdarlığının 20. yılında *limmu* olmuştur (Finkel, Reade 1998: 249). Ardından büyük ihtimalle III. Adad-nirari zamanında eyaletin adı değiştirildikten sonra artık 799'da Marduk-işmanni III. Adad-nirari'nin 11. yılında Amedi valisi olarak *limmu* olmuştur (Millard 1994: 57). Assur stelinin (no. 34) ilk okunuşuna göre MÖ 768 *limmusu*, Aplaya (Ma)zamua, Amedi ve Assur valisi unvanları taşımakta (Andrae 1913: 46) ama hem Amedi ve Zağros'taki Mazamua arasındaki mesafenin fazla olmasından hem de *A-me-di* olarak okunmuş işaretlerin aslında Zağros'taki *A-rak-di* olarak okunması gerektiğinden kendisi Amedi valileri listesinden kaldırılmalıdır (Finkel, Reade 1998: 251). Bu şekilde sonuç olarak aşağıdaki kişiler *Yıl (MÖ) – Ad – Kral adı ve kaçınıcı yılı – Literatür* şeklinde listelenip Nairi ya da Amedi valisi olarak *limmu* unvanı taşımıştır:

849	Hadi-lipuşu	Nairi	III. Salmanassar 9.	(Millard 1994: 56)
838	Ninurta-kıbsi-usur	Nairi	III. Salmanassar 20.	(Finkel, Reade 1998: 249).
799	Marduk-işmanni	Amedi	III. Adad-nirari 11.	(Millard 1994: 57).
762	Tab-belü	Amedi	III. Assur-dan 10.	(Millard 1994: 58)
726	Marduk-belü-usur	Amedi	V. Salmanassar 2.	(Millard 1994: 59)
705	Nashur-bel	Amedi	Sanherib 1.	(Millard 1994: 59)

Tablo 1: Amedi *limmuları*

Nashur-bel (eski okunuşu ile Liphur-bel) Amedi'nin II. Sargon dönemine ait mektuplarından (SAA 5, 1–20) bilinen bir valisidir. Mektupların çoğunun kırık olmasıyla birlikte, mektuplar Urartu ile ilgili casus raporları, bölgedeki Asur kale ve garnizonların durumu ve kereste toplamakla ilgilidir. SAA 5, 14 bölgedeki Keldaniler ile ilgilidir ve buraya Babil'den sürülmüş insanların varlığını göstermektedir. SAA 5, 15'te onun Aşıpa tebaalarından 400 hektarlık toprak aldığını ve orada kale, kraliyet sarayı ile içinde kralın heykeli ve 200 ortostat koyduğunu anlatmıştır.

II. Sargon (SAA 7, 116) ve Assurbanipal (SAA 6, 340; SAA 7, 136) dönemine ait idari ve diğer metinlerde ve Esarhaddon dönemine ait bir mektupta da (CT 54, 493) eyaletin adı geçmektedir. Bel-iqbî'nin hem Tuşhan hem de Amedi valisi olmasından dolayı MÖ 7. yüzyılın sonunda iki eyaletin de Tuşhan merkeziyle birleştirildiğini göstermektedir (Radner, Schachner 2001).

Kalhu Kuzeybatı Sarayı'nda meşhur kraliçe mezarları ile aynı odada bulunan bir arşivde MÖ 754'e tarihlenebilen bir tablette tarlalar ve kuyu satışında Amedi'den gelen dört kişi satıcı olarak, eski Katmuhu'da bulunan Kibaki şehrinde gelen bir kişi ise şahit olarak geçmektedir (EDUBBA 10, 31: 3, 33). Alıcı kraliçe kâhyası olan Gabbi-ana-Aşşur'dur. Bu satışı bir birey ya da unvanı dolayısıyla kraliçenin kâhyası olarak yaptığı bilinmese de (Ahmad, Postgate 2007: xv.) arşivde geçen diğer metinlerin de ağırlıklı olarak başka bir kraliçenin kâhyası olarak yaptığı satışlardan dolayı (Ahmad, Postgate 2007: xvi) nihaye-

tinde işlemlerin kraliçenin kâhyası “ofisi” ile ilgili olması gerekirdi. Genellikle şahitlerin ya saray ya da satışın yeriyle ilgili olmasından dolayı bu metinden Amedi’den gelen belki akraba olan ama mühürleri olmamasından dolayı büyük ihtimalle varlıklı olmayan (metinde mühür baskısı yerinde sadece parmak tırnağı izi olan; (Ahmad, Postgate 2007: xvi) kırsal kesime ait ve toprakları bir şekilde Amedi’den uzakta eski Katmuhu’da bir yerde varlığı olan kişiler söz konusudur. Bu veriler MÖ 8. yüzyılın ortalarında, belki ekonomik baskıdan dolayı (Ahmad, Postgate 2007: xvi) Kalhu’da olan kraliçe kâhyasına topraklarını satmak zorunda kalan, belki de akraba olan birtakım insanları göstermektedir. Bunlar yine de söz konusu dönemde kökleri Assurlu olsa da olmasa da Amedi’de büyük ihtimalle yerel orta sınıf diyebileceğimiz (mührü olmayan ancak başka bölgede varlığı olan) bir kesminin varlığını ve büyük ihtimalle Amedi ile eski Katmuhu topraklarının imparatorluğun sakin bir bölgesi olduğunu kanıtlamaktadır.

B. Tuşhan

Tuşhan Yukarı Dicle bölgesinde yer alan, batıdan Amedi güneyden Şahuppa ile sınırı olan bir Yeni Assur eyaletiydi. Kaşiyari Dağı’nın ne kadar bu eyalete bağlı olup olmaması hala tartışmaya açıktır. Eyaletin merkezi ile aynı adı taşıyan Tuşhan iken söz konusu şehrin konumu ya Ziyaret Tepe’de (Kessler 1980: 116–119) ya da Üçtepe’de idi. Bölge II. Assurnasirpal tarafından MÖ 882’de fethedildikten sonra eyaletin valisi ilk defa MÖ 867’de *limmu* unvanı taşımıştır. III. Salmanassar döneminde Amedi ile beraber bölge *rab şaqe* (baş sâki) Ninurta-kibsi-usur’a bağlanmıştır (Radner 2006: 53). Eyalet tekrar bağımsız olduktan sonra valileri yine *limmu* unvanı taşımaktaydı (MÖ 794, 764, 728 ve 707). Eyaletin adı hem II. Sargon (SAA 7, 116) hem de Assurbanipal (SAA 6, 340; SAA 7, 3 ve 136) dönemine ait idari ve hukuki metinlerde de geçmektedir. Bel-iqbî’nin hem Tuşhan hem de Amedi valisi olması MÖ 7. yüzyılın sonunda iki eyaletin Tuşhan merkeziyle birleştirildiğini göstermektedir (Radner, Schachner 2001). Aşağıda eyaletin *limmu* listesinde yer alan valileri *Yıl (MÖ) – Ad – Kral adı ve kaçınıcı yılı – Literatür* şeklinde listelenmektedir.

867	Iştar-emuqaya	II. Assurnasirpal 16.	(Millard 1994: 55)
794	Mukin-abua	III. Adad-nirari 16.	(Millard 1994: 57)
764	Sidqi-ilu	III. Assur-dan 8.	(Millard 1994: 57)
728	Dur-Assur	III. Tiglat-pileser 16.	(Millard 1994: 58)
707	şa-Assur-dubbu	II. Sargon 16.	(Millard 1994: 60)

Tablo 2: Tuşhan *limmuları*

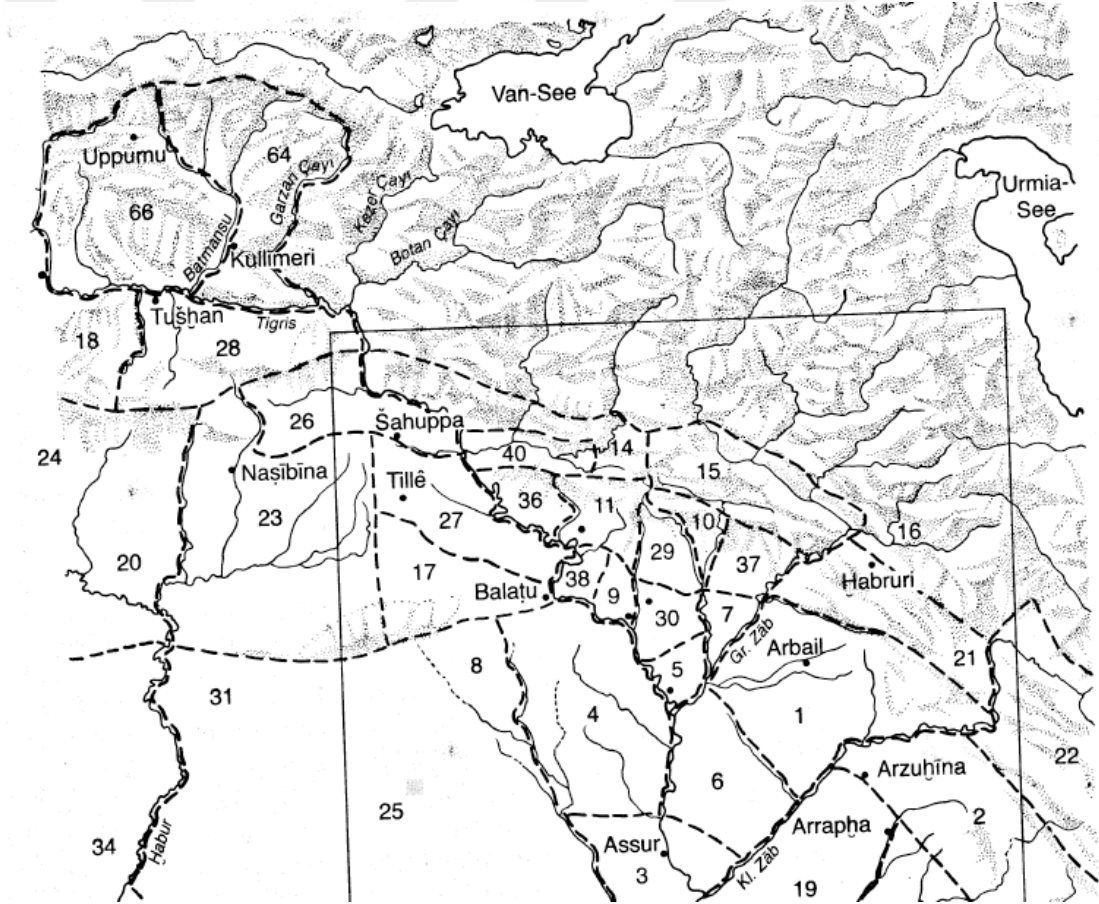
Tuşhan Yeni Assur döneminin başında eyalet olduktan sonra Nairi'ye karşı güçlü bir ileri karakol ve Nairi topraklarından ganimet toplama merkezi haline gelmiştir (Maxwell-Hyslop 1974: 184). Amedi valisi Nashur-bel'in Aşıpa ile ilgili mektubunda (SAA 5, 15) Aşıpa'nın aynı coğrafyadan bir üst kademe yönetici ve şa-Assur-dubbu mektubunda da Urartu eyaleti Pulua'nın adının geçmesi Aşıpa'nın Tuşhan valisi olduğunu öne sürmektedir (Parker 2009: 182–183). Mektuplarda geçen olaylara göre Aşıpa II. Sargon'un Urartu'ya karşı düzenlediği MÖ 714 seferinden önce şa-Aşur-dubbu ise ondan sonra Tuşhan valisi olmuştur (Parker 2009: 184)

Tuşhan valilerinden Dur-Aşur (ND 2799 (NL 28), ND 2720 (NL 29), ND 2784 (NL 49) ve ND 2666 (NL 67), Aşıpa (SAA 5 21–30) ve şa-Assur-dubbu'ya ait (SAA 5, 31–43) mektuplar bilinmektedir. Dur-Aşur'un mektupları genellikle Urartu, kaleleri ve keresteleri ile ilgilidir. ND 2720 (NL 29) mektubu *masennu, rab şaqe* ve kalelerin sağlamlığı ve Urartu ile ilgili bilgileri içermiştir. Bu mektuplar Tuşhan valisinin bu sınırda erkân ile beraber çalıştıklarını göstermektedir. Aşıpa mektupları kale, garnizon, Urartu, şubria ve kereste ile ilgili iken, şa-Aşur-dubbu mektupları Urartu, şubria, casus raporları ve kereste ile ilgilidir. Bunlardan SAA 5, 34 kerestelerin açıkça Dur-şarrukin'in inşası için gerektiğini belirterek kereste toplama işlerinin amacına ışık tutmaktadır.

Yeni Assur döneminde büyük ihtimalle iç çatışmalardan dolayı yıkılan şehirlerin bir diğer örneği (Tell Masaikh) Kar-Assurnasirpal'dir. Burada Kalhu Sarayı'nın küçültölmüş haline benzer bir saray inşa edilmiş, sonrasında muh-

temelen yerel yönetimin Assur merkezlerinden uzaklaşıp yerel halk ile daha yakın bir bağ kurmaya başlarken yukarı şehirde plan ve yapılarda büyük değişiklikler yaşanmıştır. Bu sürecin sonucunda Assur merkezi ile çatışma da kaçınılmaz hale gelince III. Tiglat-pileser döneminde yukarı şehir saldırıya uğrayıp yok edilmiş ve sonra başka bir konumda yeni bir saray inşa edilmiştir. Yeni sarayda Suriye'nin diğer merkezlerinde de gördüğümüz imparatorluğun mimari modeli yakından takip edilmiştir (Masetti-Rouault, Rouault 2016: 412-413).

Harita 9: Yeni Assur Eyaletleri

Kaynak: Radner 2006: 50, Karte 2.

14. *rab šaqe* 18. Amedi 20. Guzana 23. Nasibina 24. Raqamatu 26. Şahuppa 28. Tuşhan 64. Kullimeri 66. Uppumu

C. Şahuppa

Şahuppa eyaleti adını Dicle'nin güneyinde yer alan ve aynı adı taşıyan eyalet merkezinden almaktadır. Şahuppa şehri büyük ihtimalle Türkiye'deki Babil'e yakın höyüğe lokalize edilmektedir (Kessler 1980: 20). Eyaletin adı III. Adad-nirari'nin bir hukuki belgesinde Assur tapınağına bağış gönderenler arasında (SAA 12, 69), II. Sargon dönemine ait idari metinde (CTN 3, 86) koruma personel alan erkân ve valiler arsında, Esarhaddon dönemi mektuplarında (SAA 13: 112) *turtanu* ve *sol turtanu* ile at ve süvari gönderen olarak ve Assurbanipal (SAA 10: 96) döneminde Assur tapınağına koyun bağışı göndermeyen valiler arasında geçmektedir (Radner 2006: 53).

Şahuppa, Orta Assur döneminde aynı bölgede yer alan Katmuhu krallığının yerine kurulan Katmuhu eyaletinden dolayı bazen Yeni Assur döneminde de burası Katmuhu olarak geçmektedir. Yeni Assur dönemi başında daha II. Assur-dan Katmuhu'ya karşı seferler düzenlemeye başlamış ve Katmuhu kralı Kundibhale'yi yenmiştir (Grayson 1991: A.0.98.1: 33-41). II. Adad-nirari Katmuhu'yu Assur topraklarına katıldığını belirtmiş (Grayson 1991: A.0.99.2: 26), bu fethi destekleyerek MÖ 884'te II. Tukulti-Ninurta'nın 6. yılında Na'id-ilu Katmuhu valisi olarak *limmu* unvanı taşımıştır (Grayson 1991: A.0.100.5: 147). Ancak II. Assurnasirpal döneminde Katmuhu yeniden tamamen fethedilmiş ve ardından bu topraklarda iki eyalet kurulmuştur; biri Şahuppa diğeri ise Tille (Kessler 1980: 16-21; (Liverani 1992: 30). Postgate'e göre MÖ 708'de Şamaş-upahhir *limmuluğunda* *Limmu* Kroniği'ne göre erkân Katmuhu'ya karşı sefer düzenlemiş (Postgate 1976-1980: 488) ama Millard'a göre söz konusu satırlarda Kummuh'a karşı sefer düzenlenmiştir (Millard 1994: 48). MÖ 695'te, Sanherib'in 10. yıl *limmusu* Assur-belu-usur idi. Ancak *limmu* listesine göre Şahuppa valisi idi (Millard 1994: 50) ama Sanherib'in iki ayrı yazıtında onun *limmuluğunu* tarihlendirmek için kullanılırken birinde Şahuppa diğeri Katmuhu valisidir (Grayson, Novotny 2014: Sanherib 16 viii 76A ve 17 v 1).

Şahuppa ile ilgili en çok bilgi veren yazıtların birisi Cudi Dağı Yazıtı (Grayson, Novotny 2012: Sennacherib 222) olarak geçen metindir. Sanherib'in başka bir yazıtından bildiğimiz üzere MÖ 697'de Salmanassar Nippur (Cudi) Dağı'na ve sonra Ukku'ya karşı sefer düzenlemiştir (Grayson, Novotny 2012: Sennacherib 16, iv:70–v:32). Kral kampını Nipur Dağı eteklerinde kurduktan sonra Nippur Dağı'nın zirvesinde “*meskenleri kartal yuvası gibi yerleşmiş*” Tummurum, Şarum, Ezama, Kibşu, Halbuda, Qua ve Qana şehirlerinin halkına karşı sefere çıkmış, sonra Ukku'ya doğru devam etmiştir. Söz konusu şehirlerden Kibşu ve Qana'yı konumlandırmak mümkündür. Kipşu eğer Kipşuna olursa Forrer (1920: 37) ve Kessler'e (1980: 170) göre Hezil Çayı'nın hemen doğusunda modern Gefşe kenti olmalıdır. Ancak Postgate *masennu* eyaletini Alkoş Ovası'nın kuzey ve doğusunda Atruş Dağı'na konumlandırarak (1995: 6–7) Yamada *masennu* eyaletinde olduğunu bildiğimiz Kipşuna ile ilgili Gefşe'den daha doğuda bir konum önermiştir (2018: 34). Qana Helsinki Atlas'ta Şırnak Güçlükonak ilçesine konumlandırmış (Parpola, Porter 2001: 4) ancak haritanın doğru sayfasında modern yerleşim olarak Kirbet Qana önerilmiştir ve İsrail ile ilgili bir çalışmaya atıf yapılmıştır (Parpola, Porter 2001: 5). Kirbet Qana'nın İsrail'de bulunmasıyla birlikte muhtemelen iki Qana şehri ile ilgili veriler karışmış fakat bu şekilde konumlar arkasındaki argümanlar da saklı kalmıştır. Bununla birlikte haritada doğru konum temel olarak kullanılmaktadır. Yamada Kipşuna için (ona göre Cizre Ovası'nda yer alan) Ulluba'nın daha doğusunda bir konum önermiştir (Yamada 2018: 30).

Her iki yazıtta ayrı ayrı şehirlerin adları geçerken muhtemelen ikisinde de aynı olaylar gerçekleşmiş, Grayson ve Novotny ancak *terminus post quem* olarak c. MÖ 697 yazmıştır (2014: 307). Qana ve Kipşuna'nın Helsinki Atlas'ta da önerdiği konumu kabul edersek Katmuhu'nun doğuda bir zamanlar hem Cizre Ovası'nda – en azından Hezil Çayı'na kadar – hem de kuzeyde Cizre Ovası'nın sonuna kadar, yaklaşık olarak İdil'e kadar yayıldığını görebiliriz. Yukarıda incelenmiş kaynaklardan bildiğimiz üzere Kaşiyari Dağı'nın doğusundaki toprakları da Katmuhu'ya aitti, üstelik büyük ihtimalle merkez bölgesi de burasıydı ve yi-

ne büyük ihtimalle Cizre Ovası da merkezleriydi. Ama çeşitli dönemlerde bu bölge farklı güçlerin eline geçmişti. Bu şekilde yerinde kurulan güneydeki Tille ve kuzeydeki Şahuppa eyaleti de yaklaşık olarak bu sınırlara ve bölgelere sahip olmalıydı. Ancak Cizre Ovası büyük ihtimalle Yeni Assur döneminin başında, tezin *rab şaqe* eyaleti ile ilgili bölümünde incelenecek Ulluba ülkesinin etki alanı içinde yer almıştır. Bu konum ve eyaletin varlığının yazılı kaynaklarda imparatorluğun son yıllarına kadar belgelenmiş olması çeşitli önerilere göre bu bölgede yer alması gereken *rab şaqe* eyaletinin de burada olmasını mümkün kılmamaktadır.

D. Raqamatu

Raqamatu eyaleti II. Adad-nirari döneminde MÖ 898'de bölge fethedildikten sonra kurulan bir eyalettir. Kral yazıtında "*Aramiler tarafından Raqamatu olarak adlandırılmış Gidara şehrine doğru ilerlemiştim; burayı Aramiler Tiglat-pileser, Assur-reşa-işi oğlu, benden önceki bir prens zamanında güç kullanarak almışlardır*" (Grayson 1991: A.0.99.2: 52-55) demiştir. Aynı adı taşıyan eyalet merkezi Habur Üçgeni'nde Nasibina'nın batısında, Guzana'nın kuzeyinde olmalıydı (Postgate 1995: 10). III. Salmanassar döneminden IV. Salmanassar dönemine kadar Raqamatu eyalet valisi olarak aşağıdaki kişiler *Yıl (MÖ) – Ad – Kral adı ve kaçınıcı yılı – Literatür* şeklinde listenip *limmu* unvanı taşımıştır:

836	Qurdi-Assur	III. Salmanassar 22.	(Millard 1994: 56)
812	Ninurta-aşared	V. Şamşi-Adad 11.	(Millard 1994: 56)
795	Marduk-şaduni	III. Adad-nirari 15.	(Millard 1994: 57)
773	Mannu-ki-Adad	IV Salmanassar 9.	(Millard 1994: 57)

Tablo 3: Raqamatu *limmuları*

Eyalet hakkındaki bilgiler çok kısıtlıdır çünkü IV. Salmanassar döneminden sonra eyalet adı kaynaklarda geçmemiştir. Büyük ihtimalle eyalet sisteminin yeniden yapılandırılması sırasında ortadan kaldırılıp aynı dönemde Harran

ve Til-Barsip bölgesinde bulunan *turtanu* eyaletinin bir parçası olmuştur (Radner 2006: 52).

Yeni Assur döneminin başında, II. Adad-nirari, II. Tukulti-Ninurta ve II. Assurnasirpal döneminde birkaç istisnaî yıl hariç *limmuların limmu* dışında hangi unvanı taşıdığı, hangi eyaletin valisi olduğu listelerde bulunmamaktadır. Sonrasında, III. Şalmanassar döneminin 19–23. yılı arasında Arzuhina, Nai’ri, [...], Raqamatu ve Habruri; V. Şamşi-Adad döneminin 8–13. yılı arasında Nasibina, *turtanu*, Habruri, Raqamatu ve Arrapha; III. Adad-nirari döneminin 14–17. yılı arasında Habruri, Raqamatu, Tuşhan ve Guzana ve IV. Salmanassar döneminin 7–10. yılı arasında Rasappa, Nasibina, Raqamatu ve Kalhu valileri sırasıyla *limmu* unvanı taşımışlardır. Bu sıraya bakıldığında hem her kralın döneminde Raqamatu valilerinin *limmu* olduğu hem de imparatorluğun batıya doğru çok büyümeden ilk sırada gelen en önemli eyaletlerinden birisi olmasa bile ilk eyaletlerden sonra batı ve doğuda bulunan, merkezi eyaletlerden sonra gelen eyaletler arasında yer aldığını göstermektedir. Aynı zamanda çok sayıda *limmusu* olmayan ya da sıralamada sonradan gelen eyaletler de mevcuttur. Özetle, Raqamatu kesinlikle ilk sırada olan erkân eyaleti iken, Nasibina ve Rasappa’dan sonra – ancak bazı kralların döneminde hemen bunlardan sonra diğerlerinde ise çok daha arkada – yer almaktadır. Radner haritasında Raqamatu’yu sonradan kurulan Guzana eyaletinin kuzeyinde, sınırlarını belirtmeden hemen Til-Barsip ve Harran’ın doğusunda göstermektedir (Radner 2006: 59).

Eyalet merkezinin tam konumunun bilinmemesiyle birlikte ileride yeni bulgular ortaya çıkana dek eyalet ile ilgili bilgiler büyük ihtimalle II. Tukulti-Ninurta zamanından itibaren her kral döneminin ilk ya da ikinci yarısındaki *limmu* listesinde daima yer alan bir eyalet söz konusudur. Eğer *limmu* sıralarının eyaletlerin önemiyle ilgili olduğunu kabul edersek Raqamatu en önemli olmasa da kesinlikle IV. Salmanassar dönemine kadar önemli eyaletlerin birisiydi. Yine de verilerin eksikliği ve çevre eyaletler arasından tek bir eyalet

olarak sonradan kaldırılması bir nevi zayıflık göstergesiydi. Tam konumu ve sınırları bilinmese bile Radner'in eyalet ile ilgili özeti ve aynı makaledeki haritasına bakıldığında tam olarak *turtanu* eyaleti ile birleşmesinden ziyade – ki bu şekilde o eyalet hem fazlasıyla büyük, hem de savunmaya ihtiyaç duymayan ve fazlasıyla doğuda yer alan bölgeleri de kapsamış olurdu – daha çok *turtanu* eyaleti ve Guzana eyaleti arasında paylaşılmış olması ve mantıken *turtanu* eyaleti yerine daha çok Guzana'ya eklemiş olması önerilebilir.

E. Guzana

Guzana (klasik dönem Gauzanatis) Habur Üçgeni'nde yer almaktaydı ve eyaletin merkezi aynı adı taşıyan Guzana şehriydi (günümüzde Tell Halaf, Türkiye-Suriye sınırının tam Suriye tarafında). MÖ 894'te II. Adad-nirari Guzana'ya karşı sefer düzenlemiş ama şehri kuşatmaktansa Bir-Bahiani kralı, Abi-Salamu'dan haraç almıştır (Grayson 1996: A.0.99.2). Şehrin süregelen hikayesi ancak *limmuları* ile ilgili bilgilerimizden kısmen anlaşıldığından dolayı ilk olarak aşağıda eyaletin *limmu* listesinde yer alan valileri *Yıl (MÖ) – Ad – Kral adı ve onun kaçınıcı yılı – Literatür* şeklinde listenip sonra onlarla ilgili verilerin analizinde Guzana eyaletinin tarihine ışık tutulabilecektir.

866	Şamaş-nuri	II. Assurnasirpal 17.	(Dornauer 2010: 56)
841	Adad-remanni	III. Salmanassar 17.	(Dornauer 2010: 57)
793	Mannu-ki-Assur	III. Adad-nirari 17.	(Millard 1994: 57)
763	Bur-Saggile	III. Assur-dan 9.	(Millard 1994: 57)
727	Bel-Harran-beli-usur	V. Salmanassar 1.	(Millard 1994: 58)
706	Mutakkil-Assur	II. Sargon 17.	(Millard 1994: 59)

Tablo 4: Guzana *limmuları*

Guzana valilerinden birçok kişi *limmu* listelerinden bilinmektedir ancak ilk iki kişinin durumu bilimsel tartışmaya daha açıktır çünkü tam olarak hiçbir günümüze ulaşan *limmu* listesinde adlarının yanında Guzana valisi unvanı taşımamaktadır. Finkel ve Reade'in önerisine göre yanlış bir tekrar yazılıştan

kaynaklı MÖ 841 *limmusu*, Adad-remanni de büyük ihtimalle Guzana valisi olmuştur (Finkel, Reade 1998: 249). Söz konusu satırlarda MÖ 841-836 yılları arasında Millard'a göre sırada MÖ 841'de Adad-remanni, MÖ 840'da Şamaş-abua, MÖ 839'da Şulmu-beli-lamur (Arzuhina), MÖ 838'de Ninurta-kibsi-usur (Rasappa), MÖ 837'de Ninurta-ilaya (Arzuhina) ve MÖ 836'da Qurdi-Aşşur (Raqqmat) yer almaktadır (Millard 1994: 28-29). Sırada MÖ 839, 838 ve 837 yılları için eyalet notu olarak metinde Arzuhina, Rasappa ve Arzuhina geçmektedir (Millard 1994: 56). Ancak MÖ 838 *limmusu* Ninurta-kibsi-usur Aşşur'daki steline göre (St. 47) Assur merkez bölgesinin batısında olan Rasappa valisi değil Nairi valisiydi (Andrae 1913: 53-54). Üstelik hem MÖ 839 hem de 837 yılın *limmusunun* Arzuhina valisi olması çok istisnai bir durum yarattı. Bundan ve MÖ 840 yılının *limmusunun* satır sonundan aslında bir Rasappa yazılışı için uygun PA işaretinin okunabilmesinden yola çıkarak kâtip iki kere üst üste yanlışlıkla Rasappa ve Arzuhina yazmış olabilirdi. Finkel ve Reade'in önerisine göre çifte yazılışın sebebi MÖ 841 *limmusunun* eyaletinin yazılışının da NA işaretiyle sonlanmasından kaynaklı olabilirdi ve MÖ 839-830 arasındaki dönemde *limmu* seçeneklerinden Arzuhina, İsana ve Nasibina'nın geçmesinden dolayı Tamnuna ya da Guzana olabilirdi ve yazarlara göre en yüksek ihtimalle Guzana idi. Bu şekilde MÖ 841 Adad-remanni [Guzana (???)], MÖ 840 Şamaş-abua Rasappa, MÖ 839 Şulmu-beli-lamur Arzuhina, MÖ 838 Ninurta-kibsi-usur Nai'ri, MÖ 837 Ninurta-ilaya [...] ve MÖ 836 Qurdi-Aşşur Raqqamatu valisi olarak *limmu* idi. Bunu kabul ederek diğer Guzana valilerine MÖ 841 *limmusu*, Adad-remanni de eklenebilmektedir.

Bölgenin II. Assurnasırpal zamanında Assur'a bağlı olduğu fakat yöneticisinin Tell Halaf'ın hemen karşısında olan Tell Feheriye'de bulunan Adda-yit'i yazıtından (Grayson 1991: 389-391, 2004) bir yerel hanedan olduğu anlaşılmaktadır. Metnin kendisi Aramice-Akkadca çift dilli bir yazıttır. Adda-yit'i ve babası Şamaş-nuri da metnin Aramicesinde kral, Akkadcasında vali olarak geçmiş fakat babasının MÖ 866'da *limmusu* Şamaş-nuri ile aynı kişi olmasını yazıtın ilk yayınlarında bile yüksek bir ihtimal olduğu öne sürülmüştür (Abou-

Assaf, Bordreuil, Millard 1982: 103–105, bkz. (Lipiński 2000: 128f.). Verilerin incelenmesini bir sonraki aşamaya Dornauer getirmiş; Şamaş-nuri'nin *limmu* listesinde Tuşhan valisinden hemen sonra yani 17. sırada olmasını ve bu şekilde unvanı olmasa da genellikle her zaman iki valinin sırada bu şekilde geçmesinden dolayı³ herhangi bir güçlü adam ya da eyalet valisi değil tam olarak Guzana valisi olarak *limmu* olması kanaatine varmıştır (Dornauer 2010: 56). Üstelik bu düşüncenin devamı olarak Finkel ve Reade'nin önerisine dayanarak bir yandan Adad-remanni'nin yine aynı şekilde sırada 17. olması diğer yandan Adad-remanni ve Adda-yit'i'nin adlarının Akkadca ve Aramicesinin yaklaşık olarak aynı anlama gelmesine dayanarak ikisinin aslında aynı kişi olduğunu ve bu şekilde *limmu* listesinde de Guzana valisi olarak yer almış olduğunu önermiştir (Dornauer 2010: 57).

II. Adad-nirari'nin seferinden sonraki on yılların yazılı kaynağı Adda-yit'i yazıtı ve Assur *limmu* listesidir. Dönemin Assur kralı yazıtlarında, şehrin eyalete dönüştürülmesine dair bilgiler mevcut değildir ancak büyük ihtimalle en geç Şamaş-nuri *limmuluğundan* önce olduğu söylenebilmektedir. Fakat bu şehrin eyalete dönüşürüldüğü yöntem daha detaylı incelenirken başka eyaletlerin tarihçesi konusunda da yardımcı olabilir. Guzana'nın tarihiyle ilgili çok fazla belirsizlik bulunduğundan dolayı bu kısımda durumu özetleyerek şehrin arkeolojik verilere göre barışçıl bir şekilde, yani kuşatma izleri ve yangın tabakası bulunmadan Guzana bağımsız Bit-Bahiani başkentinden Assur'un Guzana adlı eyaletine dönüşmüştür. Şamaş-nuri ve Adad-remanni/Adda-yit'i'nin – nihayetinde, belki de şans eseri, Assur kaynaklarında ne yerel kral ne de vali olarak geçmesi ile birlikte –yerel bir kaynakta hem yerel dilde kral hem de “yabancı”, yeni egemen kültürün dilinde yerel vali olarak geçmesi genellikle sadece kral yazıtlarına dayanan modern Assur tarih yazımının olası büyük eksikliklerine

³ II. Assurnasirpal, III. Salmanassar, III. Adad-nirari, III. Tiglat-pileser – çünkü *limmulara* önceden karar verilirdi, ancak V. Salmanassar'ın ilk yılında değil ancak sonraki yıllarında *limmu* olmasından dolayı ilk yıllarında tam 16 yıllık *limmu* dönemine sahipti. III. Tiglat-pileser saltanatında başlayan liste ilk yıllarında savaşta olan V. Salmanasar zamanında da yeniden başlamamış ilk yıllarında önceki liste devam etmiş bu şekilde onun sırada ilk yılının limmusu liste mantığı ve prestiji açısından aslında önceki listenin 17 limmusu olarak algılanmalı.

dikkat çekebilmektedir. Nihayetinde on yıllar boyunca devam eden, bir yandan en azından iki kişilik hanedan diğer yandan aynı kişilerden oluşan eyalet valileri ile yumuşak ve barışçıl bir dönem ve bununla birlikte bir geçiş süreci izlenebilmektedir. Bu sistem en geç MÖ 808'de III. Adad-nirari'nin şehri yeniden fethetmesiyle sona ermiştir. Bu yeniden fethin niçin gerektiğine dair ancak tahminlerde bulunmak mümkündür. Assur'a bağlı – son dönemlerinde – diğer yerel krallar tarafından yönetilen şehirlerde de bir noktada ilk yerel güçler tarafından Assur vasalı yerel kralına karşı isyan ve sonra buna karşın Assur ordusunun mücadelesi gözlemlenebilmektedir.

Dönem ile ilgili en önemli yazılı kaynak Guzana valisi, Mannu-ki-Aşşur'un arşividir (Friedrich et al. 1940). Bu tezde Tell Halaf'ın Türkiye sınırları dışında olmasından dolayı kazılardan elde edilmiş veriler analiz edilemeyecektir ve bu şekilde Mannu-ki-Aşşur'un arşivi de detaylı bir şekilde incelenemeyecektir. Tell Halaf kazıları, oradan elde edilen malzemeler ile Guzana'nın tarihiyle ilgili güncel sonuçlar ve eski literatür için (Cholidis, Martin 2010), Mannu-ki-Assur arşivinin güncel sonuçlarına ve eski literatür için ise (Kerekes 2017) çalışmasına bakılabilir.

Guzana'nın detaylı incelemesinde eyalet ile ilgili genel bilgiler arasında mutlaka Bur-Saggile'nin bütün Assuroloji için büyük bir öneme sahip olan *limmu*luğuna kısaca değinmek gerekmektedir. Bütün *limmu* sistemini sonraki kronolojilere bağlayabilmek için Bur-Saggile'nin *limmu* yılındaki – Miladi sisteminde göre MÖ 763'te – 15/16 Haziran'da güneş tutulmasının temel olarak alınması kendine dolaylı olarak da olsa dönemin en önemli kişileri arasına yer vermektedir (Millard 1994: 2). Guzana valileri *limmu* listesi dışında III. Adad-nirari'nin kanunlarından birinde (SAA 12, 1), III. Tiglat-pileser döneminin mektuplaşmasında (NL 67 ve 95, bkz. Saggs 2001: 215–218, 319f.), II. Sargon döneminin idari metinlerinde (SAA 11, 3, CTN 3, 86), bir Sanherib dönemindeki belgede (StAssT 2, 53 [700]) ve Esarhaddon (SAA 13, 100, 111) ve Assurbanipal (SAA 10, 96) dönemindeki mektuplaşmada geçmektedir (Radner 2006: 51).

II. Sargon dönemine tarihlendirilebilen iki mektup SAA 1, 233 ve 234, birinin yazarının Mannu-k[i-Assur-le'i] olduğu diğer tabletin ise bu tablete benzetmesinden (Parpola 1987: 183 n. 234) dolayı Mannu-ki-Assur-le'i, Guzana valisi tarafından gönderilmiş olduğu düşünülmektedir. SAA 1, 233 ile ilgili Parpola yazarın MÖ 709 yılı *limmusu*, Tille valisi Mannu-ki-Assur-le'i ile aynı olabileceğini ancak bu mektubun konusundan dolayı Guzana valisi olarak yazıldığını öne sürmektedir (Parpola 1987: 182: n. 233). Ancak a) Tille valisi Mannu-ki-Assur-le'i ile ilgili *limmu* olması dışında başka bir şey bilinmemesi fakat b) II. Sargon döneminde MÖ 706'da Mutakkil-Assur'un Guzana olarak *limmu* olması, c) mektupların birinde gönderenin adının eksik, diğerinde ise yarı eksik olması ve son olarak d) konu her ne kadar Guzana'daki topraklar ile ilgiliyse de birçok erkân ve valinin de başka eyalette mülklerinin olmasının çok iyi bilinmesiyle birlikte söz konusu dönemde bu mevcut verilere dayanarak Mannu-ki-Assur-le'i'un Guzana valisi olduğu kanıtlanamaz.

Birçok metinde Guzana'daki Adad ceza ödemesi gereken bir tanrı olarak geçse de metinde Guzana'dan nadiren bahsedilmektedir. Metinlerde satıştan sonra dava açanların Guzana'da yaşayan tanrı Adad'a bir miktar altın ya da gümüş ödemesi gerektiği geçmektedir. Satış metinlerinde yerel tanrıların, özellikle Adad'ın (örneğin EDUBBA 10 arşivde Kalhu'dan gelen metinlerde Guzana, İšana, Kurbail ve Sapirtu şehrinin Adad'ı da geçmekte) bu kadar önemli olması bu satışların söz konusu şehirlerin coğrafi olarak satışları ile ilgili olabileceğini akla getirmektedir (Ahmad, Postgate 2007). EDUBBA 10, 30 metni MÖ 8. yüzyılda o bölgedeki bir arazi satışlarıdır. Arazi ile ilgili şehrin adı kırık olmasından dolayı (URU.[...]h-irima) yerini doğrudan tespit etmek mümkün olmasa da metinde hem ceza ödemek için Adad'ın, hem de şahitler arası adı kırık olan bir Guzana valisinin geçmesi satışın Guzana eyaletinde olduğunu göstermektedir (Ahmad, Postgate 2007: xiii). Metnin 27. satırında şahitlerin birisi ^msa-(x)-x URU.ma-a'-x-x-te, yani Ma'-[...]te şehrinde Sa-..., çoğu zaman Guzana ile ilişkilendirilmiş Ma'allanate şehrini akla getirmektedir. Arazinin alıcısı

Şamaş-issiya, kraliçenin hadım kâhyası, satıcı ise birinin kölesi ve kırık işaretlerden dolayı anlaşılmayan kontekstteki bir eyalet valisidir. Ancak onun Guzana valisi olma ihtimali öncekiler göz önünde bulundurulduğunda daha yüksektir. Bu satış belgesi MÖ 8. yüzyıl ortasında Guzana eyaletinin ve bununla beraber Habur Üçgeni'nin kuzeybatı bölgesinin büyük ihtimalle yerel vali ve kraliçe ile çevresi arasındaki ticari bağı göstermektedir. Aynı arşivden gelen Katmuhu bölgesindeki bir satışta satıcıların Amedi'den orta sınıf bireylerin olmasıyla karşılaştırarak burada yerli kişilerde değil, en üst idari sınıf ile yapılmış alışverişin tek başına bir şey kanıtlamak için yeterli olmasa da söz konusu dönemde Guzana'nın bir ihtimalle Amedi'ye kıyasla imparatorluğa belki de daha az entegre olan bir eyalet olduğunu göstermektedir.

F. Nasibina

Nasibina (modern Nusaybin) Habur Üçgeni'nin doğusunda ve doğu-batı ile yukarıda Tur-Abdin'i geçerek Yukarı Dicle bölgesine giden yolların kesiştiği noktada stratejik bir konumda yer almaktadır. Nasibina ilk defa MÖ 896'da II. Adad-nirari zamanında Assur topraklarına eklenmiştir. Fakat II. Adad-nirari'nin yazıtına göre (Grayson 1991: 151, 2:64) ilk zamanlarda *turtanunun* eyaleti olmuştur. Sadece Bit-Adini'yi MÖ 856'da fethettikten sonra, orada *turtanunun* eyaleti oluşturulduktan sonra Nasibina bağımsız bir eyalet olabilmıştır. Bunu eyalet valisinin MÖ 852'de *limmu* unvanı taşıması açık bir şekilde kanıtlamıştır. Sonra III. Salmanassar döneminde Şarru-hatti-ipela'nın yazıtına göre (Andrae 1913: Stele 41) Nasibina eyaleti yine bağımsızlığını kaybetmiştir. Sonra tekrar bağımsızlığına kavuşmuş ve V. Şamşi-Adad zamanından itibaren valisi yine *limmu* unvanını taşımıştır. Eyaletin *limmu* listesinde yer alan valileri aşağıda *Yıl (MÖ) – Ad – Kral adı ve kaçınıcı yılı – Literatür* şeklinde listelenmektedir.

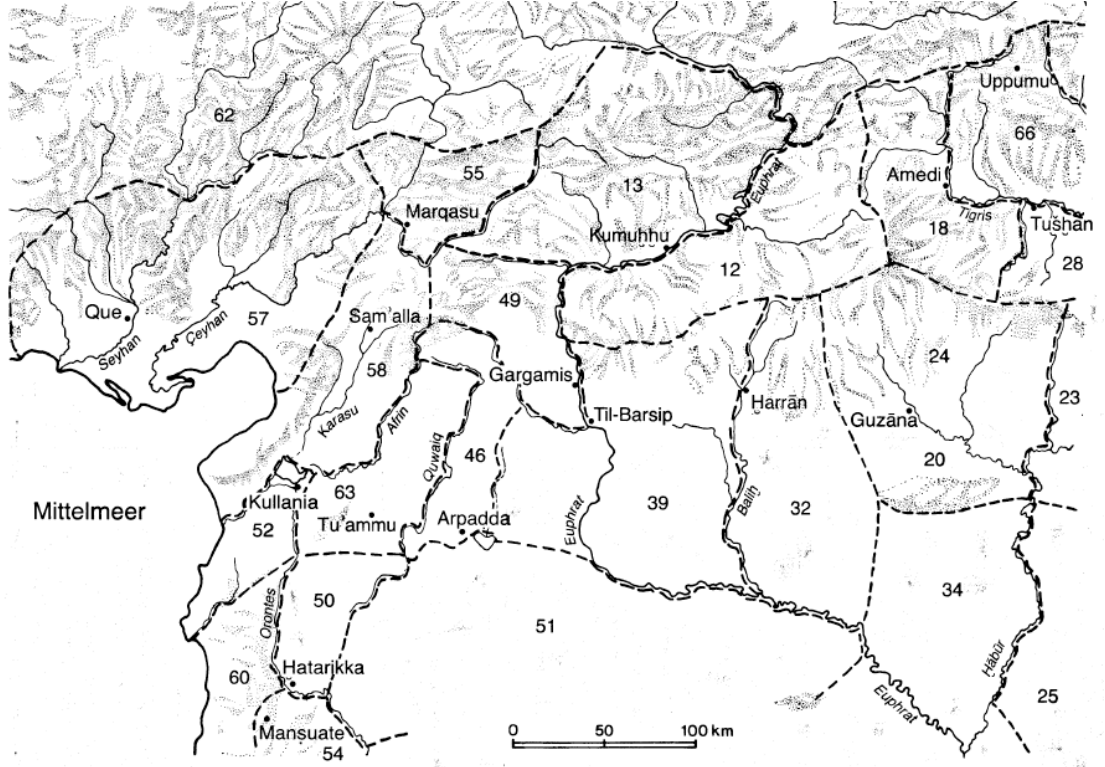
852	Şamaş-abua	III. Salmanassar 6.	(Millard 1994: 55)
815	Şarru-hattu-ipel	V. Şamşı-Adad 8.	(Millard 1994: 56)
800	Şep-İştär	III. Adad-nirari 10.	(Millard 1994: 56)
782	İluma-le'i	III. Adad-nirari 28.	(Millard 1994: 57)
774	İştär-duri	IV. Salmanassar 8.	(Millard 1994: 57)
746	Nergal-nasir	V. Assur-nirari 8.	(Millard 1994: 58)
736	Ninurta-ilaya	III. Tiglat-pileser 8.	(Millard 1994: 58)
715	Taklak-ana-bel	II. Sargon 8.	(Millard 1994: 59)

Tablo 5: Nasibina *limmulari*

Eyaletin valisi bunun dışında III. Adad-nirari'nın iki kanununda (SAA 12, 1 ve 2), Harran Sayımı'nda (SAA 11, 202) ve II. Sargon döneminde idari bir metinde (CTN 3, 86) de geçmektedir (Radner 2006: 52). Ninurta-ilaya için daha detaylı incelemeler tezin *turtanu* eyaletleri başlıklı değerlendirme bölümünde bulunmaktadır.

Nasibina valileri arasında Taklak-ana-bel'in imparatorluğun başka bir kısmında önemli askeri bir görevde olmasıyla bilinir (Dezső 2012: 195–196) ve onun krala gönderdiği iki mektup da (SAA 1 235–236) bu göreviyle ilgilidir.

Harita 10: Yeni Assur Eyaletleri

Kaynak: Radner 2006: 59, Karte 3.

13. saĝ turtanu 32. Harran 39. Til Barsip 49. Gargamis 52. Kullania 55. Marqasu 57. Que 58. Sam'al 62. Tabal

G. Turtanu Eyaleti

Assur eyalet sisteminin özelliklerinden biri *turtanu* eyaletidir. Bu eyaletin ya da daha doğrusu aşağıda göreceğimiz gibi eyaletlerin detayları kısmen sonra kurulan eyalet bölümleri başlığının altında kısmen tezin değerlendirme kısmında turtanu eyaleti ilgili bölümde incelenecektir. Aşağıda *limmu* listesinde yer alan *turtanular Yıl (MÖ) – Ad – Kral adı ve kaçınıcı yılı – Literatür* şeklinde listelenmektedir.

856	Assur-bel-ka"ın	III Salmanassar 2.	(Millard 1994: 55)
853	Dayan-Assur	III. Salmanassar 5.	(Millard 1994: 55)
826	Dayan-Assur	III. Salmanassar 32.	(Finkel, Reade 1995: 169)
824	Yahalu	III. Salmanassar 34	(Finkel, Reade 1995: 168)
821	Yahalu	V. Şamşı-Adad 3.	(Finkel, Reade 1995: 168)
814	Bel-lu-balat	V. Şamşı-Adad 9.	(Millard 1994: 56)
808	Nergal-ilaya	III. Adad-nirari 2.	(Millard 1994: 56)
780	Şamşı-ilu,	IV. Salmanassar, 2.	(Millard 1994: 57)
770	Şamşı-ilu,	III. Assur-dan 2	(Millard 1994: 57)
752	Şamşı-ilu	V. Assur-nirari 2	(Millard 1994: 58)
742	Nabu-da"ınanni	III. Tiglat-pileser 2.	(Millard 1994: 58)
722	Ninurta-ilaya	V. Salmanassar 6.	(Finkel, Reade 1998: 252)
686	Bel-emuranni (sağ)	Sanherib 20	(Millard 1994: 61)
663	Bel-na'id	Assurbanipal 6.	(Millard 1994: 61)

Tablo 6: *Limmu* unvanı taşıyan *turtanular*

Assurlar Fırat bölgesine kadar toprakları Assur'a (yeniden) ekleyip sağlam bir idari sistem oturtmadan batı cephesini kontrol eden *turtanu* merkezi, tezin önceki bölümünde incelendiği gibi Nasibina'daydı. Ancak bu durum Assurların Fırat'ın doğu tarafını kontrol eden Til-Barsip bölgesine ulaşmasıyla değişmeye başlamıştır. Sultantepe'de bulunan bir edebi metin (STT 1, 34) Til-Barip'in ferhedilmesini ve hemen sonraki olayları anlatmaktadır. Kral adının geçtiği satırları kırık olan metin, kral Assur-bel-ka"ın *turtanuya* Til-Barsip ve bölgesini emanet etmesini anlatmaktadır (Grayson 1996: A.0.102.17: 7-13). Reade'e göre bu olay II. Assurnasirpal döneminin sonunda (Reade 1989) ama genel olarak diğer bilim insanlarına göre (örneğin (Liverani 2004: 218) bu III. Salmanassar saltanatının başında gerçekleşmiştir. Üstelik Reade bu metnin edebi bir metin olmasına da dikkat çekmiş ve analizde bunun akılda tutulması gerektiğini ve dolayısıyla belki de her şeyin tarihi gerçeklere dayanmadığını vurgulamıştır (Reade 1989: 93).

Turtanu eyaletinin coğrafi sınırları ile ilgili eyalet kurulduktan sonra Belu-lu-balat'ın Assur'da dikilmiş stelindeki yazıtı (Andrae 1913: no. 44) bilgi vermektedir. Burada başka unvanlar ile birlikte *turtanu* [...] ve Tabitu, Harran, Huzirina, Duru, Qipani, Zallu ve Balihu valisi olarak geçmektedir (Grayson 1996: A.0.102.2002). Ardından IV. Salmanassar döneminde Şamşi-ilu Til-Barsip'te bulunan yazıtında Kar-Salmanassar, yani Til-Barsip onun azametli şehri olarak geçmektedir (Grayson 1996: A.0.104.2010: 20). III. Salmanassar döneminde fethedilip *turtanuya* emanet edildikten sonra ve Şamşi-ilu zamanındaki verilere göre *turtanu* merkezi olmasına rağmen şehrin adının Belu-lu-balat yazıtında geçmemesi ise ilginç bir özelliktir (Mattila 2000: 115). Tabitu hariç yazıtta geçen bütün yerlerin Harran bölgesinde olmasından yola çıkarak Postgate *turtanu* eyaletini genel olarak Harran bölgesine konumlandırmış ama eyaletin merkezi olarak Harran'ı kabul etmek için verilerin eksikliği ve vurgulamaktadır (Postgate 1995: 6). III. Tiglat-pileser zamanında *turtanu* eyaletine Kummuh sınırına kadar olan bölgeler hükümdarlık topraklarına eklenmiştir (Tadmor, Yamada 2011: Tiglath-pileser III 49: 20'-23').

II. Sargon döneminde *turtanu* statüsü ve eyaleti ile ilgili ciddi değişiklikler yaşanmıştır. MÖ 708'de Kummuh fethedilmiş ve yerine bildiğimiz bir eyalet kurulmaktansa yeni bir *turtanu*, Sol *turtanu* unvanı ortaya çıkmaktadır. Bu görevdeki ilk kişinin adı bilinmez, II. Sargon yazıtından ancak fethedildikten sonra Bit-Yakin'den insanların Kummuha tehcir edilmesini onun bir hadım olduğunu öğrenmekteyiz (Fuchs 1994: Ann 408-409). "Sağ taraftaki *turtanu*" eyaletinin Harran bölgesinde, Til-Barsip dahil ve "Sol Taraftaki *Turtanu*" ise Kummuh (sonraki Samsat) merkeziyle Kummuh bölgesinde olduğunu bilim insanları tarafından genel olarak kabullenilmiştir. Örneğin, (Kinnier Wilson 1972: 14). "Sol Taraftaki *Turtanu*" aşağıda, aynı adı taşıyan bölümde analiz edilecek, fakat diğer "normal", "sağ taraftaki" *turtanu* ile ilişkisi burada analiz edilmelidir.

III. Salmanassar son yıllarından III. Tiglat-pileser'e kadar Assur'da (belki III. Adad-ninari hariç) daha az güç ve belki yeteneğe sahip krallar tahta oturt-

muşlardır. Aynı dönemde erkânın hiç görülmemiş bir bağımsızlığı ve bununla birlikte gücü olmaya başlamıştır. Erkân arasında da en önemlisi *turtanu* olmuş, kendisi hemen hemen kral gibi davranmaya başlamıştır. Bu “karanlık” olarak da adlandırılan dönemin detaylı analizi bu tez çalışması sınırları aşmaktadır ama *turtanuların* rolü Fuchs ve Dalley tarafından da detaylı incelenmiştir (Fuchs 2008, Dalley 2000). Özetle, onlara göre kral yerine artık seferler yürüten *turtanular* ve diğer erkân kral gibi tasvir edilmeye ve kral yazıtlarına çok benzeyen yazıtlar yazdırmaya başlamış, üstelik kral yazıtları da hem önceki hem sonkraki dönemlere kadar çok kısıtlı olmaya başlamış ve bu şekilde krallar daha çok sembolik, ikinci sırada kalmış, ama mutlak güç ve imparatorluğun yürütülmesi erkân ve özellikle *turtanu* tarafından gerçekleştirilmiştir.

Yakın geçmişte bu karanlık dönemin tek istisnası diyebildiğimiz iyi belgelenmiş kralın dönemini detaylı incelediğinde Siddall bütün bu dönemi yeniden değerlendirmiştir (Siddall 2013). Ona göre Yeni Assur dönemi başında kaybedilmiş yakın toprakların yeniden fethedilmesinden sonra ilk aşamada II. Assurnasirpal dönemi sonunda bu toprakların tümüyle yeniden fethedilmesinden sonra ikinci aşamada III. Salmanassar saltanatının başında çok sayıda yeni topraklar eklenmiş ancak bu Assur’un bütünlüğü konusunda yeni sorunlar doğurmuştur. Assur’a dönen ve yeniden fethedilmiş bu topraklarda Assur idari sisteminin oturtulması zaman alıcı bir dönem olmuş ve III. Tiglat-pileser dönemine kadar bile aslında toprak kaybetmeyen kral, bu bölgelerin organizasyonunu daha fazla bağımsızlık karşılığında bu erkâna bırakmış ve bununla birlikte onların bölgesi küçük krallıklar gibi görünmeye başlasa da (kendi merkezi şehirleri ya da başkentleri kurmuş ve birden fazla eyalete sahip olmuşlar) aslında kralı aşmaya ya da devirmeye hiç çalışmadan sonuç olarak Assur’un sınırları korunmuş ve idari sistemi oturtmuşlardır (Siddall 2013: 128–32). Bu teoriye “muhafaza hipotezi” (*the Maintenance Hypothesis*) adı verilmiş olup Zaia da erkânın yazıtlarını inceleyerek onların hiçbir zaman kralı aşmaya çalışmamasını ancak bu yeni büyük bağımsızlığı ve gücü kendinde tutmaya

çalıştıklarını düşünüp “muhafaza hipotezi” düşüncesine katılmıştır (Zaia 2018: 208).

Söz konusu dönemi “muhafaza sistemine” göre analiz eder ya da etmezsek de sonuç olarak kralların daha güçsüz ve erkânın, özellikle *turtanunun* hiç olmamış kadar güçlü olduğu bir dönem ortadadır. Bu görüşü sonraki krallar da paylaşmıştır. III. Tiglat-pileser’in tahta geçmesi ile ilgili olayları incelerken Zawadzki IV. Salmanassar zamanında *turtanu* olan sonra sırada III. Assur-dan ve V. Adad-nirari zamanında da pozisyonu korumuş Şamşu-ilu’nun zaman ilerledikçe gücünü artmış olduğunu tespit etmektedir (Zawadzki 1994). III. Assur-dan ve V. Adad-nirari dönemindeki *limmu* listesi sıralarındaki değişikliklerden yola çıkarak V. Adad-nirari’nin kendini kaldıramasa da bir şekilde Şamşu-ilu’yu kısıtlamaya çalıştığını vurgulamaktadır. Bu sırada kral yılların çoğunda sefere çıkmamış, büyük ihtimalle bir isyandan korkarak başkentte kalmıştır. Sefere çıktığında da büyük ihtimalle Urartu tarafından yenilgiye uğradıktan sonra artık gerçekten bir isyan çıkmıştır. Bunun sonucunda ortadan sadece V. Adad-nirari değil, onunla birlikte *turtanu* Şamşu-ilu ve kralın tayin ettiği diğer erkân, *nagir ekalli*, *rab şaqe* ve *masennu* de ortadan kaldırılmış olup başarılı isyandan sonra isyanın başladığı Kalhu şehrinin valisi hemen *limmu* olmuş ve kralın resmen *limmu* listesinde de tahta geçmesinden sonra bir daha *limmu* olmuştur. Bunlardan bütün erkânın Şamşu-ilu tayfasında olduğunu ve isyanda III. Tiglat-pileser’e yardımcı olan Kalhu valisi resmi ortaya çıkmaktadır (Zawadzki 1994). Bu durum ve önceki *turtanuların* da gerekliden daha güçlü olabilmesinin sonuçları hemen isyandan sonra yeni durum ile yüzleşip yeni bir düzen oturtmaya çalışan III. Tiglat-pileser döneminde değil, ancak II. Sargon döneminde etkileri göstermiş, ama ne kadar geciktiyse o kadar etkili şekilde gerçekleşmiştir: a) II. Sargon zamanında hem *turtanu* eyaletinden Harran ve Til-Barsip eyaleti olmuş, b) hem yeni bir *turtanu* unvanı ortaya çıkmış hem de c) bir metinden geçen her iki (sağ ve sol) *turtanudan* haberimiz varsa da imparatorluğun yıkılışına kadar hemen hemen bütün “sade” *turtanu* olarak geçen bireyin başka kaynaklardan

aslında Kummuh ya da sol taraftaki *turtanu* olduğunu ve ancak istisnai olarak sağ taraftaki eklenirse “eski”leri görmekteyiz.

Sol *turtanu* eyaleti kurulduktan sonra kaynaklarda geçen *turtanular* ile ilgili değişik bir durum gözlemlenebilmektedir. MÖ 686 *limmusu* Bel-emuranni artık *turtanu* değil, “sağ *turtanu*” unvanı taşımış (Millard 1994: 61), MÖ 668 *limmusu* Mar-larim listede her ne kadar *turtanu* ise bir idari metinden “Kummuhu *turtanusu*” (SAA 14, 1), MÖ 663 *limmusu* Bel-na'id yine de liste *turtanu* olmasına rağmen büyük ihtimalle bir onun yılına tarihlendirilmiş metne göre aslında “Kummuhu *turtanusu*” (SAA 6 327) olarak geçmektedir (Mattila 2000: 111). Assurbanipal döneminde sadece bir mektuptan bilinen *turtanu* Assur- [...]’dur, yine de aynı kral döneminde sadece bir idari metinden bilinen Nabu-etir (SAA 7 77); büyük ihtimalle Sin-şar-işkun döneminde postkanonik *limmu* (MÖ 630) Salam-şar-iqbi de bir idari metinde “sol *turtanu*” (SAA 14, 34) başka bir metinde ise “Kummuh *turtanusu*” (SAA 14, 036); postkanonik *limmu* olan ve bir metine *turtanu* olarak geçen Şamaş-şarru-ibni (SAA 14, 435); sadece bir idari metnin tarihlendirmesinden bilinen postkanonik *limmu* (611) Nabu-mar-şarri-usur (TH 105 r. 6) ve son olarak STT 56 tablet kolofonundan bilinen Apla-ya yine de *turtanu* olarak geçmektedir (Mattila 2000: 112–113).

Bu verilere baktığımızda a) II. Sargon döneminden *turtanuların* bilinmemesi (ancak yeni kurulan “sol *turtanu*” görevine birinin atanması, b) bundan sonra kaynaklarda daha önce tespit edilmemiş “sağ *turtanu*” unvanının ortaya çıkması, c) *limmu* listesinde *turtanu* olarak bilinen şahısların idari ya da başka tip metinlerde aslında “Kummuh / sol *turtanusu*” olması ve d) “sol / Kummuh / sağ” olmayan *turtanular* ancak dolaylı olarak birer idari metinden bilindiği gözlemlenebilmektedir. Bu durumlara bakıldığında “normal *turtanunun*” hemem hemen kaldırılmasını, artık *turtanu* denilenlerin de gerçeklerde “Kummuh / sol *turtanu*” olması ve genel olarak da artık “Kummuh / sol *turtanunun*” daha önemli olması anlaşılmaktadır. Sağ ve sol *turtanunun* II. Sargon döneminde

aynı zaman görev sürdürmesi bir idari metinde (SAA 7 57) ikisinin adının geçmesi de göstermektedir.

III. Salmanassar döneminden III. Tiglat-pileser dönemine kadar – büyük ihtimalle II. Sargon saltanatının ilk zamanlarında da – *turtanu* merkezi Til Barsip'te olup bölgesi Harran civarlarını da kapsamıştır. Ancak II. Sargon döneminde MÖ 708'de sol *turtanu* eyaleti kurulduktan sonra en geç MÖ 701'de valisi *limmu* listesinde yer almasından dolayı Harran eyaletinin kurulması ve yine de aynı kral döneminde mektuplarda Til-Barsip valisinin de geçmesi *turtanunun* bu Harran'ı kapsayan Til-Barsip merkezli eyaletinin sona ermesi şeklinde kolayca algılanabilmektedir. Postgate'e göre *turtanu* merkezi MÖ 7. yüzyılda Harran'a taşınmış (Postgate 1995: 6) ama Mattila MÖ 651'de Harran valisinin hala *limmu* olmasına dikkat çekmiştir (Mattila 2000: 116).

Turtanu eyaleti ve Til-Barsip arasındaki sınırın tam olarak nerede olduğu bilinmemektedir. Şu ana kadar yapılmış eyalet sınırları ile ilgili çalışmalara göre Şanlıurfa Birecik ilçesinde bulunan Mezraa-Teleilat zamanında *turtanu* eyaletine bağlanmıştır. Yapısal özelliklerine göre Yeni Assur içinde dolguda bulunmuş tablet parçalarına göre Yeni Babil ya da Akhaimenid dönemine tarihlendirilebilen bir saray-tapınak olarak tanımlanmış bir yapı ortaya çıkmıştır. Zamanında Mezeaa-Teleilat, Fırat'ın yatağının batıya doğru kaydırması ile oluşan savunmaya elverişsiz düzlükte, Fırat'a doğru akan ve bugün artık bulunmayan iki derenin arasında yer almıştır. Bu ve burada bulunmuş – Yeni Assur döneminin en son ya da Yeni Babil döneminin ilk yıllarına tarihlendirilebilmekte olan – tabletlerde geçen şahıs adlarına göre yerleşimin Mezopotamya kültüründen gelen nüfusa ve savunmaya uygun olmayan alanda en azından bir saray-tapınak yapıya sahip olması oldukça ilginç özelliklerdir. Höyükte söz konusu tabakadan önce ancak Neolitik dönem tabakası belgelenmiştir. Bu verilere göre söz konusu yerleşimin Fırat Nehri'nin diğer tarafında Assurlara karşı tehlike kalmadığı dönemde Karkamış'ta kalıcı bir Assur eyalet sistemi oluşturduktan sonra yeniden kurulmasından söz etmek mümkündür. Tabletlerde gördü-

ğümüz şahıs adlarına göre ya Assur kralı ya da *turtanu* kendisi – büyük ihtimalle yine de bir nevi stratejik öneme sahip bu özel alanda – hem bir saray-tapınağı inşa ettirmiş hem de Akkadca adları kullanan, büyük ihtimalle Assur merkez bölgesinden gelen insanları buraya yerleştirmiştir. Yapının terk edilmeden önce hemen hemen tümüyle boşaltılmış olması güçlü bir merkezi otoritenin emriyle gerçekleştirilmiş olmalıydı. Bu olay için bölgenin yeniden tehlikeli olmaya başlamasıyla birlikte Assur başkenti Harran’a taşındıktan sonra, yıkılış sırasındaki olaylar ile ilgili yıllar düşünülebilmektedir.

H. Harran

Harran büyük ihtimalle II. Assurnasirpal saltanatının sonunda Assurlar tarafından fethedilmiştir. Kralın son yıllarında MÖ 877 ve 867 arasında yıllıklar eksik, ama III. Salmanassar’ın Harran’da tanrı Sin’in tapınağının yapmasını ondan önce bir zaman bölgeyi Assurların ele geçirmesinin göstergesi olmalıdır (Reade 1989). Postgate’e göre *turtanu* merkezi MÖ 7. yüzyılda Harran’a taşınmış (Postgate 1995: 6) ama Mattila MÖ 651’de Harran valisinin hala *limmu* olmasına dikkat çekmiştir (Mattila 2000: 116).

Harran bağımsız bir idari birim olarak Til-Barsip ile birlikte *turtanu* eyaletinden ayrılmıştır. Belki Harran Sayımı olarak bilinen metnin sebebi de bu yeni eyaletin kurulması ile alakalı olabilir (SAA 11, 201–220 belki II. Sargon döneminden). Harranu eyaleti Balih Nehri’nin yanında yer almış olup eyaletin merkezi de aynı adı taşıyan (klasik Carrhae) şehirdi. Assurbanipal zamanında (MÖ 651) eyaletin valisi eponymos unvanı taşımaktadır. Bunların dışında eyalet ile ilgili bilgiler Sanherib döneminden bir belge (SAA 6, 172 [MÖ 685]) ve bir idari metin (SAA 7, 33 [MÖ 732’den sonra]) ve bir tarihlendirilmeyen kraliyet kararnamesidir (SAA 12, 3) (Radner 2006: 54–55).

651	Sagabbu	Assurbanipal 18	(Millard 1994: 62)
-----	---------	-----------------	--------------------

Tablo 7: Harran *limmuları*

II. Sargon döneminde krala Harran'dan çok sayıda mektup gönderen Nabu-paşir'in söz konusu mektupların selamlama ve içeriklerine göre Harran valisi olduğunu düşünülmektedir (Gesche 2001). Bu mektuplarda (SAA 1 188–203) tanrı Sin'in *akitu* festivalindenki rolü (SAA 1 188); biri sukkalui onun efendisine gönderilmiş (SAA 1 191); ikisinde *turtanu* ile ilgili olaylar anlatılmış (SAA 1 194–195); birinde ise Duru şehrindeki inşa çalışmaları anlatılmıştır. Mektupların çoğunun ya kırık ya da günlük hayattaki küçük olaylar ile ilgili olmasından dolayı tez için önemli alanlarda diğer mektuplar ekstra bilgi içermemiştir.

Kalhu'dan gelen MÖ 794'e tarihlenebilen bir köle satışı metninde şehitlerin birisi Harran'dan Nabu-nasir'dir (EDUBBA 10, 3: 14). Bu arşivde de şahitlerin genellikle ya alıcının çevresiyle ya da satışın gerçekleştiği bölge ile ilgili olması ve (Ahmad, Postgate 2007: xviii) ya satışın Harran'da olması ya da kölenin orali olması ile ilgilidir.

I. Til-Barsip

III. Salmanassar MÖ 856'da Bit-Adini başkenti, Til-Barsip'i ele geçirmiştir. Kurkh Monoliti'ne göre şehir ele geçirilirken terkedilmiş durumdaydı. Kral buraya hem Assurları yerleştirmiş hem de şehre Kar-Salmanassar ismini vermiştir. II. Assurnasirpal'ın son 9 yılından yıllıklar günümüze ulaşmadığından belki ilk bu dönemde terkedilmiş, ama sonra yine de hayata dönmüştür. Çünkü sonrasında ele geçirilene dek III. Salmanassar ona karşı seferler düzenlemiştir (Reade 1989: 96).

701	Hananu	Sanherib 5.	(Millard 1994: 59)
647/8	Nabu-nadin-ahi	Assurbanipal PK	(Novotny 2008: 128)

Tablo 8: Til-Barsip *limmuları*

Til-Barsip, (Luvace Masuwari) ya da Akkadca adıyla Kar-Salmanu-aşaredu (Kar-Salmanassar bazen Tarbusiba/i, modern Tell Ahmar, Suriye) eya-

let olarak ilk defa II. Sargon döneminde mektuplar ve idari metinlerde (SAA 1: 4, 32, SAA 11: 3, ND 2684 Rev.). 5-6, Parker 1961 (Parker 1961: Pl. xxiii) geçmektedir. Bu eyalet de Harran ile beraber *turtanu* eyaletinin bölünmesinden sonra ortaya çıkmıştır. Habur ve Fırat nehirleri arasındaki bölgenin dışında Fırat Nehri'nin öte tarafında yer alan bölgeleri de kapsamakta: Sagur'un güneyinde ve Nahr Dahab'ın doğusundadır. Söz konusu bölgeler önceden Rasappa eyaletine bağlıydı.

J. Sol *Turtanu* Eyaleti (Kummuh)

Kummuh uzun zamandır Assur'a bağlı vasal krallık olduktan sonra II. Sargon dönemine gelindiğinde eyalete dönüştürülmeyen son Geç Hitit krallığı kalmıştır. Son yıllarında çevre krallıkların topraklarını bile Assur krallığından kendi ülkesine ekleyebilen Kummuh kralı Mutalli, Urartu ile Assur'a karşı hareket ettikten sonra bu krallığın varlığına son verilmiştir (Radner 2006: 48-49). Yerine MÖ 708'de sol *turtanu*'nun eyaleti, ya da başka adıyla Kummuh *turtanu*'su unvanı taşıyan vali atanıp bir eyalet kurulmuştur. İlk başta bu unvanı taşıyan şahsın adı bilinmese bile II. Sargon kral yazıtından onun bir hadım olduğunu öğrenmekteyiz (Fuchs 1994: Ann. 409). Eyalet merkezi Kummuh, ardından Samsat iken Yeni Assur döneminde Kummuh adı taşımaktadır. Kaynaklardan üç tane *limmunun* sol *turtanu* olduğunu bilinmektedir.

668	Marlarim	Assurbanipal 1	(Millard 1994: 61)
663	Bel-na'id	Assurbanipal 6	(Millard 1994: 61)
630(?)	Salam-şar-iqbi (PK)	Assur-etel-ilani / Sin-şar-işkun	(Mattila 2000: 112)

Tablo 9: *Limmu* unvanı taşıyan Sol *turtanular*

Ancak hiçbir *limmu* listesinde sol *turtanu* olarak geçmemiştir. MÖ 668 *limmusu* Mar-larim *limmu* listesinde *turtanu* olarak geçmesine rağmen bir idari metinden "Kummuhu *turtanusu*" (SAA 14, 1); MÖ 663 *limmusu* Bel-na'id yine de listede *turtanu* olmasına rağmen büyük ihtimalle bir onun yılına tarihlendirilmiş metne göre aslında "Kummuhu *turtanusu*" (SAA 6 327) ve olan büyük ih-

timalle Sin-şar-işkun döneminde postkanonik *limmu* (MÖ 630) Salam-şar-iqbi de bir idari metinde “*sol turtanu*” (SAA 14, 34) başka bir metinde ise “Kummuh *turtanusu*” (SAA 14, 036) olarak geçmektedir (Mattila 2000: 110–111).

MÖ 708’de kurulan eyalette II. Sargon kral yazıtından (Fuchs 1994: Ann. 400–401) sadece ilk valisinin hadım olduğunu değil, Melid’in de bu eyalete bağlı olduğunu ve Bit-Yakin’den kişilerin (Aramiler) buraya sürülmesini de öğrenmekteyiz. Aynı yazıttan II. Sargon’un *sol turtanunun* emrinin altında 150 atarabası, 1500 süvari, 20000 okçu 1000 kalkanlı mızrakçı bulundurmasını da anlaşılmaktadır (Fuchs 1994: Ann. 410–411).

K. Karkamış

Assurca’da adı Gargamis olarak geçen eyalet Karkamış krallığını MÖ 717’de II. Sargon tarafından fethedilmesinden sonra kurulmuştur. Merkezi Türkiye-Suriye sınırı tarafından ikiye bölünmüş Karkamış-Cerablus bölgesindeki eski Karkamış şehridir. Eyaletin iki kere valisi *limmu* unvanı taşımaktadır:

691	Bel-emuranni	Sanherib 15.	(Millard 1994: 88)
649	Ahu-ilaya	Assurbanipal 20.	(Millard 1994: 80)

Tablo 10: Karkamış *limmuları*

Ahu-ilaya’nın *limmu* olduğu yıl kanonik *limmu* listesinin de son yılıdır. İdari metinlerde II. Sargon (SAA 7, 116) ve Assurbanipal (SAA 7, 136) zamanında eyaletin adı geçmektedir (Radner 2006: 58). Karkamış’ın fethedilişi II. Sargon’un birçok yazıtında geçse de (Marchesi 2019: 21–24), sonraki kralların yazıtlarında adı hiç geçmemiştir (Marchesi 2019: 16 dn. 20). Karkamış’ta bulunan Marchesi tarafından 2019’da yayınlanmış II. Sargon’un yeni kral yazıtı şehir ile ilgili ek bilgiler vermektedir. Bununla ilgili veriler tezin Yazılı Kaynaklar / Karkamış ve detaylı inceleme ise Değerlendirme / Özel bölgeler / II. Sargon döneminde Karkamış bölümünde bulunmaktadır.

II. Sargon döneminde yazarı bilinmeyen, krala gönderilmiş bir mektupta (SAA 1 183) Karkamış kralının akrabası olan davacı ve borç verenlerden bah-

sedilmiştir. Aynı zamanda kralın halka – MÖ 718’de (Parpola 1987: 146 n. 183) – yüklemek istediği *ilku* görevinden endişe etmesi, aydan aya halka eziyet edilmiş olması ve bu şekilde onların Fırat Nehri’nin ötesinde, Arpad bölgesine kaçması da anlatılmıştır. Son olarak Til-Barsip (valisi)’nin köy muhtarından bahsedilmiştir. Parpola’ya göre a) bu mektup Karkamış’tan gönderilmiş b) halkın tamamı Arpad’a göre Fırat Nehri’nin öte tarafında ve köy muhtarı Til-Barsip valisinin emrinin altındadır. Bu veriler birbirleriyle çakışmaktadır. Arpad’ın ancak Til-Barsip’e göre Fırat’ın ötesinde olması ve köy muhtarının da Til-Barsip’teki bir nevi memurunun altında olabilmesi yazarın büyük ihtimalle Til-Barsip’ten yazması belki de buranın valisi olduğunu akla getirmektedir.

L. Marqasu

Gurgum krallığının II. Sargon tarafından fethedilmesinden sonra MÖ 711’de kurulan bir eyalettir. Sam’al eyaletinin kuzeyinde, Que’nin doğusunda, sol *turtanu* eyaleti’nin batısında yer almakta olup Maraş Ovası’na da hâkim bir eyalettir. Senahherib zamanında MÖ 681 yılında Marqasu valisi *limmu* unvanı taşımaktadır (Radner 2006: 61).

682	Nabu-şarru-usur	Sanherib 24. Marqasi	(Millard 1994: 88)
643	Assur-şarru-usur	Assurbanipal (PK)	(Radner 1998b: xviii)

Tablo 11: Marqasu *limmuları*

Maraş tabletlerine dayanak ikisi dışında tabletlerin *limmu* tarihlenmesine göre Palil-şallim (MÖ 672-669), Dādi-nūrī (MÖ 662) ve Marduk-zēru-ibni (MÖ 629) Marqasi valileri listesine eklenebilmektedir (Günbattı et al. 2020: 14).

M. Melid

Melid eyaletinin yazılı kaynaklarda valisi bilinmese de bir veri Melid’de (Malatya-Arslantaş) – kısa bir süre olsa da – Assur eyalet merkezinin varlığını işaret etmektedir. Melid’in tahtına Tarhunazi geçip sadakatsizliğinden dolayı MÖ 712’de tahtından II. Sargon tarafından indirildikten sonra (Fuchs 1994: Ann. 204) adı Kammanu olan krallığının bir kısmı Til-Garimmu (belki Elbistan)

şehri ile Assur eyaleti olmuş ancak Melid merkeziyle ülkenin diğer kısmı Kummuh kralı Mugallu'ya emanet edilmiştir. Ancak MÖ 708'de Mugallu da sadakatsizliğinden dolayı Kummuh krallığını kaybettiğinde Melid şehri de eyaletin parçası olmuş ama MÖ 705'te II. Sargon'un ani ölümüyle Melid büyük ihtimalle yeniden bağımsızlığına kavuşmuştur (Hawkins 1998: 68). II. Sargon Til-Garimmu'daki Assur'a karşı Melidlileri destekleyen Kullumulu Gurdi'ye karşı savaştığında hayatını kaybetmiştir (Dalley 1999: 74). Büyük ihtimalle bu sebepten dolayı Sanherib MÖ 695'te artık Tabal sınırında olan bağımsız Til-Garimmu'ya karşı savaşmış (Grayson, Novotny 2014: Sennacherib 44: 34; 143 o. i. 5') ve Esarhadon zamanında MÖ 675'te de Mugallu şehri olarak Melid bağımsızlığını savunabilmiştir (Grayson 1975: 83 iv 10; 126 o. 14).

Til-Garimmu'nun konumu ile ilgili iki görüş mevcuttur; ya Gürün (Sivas) (Forrer 1920: 75) ya da daha yüksek ihtimalle (Yamada 2006: 233) Elbistan Ovası'nda yer almıştır (Fales 2014a). III. Salmanassar 23 yılında haraç aldığı Melid ve Tabal arasındaki Til-Garimmu'ya uğramış (Grayson 1996: A.0.102.16: 187'), burası III. Tiglat-pileser döneminde Gurgum'a bağlanmış ardından Assur topraklarına eklenmiş (Tadmor, Yamada 2011: Tiglat-pileser III 35: ii 14') ve Til-Garimmu'daki Bit-Sangibuti şehrine de 555 Qutu tehcir edilmiştir (Tadmor, Yamada 2011: Tiglat-pileser III 14: 9). Til-Garimmu, II. Sargon döneminde Melid kralı Tarhun-azi'nin kaçıp sığındığı Kamannu'daki bir kale olduktan sonra Sanherib MÖ 695'te Sargon'u öldüren Kulummu'daki Gurdi'ye karşı sefer yürütmüştür (Grayson, Novotny 2012: Sennacherib 17: v 4). Çekinceli olsa da Kulumu'nun Til-Garimmu ile özdeşleştirilebilmesini Frahm önermiştir (Frahm 1999: 75).

Ne Elbistan Ovası'ndaki yüzey araştırmaları ne de ovanın büyük ihtimalle merkezi olan Karahöyük'teki kazılarda Assur malzemeleri bulunmuştur. Kazı raporlarında Orta ve Geç Demir Devri ve tabakalar ile ilgili Geç Hitit ve sonrasında Hellenistik ve Roma tabakalarından bahsedilmiştir. Buna dayanarak her ne kadar Assurlar Elbistan'da Melid'den birkaç yıl daha uzun süre

kalmışlarsa da merkezde ve kırsalda onların izine rastlanmamakta. Büyük ihtimalle Elbistan'ın Assur'a göre fazlasıyla uzak olmasından dolayı gerçek bir Assur etkisi olmadı, belki sözde bir şekilde yerel – belki daha çok göçebe – güçler ile onların egemenliği kabul ettirebilmişlerdir.

Marchetti'ye göre II. Sargon'un Karkamış'ta bulunan yazıtında Karkamış halkının Kammanu sınırına sürgün edilmesi (13'-14') Melid'in o zaman bir bölgesinin Kammanu'nun öte tarafında, Tabal bölgesindeki Bit-Purutash'a yerleştirilmesi anlamına gelmiştir (Marchesi 2019: 11). Ancak Melid ve Tabal arasındaki sınır olarak Elbistan bölgesinde Assurlu ya da dışarıdan gelen yabancı kültürlerin izlerinin olmaması buranın bile öte tarafında İç Anadolu'ya doğu insanların yerleştirmesi yerine daha çok – söz konusu zaman Gurgum ve bir Assur eyalet olarak paylaşmış olabilen – Kammanu ile sınırlı Melid bölgelerine insanların yerleştirilmesi daha mantıklı olabilir. Melid'de kalelerin ve Assur sarayının inşası burada bir nevi belirgin bir Assur varlığı göstermesi Karkamış'tan insanların daha çok burada sürülmesini mantıklı kılar.

Mugallu MÖ 675'te Esarhaddon yazıtında ortaya çıkınca büyük ihtimalle genç yaştaydı çünkü 35 yıl sonra bile Assurbanipal döneminde etkili biri idi. Gücünün asıl kaynağı bilinmese de sonrasında kolayca Tabal tahtına geçebilmesi Tabal soyundan gelme ihtimalini yükseltmektedir. Esarhaddon kral yazıtlarında adının geçmemesi Assur ordusunun ona karşı başarısız olduğunu göstermektedir. Onunla ilgili bilgilerin çoğu kralın güneş tanrısına sorguları arasında günümüze ulaşmış; bunlarda Melid'i tehdit eden Muşku (Frig)⁴ ya da Mugallu (BM 99108:5) onun Muşkulardan bağımsız olduğunu göstermiştir. Kaynaklarda adı ilk geçtiğinde ne kral ne de bir bölgenin yöneticisi olmasından ziyade büyük ihtimalle askeri bir güce sahip savaş ağası olduğunu göstermiştir (Fuchs 2001: 761). Bunu destekleyen sorgularda Mugallu ve askerlerinin Melid ya da Melid civarında bir kaleyi kuşatıp kuşatmaması (SAA 4, 3:2) ve Esarhad-

⁴ Friglerin Muşkiler ile özdeşleştirilmesi konusunda bir olası sorun Konya Ovasında bulunan TÜRKMEN-KARAHÖYÜK 1 yazıtıdır. Yazıta göre MÖ 8. yüzyılda Kral Hartapu Muşki ülkesini fethetmiştir. Bu ya Midas'tan önce hüküm sürmüş Frig kralı olduğunu ya da düzenlediği seferin Friglerin güneyindeki bir toprağa karşı olduğunu göstermekte (Goedegebuure et al. 2020). Frigler ve Muşkiler ile ilgili tartışmanın güncel bir özeti için bkz. Adalı 2018: 286.

don'un *rab şa-reşisi* (baş hadımı) ordusuyla Mugallu'yu surlardan uzaklaştırabilip uzaklaştıramaması (SAA 4 3:6; r. 7, 8) soruları geçmiştir.

Mugallu'nun Melid'i ele geçirdiği Assur kaynaklarında adının Melid'deki Mugallu olarak geçmesinden anlaşılmaktadır. MÖ 675'te Esarhaddon ordusunun Melid'deki Mugallu'ya karşı sefere çıkması (Grayson 1975: 126: 15) Mugallu'nun şehri ele geçirmesi konusunda bir *terminus ante quem* göstermektedir. Ancak bu bilginin kral yazıtında değil *Limmu* Kroniği'nde geçmesinden dolayı Assurların başarısız olduğu anlaşılmaktadır (Fuchs 2001: 761). Mugallu ve Assurlar arasındaki ilişkiyi en iyi Şamaş'a sorgular göstermiş; Esarhaddon'un Melid'i ele geçirmeye çalıştığını Mugallu'nun Assur ordusuna karşı onun terk ettiği bir kaleye asker gönderip göndermemesi (SAA 4, 4; 5), Assur ordusu Mugallu'nun başka bir kalesini ele geçirip geçirmemesi (SAA 4, 7; 8) ile ilgili sorular göstermiştir. Bunun dışında bir astrolojik rapor, krala onun Mugallu'ya karşı gönderdiği Itu'a askerleri için iyi bir alamet kehanetinde bulunmuş (SAA 8 512:8), Esarhaddon'un geç yıllarında tarihlendirilebilen İstar'ın bir kehaneti tanrının Melid'i imha etmesini vaat etmesi (SAA 9, 3: i 35) artık kralın şehrin geri almaktan vazgeçip sadece yok etmeye çalışması olarak algılanabilmektedir (Fuchs 2001: 761). Esarhaddon ve Mugallu'nun yakınlaşmasını da yine benzer metin türlerinde görmekteyiz. Arbela İstar'ının belki MÖ 679'a tarihlendirilebilen bir kehaneti Esarhaddon'un Mutallu ile barışmak istemesi olarak algılanabilir (SAA 9, 2 iii 15). Sonra ilişkinin yine gittikçe kötüye gitmesini iki kaynak göstermiş; elçisi gönderilince Mugallu'nun dürüst olup olmadığı ile ilgili bir sorgu (SAA 4, 12) ve MÖ 671'teki bir olayı başka krallar arasında Mugallu'nun ölümü için uygun olarak yorumlanmış bir alamettir (SAA 10, 351 r. 7) (Fuchs 2001: 761). Assur mektuplarında ve idari belgelerinde Melid'in adının geçmesi burada bir eyalet olduğunu kanıtlamamaktadır (Hawkins 1993–1997: 39).

N. Tabal

Kaynaklarda eyaletin adı Bit-Purutaş olarak da geçmektedir. II. Sargon MÖ 713'te Tabal krallığını fethettikten sonra kurulmuştur. Büyük ihtimalle MÖ 711'de yeniden bağımsız olmuştur (Radner 2006: 63). II. Sargon'un MÖ 718, 713 ve sonunda 705'te de Tabal'a şahsen orduyla gitmesinin sebebi olarak muhtemelen zamanında Que'de dayanabildiği belirgin bir Assur varlığı düşünülmelidir (Hawkins 1995: 98–99). Adalı Tabal krallığının merkezi olarak Kayseri, özellikle Kültepe bölgesini önermiştir (Adalı 2020). Bu öneri Tabal'a genel olarak Melid tarafından Elbistan'ı geçerek giren Assur ordusu düşünüldüğünde çok ciddi bir ihtimaldir. Bununla birlikte dönem dönem değişen sınırlara sahip olan bir coğrafi terim olan Tabal'ın Assur eyaleti olduğu sürede ne boyutta olduğu bilinmese de olası eyalet merkezinin konumunu söz konusu bölgede aramak gerektiği anlamına gelebilir.

Tabal kralları – başta Bit-Purutaş kralı olmak üzere – Assur'a karşı Frigler ve Urartu saf ile tutmaya başladıktan sonra II. Sargon bölgeye doğrudan müdahale etmek zorunda kalmış ve Ambaris'i Assur'a tehcir ettirdikten sonra bölgeden bir Assur eyaleti oluşturmuştur (Fuchs 1994: Ann. 201–04). Ancak bu Assur eyaletinin izlerine rastlamak güçtür, bölgenin çanak çömlek tipolojisi yereldir (Özgüç 1971: 123) ve bunun dışında doğrudan Assur eyaleti izlerini taşıyan veriler pek yoktur (Melville 2010: 97). Ancak MÖ 709–710 civarında Tabal küçük krallıklarının birbirleriyle çatışması ve mücadelelerinin devam etmesi Assur'un bölgeye tamamıyla hakim olmaktansa kısıtlı etkilere sahip olduğunu göstermektedir (Melville 2010: 98). En geç MÖ 705'te II. Sargon'un Tabal'a karşı sefer düzenlemek zorunda kaldığında ve bu sırada savaşta öldüğünde Assur, Tabal'daki doğrudan kontrolünü ve eyaleti de kaybetmiştir.

Önceki bölümde Mugallu'nun Melid kralı olması incelenmiştir. Ancak daha sonra sadece Melid kralı olarak değil Tabal kralı olarak da Assur kaynaklarda geçmeye başlamıştır. Melid kralı olarak Mugallu ve Tabal kralı İşkallu ile ilgili birçok veri mevcuttur. Tanrılara iki soru sormuştur. Biri Melid kralı Mu-

gallu ya da Tabal kralı İşkallu baş hadım Şa-Nabu-şu ve ordusuna saldıracak mıydı (SAA 4, 9: 8 r. 1; 11 r. 1); bir tanesi de ikisi arasından bir şehir ile ilgili düşmanlık olup olmayacağı ile ilgiliydi (SAA 4, 10: 3). Assur kralının tanrılara sorduğu bu sorulardan ikisinin de yan yana Assurun düşmanları arasında yer alması fakat bazen birbirleriyle de savaşması anlaşılmaktadır (Fuchs 2001: 762). Esarhadon dönemi sonunda Tabal ve Melid'in iki ayrı kral tarafından yönetilmesi durumu birden değişmiş olup Assurbanipal döneminde Mugallu Tabal kralı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hemen Assurbanipal saltanatının başında kaynaklarda Mugallu'nun Tabal kralı olarak geçmesi bu değişimin ya Esarhadon'un son yıllarında ya da Assurbanipal'ın ilk yıllarında gerçekleşebildiğini göstermektedir. Assur kralı Mugallu'nun daha güçlü olmasına ve rakibinden onun ülkesinin de başına geçebilmesini engelleyememiş bir de bu geçişin hızlı ve akıcı olması Mugallu'nun Tabal tahtı için bir meşru hakkını olmasına işaret etmektedir (Fuchs 2001: 762). Mugallu Esarhaddon zamanında Melid'i fethedip başarıyla savunması dışında emrinin altındaki bölgeleri genişletmeyi hedefleyen biri gibi gözükmemiş, dahası Melid'i başarıyla savunduktan sonra Assur kralı ile barışçıl irtibatları sürdürmeye çalışan biri gibi gözük müştür (Fuchs 2001: 762). Bu barışçıl yaklaşımın arkasında muhtemelen ülkesini tehdit eden Kimmerlerden korktuğu düşünülebilir ve Hawkins'a göre Arslantepe'nin yok edilmesi – kazı raporlarında Geç Hitit tabakalarında sonra yangı izine rastlandıysa da genel olarak tahribatlar ile ilgili veriler iyi belgelenmemiş olmasıyla birlikte – MÖ 7. yüzyıl sonunda Kimmerler tarafından olabilmıştır (Hawkins 1998: 68). Mugallu sonuç olarak Assurlara MÖ 668 ve 665 arasında savaşız teslim olmuş, at vergisi ödemeye tabi tutulmuştur (Fuchs 2001: 762). Mugallu'dan sonra oğlu [...]ussi'nin Tabal tahtına oturması bu geçişin Assurbanipal tarafından onaylandığı ve Mugallu'nun barışçıl bir şekilde öldüğünü göstermiştir. Mugallu oğlu sonra Assurbanipal'a düzenli vergi ödemiş ve Kimmerlere karşı savaşarak hayatını kaybetmiştir. Tabal krallığı büyük ihtimalle Mugallu ve oğlu zamanında on yıllar

boyunca Assur ve Kimmerler arasında bir tampon bölgesi oluşturmuştur (Fuchs 2001: 762).

O. Sam'al

Sam'al, şimdiki Hatay ilinin kuzeyinde yer alan eyaletin adını veren Sam'al (Zincirli) merkezli bir eyaletti. Muhtemelen III Tiglath-pileser'in MÖ 743'te Urartu koalisyonuna karşı yürütülen sefer ya da Arpad'ın üç yıllık kuşatması sırasında Assur kralı Sam'al'daki bir iç savaşa müdahale etmiştir. Bunun sonucu olarak II. Panamuwa'yı dedesinin tahtına oturtmuş ve üstelik Sam'al'ın topraklarını da genişletmiştir. Tahtı ve Sam'al'ın komşularından yükselmesini Assur kralına borçlu olan Panamuwa'nın oğlu ve halefi Barrakib'in yazıtları, Tiglath-pileser'e sadakat ve minnettarlık konusunda coşkulu ve Sam'al'ın refahını da onun ve babasının bu Assur kralına yakınlığı politikasına atfetmiştir. Fakat bununla Sam'al artık sadece ara sıra Assur'a haraç ödeyen devlet halinden doğrudan Assur'a bağımlı bir ülke haline gelmiştir (Herrmann 2016: 270). V. Salmanassar Bit-Gabbari'yi yenerek ve toprakları Assur İmparatorluğu'na katarak bu eyaleti kurmuştur. Krala ait yazıtların olmamasından dolayı bunun tam olarak ne zaman olduğu bilinmemektedir.

Eyaletin adı ilk defa II. Sargon dönemindeki idari metinlerde geçmektedir. MÖ 681'de eyalet valisi Nabu-ahhe-ereş Sanherib'in son 24. ve Esarhadon'un aynı zamanda tahta geçtiği yılda *limmu* unvanı taşımıştır (Millard 1994: 61). Normalde Fırat'ın ötesinde yeniden kurulan eyaletler kuruluşuna yakın zaman *limmu* listesinde yer almaya başlamıştır. Sam'al, V. Salmanassar döneminde fethedildikten niye iki kral sonra listede yer aldığını sorarsak cevabı herhalde bir yandan V. Salmanassar'ın saltanatının çok kısa olması – kendisi on yıllar boyunca tahtta kalsaydı büyük ihtimalle Sam'al valisi de kendi döneminde *limmu* olurdu – öte yandan II. Sargon'un saltanatının da çok uzun olmaması olabilir. Ayrıca bu listede de erkânın yer almamasının yanı sıra sadece Fırat'ın doğusunda yer alan eyaletlerin yer alması ve Sanherib saltanatının başında kralın *limmu* olmamasıyla aslında II. Sargon zamanında başlayan sıra devam

etmiş ve Sam'al valisi 18. yılında *limmu* olmuş olarak algılanabilir ve sonrasında da aslında II. Sargon'dan başlayan listenin hiç tekrarlamadan devam etmesi gözükmemektedir. Buradan yola çıkarak Sam'al valisinin *limmu* listesindeki yerini II. Sargon döneminden itibaren saymış olursak çok bilinmeyen ve önemli olmayan bir eyalet olduğunu söyleyebiliriz.

Yeni Assur başkent arşivlerinde eyaletin adı bazı metinlerde geçmektedir (SAA 7, 116.11', 136.r.i.10'; SAA 11, 1.r.14', 6.2, 19.r.4', 80.r.5', CTN 3, 86.13). Tabletler Ninive Koyuncuk Höyüğü'nde Sanherib'in Güneybatı Sarayı'nın LIV odasında 1883'te King ve Thompson'ın kazılarında bulunmuştu. Devlet arşivine ait tablet parçaları arasında çok az tarihlendirilmiş tablet olsa da bunların bazıları II. Sargon diğerleri ise Esarhaddon ve Assurbanipal dönemine aittir. Tabletler MÖ 721 ve 648 yılları arasına tarihlendirilebilir; çoğunlukla Esarhaddon ve Assurbanipal erken yıllarına aittir. SAA 7, 116 yün ve boya ile ilgili bir liste; MÖ 7. yüzyıla ait SAA 7, 136'da Sam'al valisi, Bel-usate bir listede başka valiler ile beraber geçmektedir. Bir başka tablet Kalhu Salmanassar Sarayı'nda (Fort Shalmaneser) NE 50'de bulunmuş olup büyük ihtimalle III. Tiglat-pileser dönemine tarihlendirilebilir (Dalley, Postgate 1984: 144). NE 50 adı verilen birim kazı başkanına göre bir (metal) atölyesiydi. Tablette büyük ihtimalle ön yüzünde eyaletlere bağlı gardiyanlar arka yüzünde atlar listelenmiş (Dalley, Postgate 1984: 17). Sam'al'a bağlı Bel-Harran-issiya hem Sam'al hem de Kilizi'den sorumluydu.

P. Kullania

Eyaletin adı hem Kullania hem de Kinalua olarak kaynaklarda geçmektedir. MÖ 738'de III. Tiglat-pileser tarafından Unqu fethedildikten sonra kurulan bir eyalettir (Tadmor, Yamada 2011: Tiglat-pileser III 12: 1'-12'). Sınırları Akdeniz kıyılarından Orontes Nehri'ne kadar bugünkü Hatay ili sınırlarıyla uyushmaktadır. Eyaletin merkezi aynı adı taşıyan Kullania, şimdiki Tell Tayinat'tır. Eyaletin valisi bir kere *limmu* unvanı taşımaktadır.

684	Manzerne	Sanherib 22.	(Millard 1994: 61)
-----	----------	--------------	--------------------

Tablo 12: Kullania *limmulari*

II. Sargon zamanında eyaletin adı idari metinlerde (SAA 7, 80, 116; CTN 3, 78) ve Esarhaddon (SAA 13, 86) ve Assurbanipal zamanında da (SAA 10, 96) kral mektuplaşmalarında da geçmektedir (Radner 2006: 61). Assurbanipal döneminde bir ordunun gözden geçirilmesi ile ilgili mektupta 50 tane Amuqlu kalkanlı mızrakçının (*arit Amuqayya*) bahsi geçmektedir (SAA 21, 136: 8'). Mektubun yazarı ve ilgili bölge bilinmese de bu geç dönemde bu bölgeyi birliklerden söz etmesi ilginç bir özelliktir.

Q. Que

V. Salmanassar döneminde fethedildikten sonra aynı adı taşıyan şehir merkeziyle (şimdiki Adana) kurulan eyalettir. Klasik dönemlerin Kilikya'sı ile uyuşmakta olup güneyde Akdeniz'in kıyıları, Toros ve Amanos dağları tarafından sınırlandırılmış bölgede yer almaktaydı. Batı ve kuzey sınırında Muşki ve Tabal bulunurken doğuda Sam'al ve – MÖ 711'den sonra – Marqasu Assur eyaletleri ile komşudur. II. Sargon zamanında Que eyaletinin valisi Muşki kralı Mita'ya karşı seferler düzenlemiştir. Yine de aynı kralın döneminde idari metinlerde de eyaletin adı geçmekte; ayrıca eyaletin valisi II. Sargon ve Esarhaddon kral mektuplaşmalarında bulunmaktadır. Assurbanipal döneminde bir vergi toplayan görevli de idari metinlerde geçmektedir.

685	Assur-da"ınanni	Sanherib 21.	(Millard 1994: 60)
655	Amyanu	Assurbanipal 14.	(Millard 1994: 61)
647/642	Nabu-da"ınanni,	Assurbanipal (Radner 1998b: xviii) / (Novotny 2008: 128)	
636/627	Marduk-şarru-usur	Assurbanipal / Assur-etel-ilani (Falkner 1954–1956: 103) / (Radner 1998b: xviii)	

Tablo 13: Que *limmulari*

Frig kralı Mita/Midas ve Tabal ile ilgili II. Sargon'a yazdığı mektuplardan bilinen (SAA 1 1), üstelik bir mektupta (SAA 1 251 r. 2) unvanını da kullandığından Assur-şarru-usur kesinlikle Que valisi olarak kabul edebildiğimiz biridir. Lemaire'e göre Assur-şarru-usur, Que kralı Urikku'nun Frig ve Grek tehditlerinden dolayı yardım istediği esnasında II. Sargon'un MÖ 715 Kilikya seferinde Que'ye gelmiş ve MÖ 713'te Hilakku ve Bit-Puruttaş'a (Tabal) karşı seferlerde de aktif olarak katılmış ve üstelik MÖ 709 civarında Assurların Frig kralı ile barışçıl ilişkilere geçebilmesi için de çaba sarf etmiştir. Büyük ihtimalle MÖ 705'te, II. Sargon'un Tabal'daki ani ölümüne kadar görevini sürdürmüş, yine bir ihtimal kendisi de o savaşta hayatını kaybetmiştir (Lemaire 1987). Nini-ve'de bulunan bir listede adı hemen erkândan sonra (sırasıyla veliaht prens, *sukkallu*, sağ ve sol *turtanu*) geçmektedir ve ciddi bir miktarda gümüş almıştır (SAA 7 57). Üstelik Khorsabad'da bulunan Aramice yazılı iki tane demir asa da adını taşımaktadır (Lemaire 1987). Bunları temel olarak kabul edersek Que ile ilgili başka verilerden de anlaşılabilecek fikirler desteklenebilir. Bir yandan Assur eyaleti kurulduktan sonra da Que kralının Dağlık Kilikya'da yazıtının bulunması, ilk başta da yerel kralın yanında Assur eyalet valisinin bulunmasıyla gerçekleşen ikilemin sebebi olabilir ve belki sonraki dönemlerde de bir şekilde bu devam etmiştir. Diğer yandan ilk Que valisinin bu kadar önemli olması (başkentte iki tane yazılı asa ve listede de ilkler arasında yer alması üstelik Tabal ve Frigler ile ilgili önemli cephelerde aktif bir rol üstelemesi) imparatorluğun son yıllarında Que valilerin önemi konusunda da önemli bir ipucu olarak kullanılabilir. İlk valinin önemli olduğu ve son valilerin de önemli gözüktüğü arada bununla ilgili kaynaklarımızın olmamasıyla birlikte bütün Que valilerin sıradan bir validen daha büyük role sahip olduğu düşünülebilir.

İlk defa Sanherib zamanında *limmu* veren Que sonra Assurbanipal zamanında iki ya da üç tane daha ve bunlarla birlikte bir ihtimal Assur-etel-ilani zamanında *limmu* vererek çok özel bir dönem geçirmiştir diyebiliriz. Sanherib'in klasik kaynaklardan da bildiğimiz üzere Kilikya bölgesinde Tarsus'ta önemli geliştirmeler yapmıştır. Tarsus'un Kilikya içinde Que ya da Hilakku eya-

letinde bulunması tartışmaya açıktır. Bu çalışmada Lemaire'in önerisini kabul ederek (Lemaire 2000) Hilakku ve Que'nin iki ayrı eyalet olarak incelenmesiyle birlikte Sanherib'in Tarsus'taki çalışmaları ve ilk defa Que'nin onun döneminde *limmu* vermesi bu bölüm ile ilgili olmasa Tarsus'u Que'de de lokalize edilebilmesi için burada da bir not etmek uygun görüldü. Ancak her iki olay için uygun fakat kaynaklardan bilmediğimiz bir öneri olarak Sanherib zamanında sadece Tarsus'ta değil, Que'de de – büyük ihtimalle – eyalet merkezi olan Adana'da benzer öneme sahip çalışmalar yapılabilmiştir. Ayrıca bu sıklıkla Assurbanipal döneminde – ve özellikle kaynaklardan daha az bildiğimiz – muhtemelen çok daha karmaşık son döneminde Que'den *limmu* seçilmesinin iki sebebi olabilir; ya Que birden imparatorlukta çok önemli bir merkez olmuş ya da – büyük ihtimalle – bölgede çok fazla savaş olup Que valileri bu kadar sıkça hayatlarını kaybetmişlerdir. Hangisi gerçekleşiyse de Que'de imparatorluğun son on yılını kapsayan ve günümüze ulaşan kaynaklara pek geçmemiş, sadece önemli olaylar kayda geçmiştir.

Kilikya'nın doğusunda yer alan Kinet Höyük belirgin bir Assur tabakasına sahiptir. Burada saman temperli kap, kaburga çerçeveli kase ve birkaç tane "Saray malı" da bulunmuştur (Gates 2004: 406–408). Küçük buluntular arasında üç tane Assur tarzı mühür, iki silindir mühür ve bir kısmen camdan eritilmiş cam skarabeus mührü de bulunmuştur.

Bazen 1,5 metrelik yanmış tuğla kalıntıları da tabakanın özelliklerini ve 8. periyotun müdahaleci özelliğinden, kendine özgü mimari oryantasyon ile inşaat tekniklerinden ve yeni gelen bireylerin yerel geleneklere yabancı olduğunu kanıtlamaktadır. Çanak çömlek de başka geleneğe aitti: kalın duvarlı ve saman katkılı kaplar, kaburga ağızlı kaseler ve ince beyaz tabaklar ve sade eşyaların şekillerinin çoğunluğu da MÖ 8. yüzyıl Yeni Assur repertuarıyla paraleldi. Saray malının orijinal ithal örnekleri yanında daha düşük kaliteli taklidi de bulunmuştur (Gates 2003: 285).

Bunlar söz konusu 8'inci tabakanın şüphesiz Yeni Assur Que eyaleti dönemine denk geldiğini göstermektedir (Symington 2006–2008: 198). Kinet Höyüğü'nün en geniş alanında bir ihtimal Orta Demir Çağ'ında – sitadel ve höyüğünün batı ucundan kuzeyde 80 metreye – eski deniz kenarına kadar aşağı şehrin yayıldığı dönemde ulaşmıştır. (Gates 2003: 290). MÖ 600'den sonra şehrin boyutu ciddi bir şekilde küçülmüş ve aşağı şehri terkedilip sadece sitadelde devamlılık gözükmektedir (Gates 2004: 410). Bu Assur döneminde başka yerlerde önceden görülmemiş büyüklüğe ve zenginliğe ulaşıldığını gösteren işaret Yeni Assur eyaleti döneminde Que'nin doğusunda bu etkilerin varlığını göstermektedir. Buna karşın dönemin yapıları çok eğreti yapılmıştır. Yine de odalar taşlı avlu çevresinde düzenlendiğinden Assur mimarisinin tipik özelliklerinden birini görebilmekteyiz. E/H sektöründe bulunmuş bu söz konusu yapıda her odada fırın ve avluda endüstriyel atık (cüruf), demir açısından zengin taşlar ve demir kalıntısı ile kaplanmış keramik bir kröze bu alanların atölye olduğunu göstermektedir. Bu döneme ait faunal numunelerde olağandışı sayıda atgillere ait kemikler bulunmuştu ancak deniz ürünlerine ait bulgu hemen hemen yoktu. Dönemin sonunda odaların zemininde bırakılmış eşyaların bulunmamasından dolayı odalar ya boşaltılmış ya da yağmalanmış olduğu düşünülmüştür (Gates 2004: 407). Aynı E/H sektöründe bir alt, yani 9. periyotta, MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilebilen bir Fenikece yazıtlı amfora bulunmuştur. Bu yazıtta "Sarmakadanis'a" kelimesi geçmektedir. Söz konusu isim ya Hurrice ya da Luvicedir (Gates 2004: 408). Bu yazıt Kinet'te bulunan nadir yazılı kaynaklardan birisidir ve Assurlar gelmeden önce bölgenin etnik yapısı ile ilgili bir ipucu vermektedir. Kinet kazılarında elde edilen faunal kalıntılar, deniz kaynaklarının sömürüsünün ciddi bir şekilde Orta Demir Çağ'ında başladığını, Geç Demir Çağ'ının başlarında (Dönem 6) zirve yaptığını ve ardından keskin bir şekilde azaldığını göstermektedir. Bu geçim düzeni, sitenin bilinen yapılandırmasıyla eşleşmektedir ve MÖ 10–6. yüzyıllar arasında Doğu Akdeniz'in denizcilik ekonomisinin daha geniş yönlerini yansıtmalıdır (Gates 2003: 290). Kazının arkeozoolog uzmanı olan Salima İkrâm'ın güvenilir kontektsten gelen faunal malzeme çalışmalarına göre 8. periyot Yeni Assur mü-

dahaleci işgalinde atgiller kemikleri önceki dönemlere kıyasla daha fazlaydı ve balıkçılık hem önceki hem sonraki döneme göre diyetle daha düşük bir rol oynamıştır (Gates 2004: 411).

Assurbanipal döneminde yazarı ve bölgesi bilinmeyen askeri birlikler ile ilgili alakalı mektupta bir ordu gözden geçirilmiştir. Burada imparatorluğun farklı köşelerinden genel birlikler arasında 24 tane, çevirisinde Kilikyalı olarak geçen, ama kelime olarak Hilakkulu kalkanlı mızrakçı (*arit Hilakaya*) da yer almaktadır (SAA 21, 136:2'). Kırık satırlardan sonra Samarialı ve Maqamarianlı diğer benzer birlikler ile 128 kişilik takım oluşturmuşlardır. Tesadüf olabile ihtimaliyle birlikte metinden geç dönem Kilikya'nın askeri önemi bir de buralı birliklerin belki silahlarından başka sebeplerden dolayı ayrı sayılmış olması anlaşılmaktadır.

R. Hilakku

III. Salmanassar döneminde Assurlar Tarsus'a kadar ilerleyebildikten sonra sadece MÖ 715'te II. Sargon'un Tarsus'a kadar ilerleyişi kaynaklarda kanıtlanmıştır (Lemaire 2000: 57). Sargon, İyon ve Friglerin oluşturduğu tehditlerden dolayı yine Assur ordusuyla Que'ye dönmüştür. Mita ordusuyla üç şehri ele geçirmiş fakat bunların konum sorunları ile birlikte değerlendirildiğinde, üç şehir Kydnos bölgesi yerine daha çok Kilikya Kapıları civarında olmalıdır. İyonlar ile yaşadıkları sorunların ise Tarsus civarında yaşanıldığı düşünülmelidir. Mersin ve Tarsus'ta bulunan çok sayıdaki Grek tipi çanak çömlek Soloi, İngirra ve Tarsus'un Lidnos'un bir kolonisi olduğu da desteklemektedir (Lemaire 2000: 58). Sargon bu seferi veya MÖ 718'deki seferinden sonra Bit-Burutaş (Tabal'ın bir parçası) kralına, kızı ile Hilakku'yu vermiştir. Bu bir yandan Bit-Purutaş ve Hilakku arasındaki sınırı diğer yandan Assurların bir şekilde Hilakku'yu ele geçirdiğini göstermektedir. Bu anlaşma sonuç olarak Assurlar için kısa bir dönem Kilikya Kapıları'na erişebilen güçler ile barışçıl bir irtibat sağlamasına yardımcı olsa da Ambaris'in MÖ 713'te Frigler ve Urartu ile As-

sur'a karşı taraf tutmaya başlamasıyla sona ermiştir. Bu olaydan sonra büyük ihtimalle bir Assur valisi atanmış ve bir nüfus değişimi de yapılmıştır.

Harita 11: Tarsus ve bölgesi

Kaynak: Lemaire 2000: 56.

II. Sargon'un MÖ 705'teki ölümü kısa bir bağımsızlık kazandırmış olsa da MÖ 696'da Sanherib isyankâr Hilakku'ya karşı sefere çıkmıştır. Tarsus ve Kilikya Kapıları arasında yarı yolda bulunan İllubru ve İngirra'nın isyanı Kilikya Kapıları'na giden yolları tehdit ettiğinden Assur bölgeye ordusuyla müdahale etmek zorunda kalmıştır (Lemaire 2000: 59). Hilakku en son Sanherib'in yine bölgeye düzenlediği MÖ 679'daki seferinden sonra Assur hakimiyeti altına gir-

miştir (Lemaire 2000: 60). Assurbanipal zamanında MÖ 666'da onun Hilakkulu Sandaşarme'den teslim alması bir yandan bölgenin Assur egemenliğinin altında olduğunu göstermekte (Lemaire 2000: 61) diğer yandan düzenli bir eyaletten ziyade en fazla yerel güçler ile birlikte hareket eden bir Assur yönetimi olduğuna işaret etmektedir. Ancak Tarsus-Gözlükule'de bulunan tabletlerin yaklaşık olarak bu zaman aralığına tarihlendirilmesi inkâr edilmez bir Assur varlığını göstermektedir. V. Salmanassar yıllıklarının II. Sargon tarafından tahrip edilmesinden dolayı o dönemde yaşanan olaylar hakkında daha az bilgiye sahibiz. II. Sargon döneminden önce belki de onun zamanında Assur ordusu Hilakku bölgesini kontrol altına almıştır (Symington 2006–2008: 200).

Sanherib'in Kilikya'da yaptıkları, I. Antiokhos zamanında yaşamış Berossos'un yazdıklarının bir parçası, iki ayrı yazar – Polyhistor ve Abydenos – tarafından aktararak günümüze ulaşmıştır. Metinler genellikle aynı olaylar ile ilgilidir ama çeşitli yerlerde ikisi arasında farklar da mevcuttur. Bunlardan Tarsus şehrinin Babil gibi inşa edildiği anlatılmaktadır. Her iki versiyonda Sanherib Kilikya'da İyon ya da Grekleri yenmiş ancak sadece birine göre kendine “Keldani yazı ile yazılmış” heykel diktirdiği, diğerinde ise tapınak inşa edilmesinin ve tunç sütunların diktirilmesinin bahsi geçmektedir (Dalley 1999: 73) Sanherib'in MÖ 696'daki Kilikya seferi bilinmektedir ancak II. Sargon'un denizde Grekleri yenmesi yazıtlarda geçmektedir. Berossos belki bu ikincisinin de yüzyıllar sonra Sanherib döneminde gerçekleştiğini düşünmüş (Dalley 1999: 73) ama bir ihtimal günümüze ulaşmayan kaynaklarda Sanherib'in de benzer savaşları kayıtlı olabilir. Babil gibi şehrin (yeniden) ve tapınağın inşa edilmesi o dönemin dinsel konularda en önemli şehir olan Babil gibi yapıları şehre kazandırmak anlamına gelmektedir. Tapınak da bu yapılardan biridir ve bir yerde bir Assur tapınağı varsa orada Mezopotamya bilimsel ve dinsel metinleri, uzmanları, katipleri ve gökbilimcileri de bulunmalıdır (Dalley 1999: 74).

Tarsus-Gözlükule kazılarında Assur ve Assur öncesi tabakalarda bulunan namburbi metni ve boncuklar ve onların olası kullanımı Tarsus'ta bir büyü

rahibi varlığı işaret edebilir (Dalley 1999: 78). Sanherib'in yazıtlarına göre Nive'de tunç sütun diktirmesi bilinmiştir. (Dalley 1999: 76).

Tarsus-Gözlükule kazılarının sadece yukarı kaleye odaklanması şehrin büyük çoğunluğunu oluşturan aşağı şehir hakkında bilgi sahibi olmadığımız anlamına gelmektedir. Eskiçağ teknolojisine dayanarak şehrin ne kadar büyüdüğü günümüzde Tarsus şehrindeki Roma dönemine ait anıtların kaleden ne kadar uzakta yer aldığı göstermektedir. Eğer Sanherib ve Assur krallarının gerçekten şehirde önemli yapıları inşa etme niyeti olsaydı yaklaşık olarak aynı büyüklükte bir şehir ve bu şehrin içinde istediği binaları inşa edebilirlerdi.

Tarsus'un ana tanrısı Sanda ve Babil'in ana tanrısı Marduk'un listelerde eşit tutulması Tarsus'u böyle bir çalışma için özellikle uygun bir yer haline getirmektedir. Esarhaddon babası, II. Sargon'un Tabal'da savaşta ölmesi ve – hiçbir Assur kralının daha önce başına gelmemiş bir olay – vücudunun da sonradan bulunmaması çok uğursuz bir olay olarak algılanmıştır. Sanherib'in babasının bu durumu yaşaması için neyi yanlış yaptığı konusunda bulduğu sorunun cevaplarından biri olarak Assur tanrılarını Babil tanrılarından daha önemli tutmasını düşünmüştür. Bunun çözümü olarak II. Sargon'un hayatını kaybettiği Tabal'a yakın ve ana tanrısının Marduk ile eşit tutulmuş bir şehirde tapınak kompleksi inşa etmek mantıklı bir çözüm gibi gözükebilirdi. Assur tarzı tanrı heykelinin dikilmiş olması Roma döneminde bile – Gallenius zamanında (MS. 260–268) – Sanda'yı gösteren sikkelerin bir Assur tanrı heykeline benzediğini kanıtlamıştır (Dalley 1999: 74).

Özetle, Hilakku valisi ya da eyaletinden bahseden Assur kaynakları bugüne kadar elimizde ulaşmasa bile Assurlar ya V. Salmanassar ya da II. Sargon döneminde Hilakku'da Assur eyaleti kurmuş ancak Sanherib zamanından önce Hilakku yine de bağımsızlığını geri kazanmıştır. Fakat sonrasında bölgede Sanherib ve Assurbanipal döneminde Assur varlığı ve bununla birlikte eyaleti de düşünülmelidir. İmparatorluğun son yıllarında Que'de büyük ihtimalle İyon,

Frig ve Tabal ile önemli çatışmalar yaşanmıştır. Verilerin eksikliğinden dolayı Que'de son günlere kadar Assur varlığından söz edilebilirken Tarsus ve bununla birlikte Hilakku'daki olaylar ile ilgili veriler eksiktir. Ancak Sanherib'in önemli çalışmaları ve bölgenin Kilikya Kapıları'na erişim açısından öneminden dolayı bu bölgeyi de Assurların elinden geldiği kadar kontrol etmeye çalıştığı düşünülmelidir.

S. *Rab şaqe* Eyaleti

Bugüne kadar bilimsel tartışmaların odağındaki bölgelerden biri *Rab şaqe* (baş sâki) eyaletidir. *Rab şaqe* eyaleti MÖ 9. yüzyıldan beri belgelenmiştir. Postgate'e göre MÖ 8. yüzyıldan beri Akra bölgesindeki Zağros dağlarının kuzeybatı eteklerinde bulunmaktadır (Postgate 1995: 7-8). Forrer'e göre, III. Salmanassar döneminde *Rab şaqe* Yukarı Dicle'de daha sonra bağımsız vilayetlere dönüştürülen (Bit-Zamani, Tuşhan gibi) bölgelere de sahipti. Ona göre *Rab şaqe* eyaletinin büyük kısmı Dicle'nin batısında güneyde Tille, batıda Tuşhan, kuzeyde Urartu daha sonra Şubria ile sınırlandırılmış ve MÖ 739'da III. Tiglat-pileser Dicle'nin doğusundaki sayısız şehri bu eyalete eklemiş ve Matiatu, Şudu, Nabula ve Madara da onun bölgesinde yer almıştır (Forrer 1920: 107-108). Radner, haritasında *rab şaqe* eyaletini Büyük Zap'ın yukarı kısmında, *masennu* (hazineci) eyaleti ve Birtu eyaletinin doğusunda göstermektedir. Habur Çayı'nın yukarısına Birtu'yu, onun doğu ve kuzeyine Dicle'ye kadar *masennu* eyaletini konumlandırmaktadır (Radner 2006: 44). Parpola da SAA 1 eki olarak yayınladığı haritada *rab şaqe* eyaletini batıda aslında Şuru (Savur)'nun batısı, Tuşhan'ın güneyi ve İzalla Dağı'nın doğusu arasına yerleştirmiştir (Parpola 1987: harita eki). Yamada'ya göre (Yamada 2018: 11) III. Tiglat-pileser döneminden önce Urartu sınırında *turtanu*, *masennu*, *rab şaqe*, *nagir ekalli* ve Nairi eyaletleri mevcuttur. *Limmu* listesinde çok sayıda *rab şaqe*ler bilinmektedir.

855	Assur-bunaya-usur	III. Salmanassar 3.	(Millard 1994: 55)
825	Assur-bunaya-usur	III. Salmanassar 33.	(Finkel, Reade 1995: 169)
819	Ninurta-ubla	V. Şamşı-Adad 5.	(Finkel, Reade 1995: 169)
816	Assur-bunaya-usur	V. Şamşı-Adad 7.	(Millard 1994: 56)
806	Sil-beli	III. Adad-nirari 4.	(Millard 1994: 56)
779'	Marduk-remanni	IV. Salmanassar 3.	(Millard 1994: 57)
750	Bel-dan	V. Assur-nirari 4	(Millard 1994: 58)
740	Nabu-etiranni	III. Tiglat-pileser 4.	(Millard 1994: 58)
678	Nergal-sarru-usur	Sanherib 28.	(Millard 1994: 61)

Tablo 14: *Limmu* unvanı taşıyan *rab şaqeler*

Assur-bunaya-usur'un listede ilk *limmuluğundan* sonra yine de kısa bir sürede *limmu* olmasının sebebi III. Salmanassar saltanatında 30 yıl sonra *limmu* sırasının yeniden başlamış olması (MÖ 825) ve sonra MÖ 816'da V. Şamşı-Adad saltanatının başında yeni tayin edilmiş Ninurta-ubla'nın ani ölümü ve sonrasında bilmediğimiz bir sebepten dolayı yeni birinin değil yine de Assur-bunaya-usur'un bu göreve seçilmesidir.

Limmu listesi dışında da bilinen *rab şaqeler* mevcuttur. Esarhaddon ya da Assurbanipal döneminde bir mektuptan Nabu-kilanni (SAA 10, 179:6) ve MÖ 641'e tarihlendirilebilen bir postkanonik *limmu*, Assur-garu'a-nere'nin (BaM 18, 223 r. 5) de *rab şaqe* olduğu bilinmektedir (Mattila 2000: 47). II. Sargon döneminden SAA 5'te iki ayrı kişiye ait arşivler *rab şaqe* eyaletinden mektuplar başlığı altında derlenmiştir. Tabletlerin bir kısmı Assur-dur-paniya (no. 52–61) diğeri ise Na'id-ilu (62–73) adı altındadır. Ciltte Assur-dur-paniya "Şabireşu valisi (?)" Na'id-ilu ise "*rab şaqe*" olarak belirlenmektedir (Lanfranchi, Parpola 1990: 243, 244). Na'id-ilu ile ilgili diğer kaynaklara bakıldığında Mattila hem State Archives of Assyria Project'te erkân ile ilgili kitabında (Mattila 2000: 46) hem de aynı projenin prosopografi cildinde bir mektuptan yola çıkarak Na'id-ilu'yu *rab şaqe* olarak kabul etmiştir (Mattila 2001). Söz konusu mektup Na'id-

ilu tarafından kral II. Sargon'a gönderilmiş, ve bunun içinde Nasib-il adlı sorun yaşadığı bir şahıstan bahsederken "Kral, benim efendim ona şu şekilde yazmalı: "Bütün Bit-Amukani'yi topla, *rab şaqe* ile kal, o sana ne emrettiyse yap!" (SAA 5, 62: r.1-6) ifadeleri geçmiştir.

Ancak Assur-dur-paniya'yı başka yerlerde kontrol ederek çok daha karmaşık bir durum ortaya çıkmaktadır. 1998'de projenin ilk prosopografi cildinde Parker onu II. Sargon döneminin sonunda *masennu* (hazineci), Tab-şar-Assur'un halefi ve *masennu* eyaletinin valisi olarak tanımlamış ve ona ait mektupların bir kısmının ancak epigrafik ya da ortografik yöntemler ile onunla ilişkilendirilebildiğini de söylemiştir (Parker 1998). Mattila erkân ile ilgili kitabında Tab-şar-Assur'dan bahsederken Parker'in PNA yazısına atıfla Assur-dur-paniya'nın belki II. Sargon döneminin sonunda *masennu* Tab-şar-Assur halefi olduğunu tekrarlamaktadır. Fakat Assur-dur-paniya'nın mektuplarının içeriklerine göre aslında Tab-şar-Assur ile aynı döneme denk gelmesini de vurgulayarak onun halefi değil belki de daha çok vekili olduğu kanaatindedir (Mattila 2000: 15). Bununla birlikte kitabındaki *masennular* listesinde de Assur-dur-paniya yer almamıştır (Mattila 2000: 13). Yine de kendisi *rab şaqe* eyaleti ile ilgili SAA 5, 62'teki Şabireşu ile ilgili satırlarını alıntılararak "İlginç bir şekilde bu mektup belki *masennu* olan Assur-dur-paniya'nın kâtibi tarafından yazılmıştır" deyip Parker'in PNA yazısına atıf yapmıştır (Mattila 2000: 49 n. 10). Ancak bu atıf doğru değildir çünkü yazısında Parker bundan bahsetmemiş, bu bilgi yayının kendisinde bir not olarak bulunmaktadır (Lanfranchi, Parpola 1990: 54).

Parker'in Assur-dur-paniya'nın Tab-şar-Assur'un halefi olduğu konusunda kendi sözleriyle "en ikna edici argümanı" her iki kişinin mektuplarında aynı şahsın, Assur-bessunu'nun geçmesidir. Ona göre bu durumun en mantıklı açıklaması Assur-bessunu'nun II. Sargon döneminde *masennu* ofisinde çalışan bir memur olması ve bu şekilde hem Tab-şar-Assur hem de Assur-dur-paniya zamanında bu makamda çalışmış olmasıdır (Parker 2001: 89). Ancak Tab-şar-

Assur'un yazdığı tablet (SAA 1, 73) tarafından krala gönderilmiş kırık bir mektup ve içeriğinden anlaşılan tek şey kralın Assur-bessunu ile ilgili Tab-şar-Assur'a yazması ve ayrıca bir şey vermesidir. Assur-dur-paniya'nın krala gönderdiği mektupta kralın ona Şubria'dan elçiler geldiğinde Assur-bessunu'nun onlar ile beraber gelmesini emrettiğini öğrenmekteyiz (SAA 5, 52: r.14–20). Assur-bessunu ile ilgili öğrenilebilen bilgiler bu iki mektuptan ibarettir. Bununla birlikte hem isminin çok sade ve sıradan tarzı ("Assur onların efendisi") ve Sargonidler döneminden bu adı taşıyan en azından 14 farklı kişinin varlığı (Radner 1998a) eklenebilmektedir. Özetle, II. Sargon döneminde iki memur onlarca mektuplardan bazılarında Assur-bessunu adlı bir şahıstan bahsetmiştir. Mektupların birinde onunla ilgili hiçbir ekstra bilgi yokken, diğerinde ise onun Şubria'dan gelen elçilere eşlik etmesi gerektiği ifade edilir – ki Şubria ile ilgili olması mektubun yazarının *rab şaqe* olma ihtimali güçlendirir – bu şahısla ilgili başka hiçbir bilgimiz yoktur. Bu bilgilere dayanarak iki farklı ve yıllarını bilmediğimiz mektupta Assur-bessunu isimli birinin geçmesi, bir yandan bu iki kişinin aynı birey olduğunu iddia etmek ve diğer yandan da bu bağlantıya ciddi bir şekilde dayanarak bu iki memurun bu şekilde bağlantılı olduğunu ve üstelik birbirlerinin halefi olduğunu kanıtlamak hazır bir teoriyi desteklemek için her ne kadar cazip gelse de bilimsel olarak fazlasıyla havada kalmaktadır.

Parker'in bir diğer argümanı Assur-dur-paniya ve Tab-şar-Assur'un da yeni başkent, Dur-Şarrukin çalışmaları ile ilgili benzer konulu mektuplarıdır. II. Sargon döneminde yeni başkent inşası ile ilgili bütün valiler ve erkânın yoğun bir şekilde ilgilendiği bilinmektedir. II. Sargon döneminde *rab şaqe* Na'di-ilu'nun mektuplarında (SAA 5, 62–73) Dur-Şarrukin çalışmaları ile ilgili hiçbir bilgi yer almamaktadır. Normalde bir kralın saltanatının başındaki erkân ve bu şekilde *masennu* ve *rab şaqe* unvanı taşıyan şahısların adı *limmu* listelerinden bilinmektedir. III. Adad-nirari'den III. Tiglat-pileser'e kadar *limmular* kraldan sonra *turtanu*, *nagir ekalli*, *rab şaqe* ve *masennu* sırasıyla gelmiş ancak bu gelenek II. Sargon döneminin başında sona ermiştir (May 2015: 81). Bu durum büyük ihtimalle II. Sargon'un tahta oturmasının anormal şartları – önceki kral, V.

Salmanassar'ı öldürmesi – ile ilgiliydi ancak sonraki Sargonid kralların döneminde de önceki normale dönülmemiştir (Millard 1994: 10). Ancak *masennu* Tab-şar-Assur tek bir erkân olarak II. Sargon döneminin başında *limmu* listesinde yer almakta, üstelik listeye göre yeni başkent Dur-Şarrukin onun *limmu* luğunda kurulmuştur (Millard 1994: 60). Bu bağlantı bir tesadüf değildir çünkü Tab-şar-Assur'un mektuplarından bildiğimiz üzere Dur-Şarrukin çalışmaları ile özellikle ilgilenmiş üstelik bu tip idari görev diğer *masennularda* görülmemekte ve bir şekilde sadece II. Sargon dönemine hastır (Mattila 2000: 162). Özetle, II. Sargon dönemin başında valiler ve erkân yeni başkent Dur-Şarrukin ile ilgili çalışmalar yapmış; bunlardan biri büyük ihtimalle özellikle Dur-Şarrukin inşasının başında görevlendirilmiş *masennu* Tab-şar-Assur'dur. II. Sargon döneminde *rab şaqe* olan Na'di-ilu'nun mektuplarında bu çalışmalar ile ilgili bilgi yoktur; onunla aynı bölgeden (coğrafi olarak Şubria ve Kumme ile ilgili) mektuplar gönderen hatta bir ara mektupları yazan kâtibin aynı kişi olduğu ve Dur-Şarrukin çalışmaları ile ilgili mektupları bulunan Aşşur-dur-paniya'dır. Bütün bu bilgilerden yola çıkarak Aşşur-dur-paniya'nın *masennu* olarak Tab-şar-Assur'un halefi değil, onun Na'di-ilu'dan önce *rab şaqe* olduğu anlaşılmaktadır. Üstelik Parker'in son argümanı *masennu* eyaletini Cizre Ovası ve bununla birlikte Şabireşu'yu da Basorin Höyük'e konumlandırmasına dayanmaktadır. Aşşur-dur-paniya'nın Şubria ile ilgili mektuplarından onun etki alanının Şabireşu ve bununla birlikte Cizre Ovası olduğu ile ilgili (Parker 2001: 88) ancak gördüğümüz gibi onun *masennu* değil, tam tersine SAA 5 editörlerinin de gizlice önerdiği gibi *rab şaqe* olduğunu kanıtlamaktadır.

Masennu eyaleti ve Assur-dur-paniya ile ilgili anlaşmazlığın çözümü Parker'in aynı zamanlarda yayınladığı kitabında bulunmaktadır. Burada Cizre Ovası'nın tarihi anlatıldığında, III. Tiglat-pileser'in Ulluba'ya karşı yürüttüğü seferini analiz ederek bazı noktaları vurgulamaktadır: 1) III. Tiglat-pileser döneminden sonra Ulluba adına Assur kaynaklarında bir daha rastlanmaz, 2) demek ki bütün bölge bir eyaletin parçası olmuş, 3) kralın yazıtlarında Tapsia şehrinin adı iki kere geçmekte ve birinde şehrin Ulluba'da olduğu diğerinde ise şehrin

masennu eyaletine eklendiği söylenmiş, 4) demek ki Ulluba *masennu* eyaletinde olmalıydı (Parker 2001: 54–55). Ancak Helsinki Atlas'ta Ulluba'nın kesinlikle Zaho Ovası'nda olması (Parpola, Porter 2001: 17) ve bu konum ile haritada tam olarak *rab şaqe* eyaletinin doğusunda yer alan *masennu* eyaletinin merkezi bir bölgesini oluşturduğu gözükmemektedir (Parpola, Porter 2001: 4). Zaho Ovası'nda akan Habur Çayı'nın batıda tam Cizre Ovası'nda Dicle ile birleşmesiyle mutlaka bu bölge Şabireşu ve Cizre bölgesine yakınlığı ile benzer tarihi paylaşmakta ama yine de aynı bölge olmaması gerektiği anlaşılmaktadır. Parker ileride kısmen bu bilgi ve önkoşula dayanarak Yeni Assur dönemi Cizre Ovası'nı Ulluba tarihiyle analiz etmektedir.

Cizre Ovası'nın doğal sınırları kuzeyde Cudi Dağı, batıda Dicle güneyde Habur Çayı ve doğuda Hezil Çayı oluşturmaktadır. Doğuda Cizre ve Zaho Ovası arasındaki sınırı Hezil Çayı oluşturur (Parker 2001: 39). Parker Ulluba'nın konumu konusunda a) III. Tiglat-pileser'in Mila Mergi yazıtından yola çıkarak Kuzey Irak'ta Zaho ve Musul Ovası'nı birbirlerinden ayıran Cebel Abiad'ın Assurca Nal Dağı ve bunun kuzeyindeki ovanın Ulluba olduğunu; b) II Adad-nirari yazıtında Ulluba'nın şehirlerinden biri olan Tapsia'nın doğusunda Kumme ile sınır olmasını c) Sanherib'in Cudi Dağı yazıtından Assurca'da Nippur Dağı olmasını buranın Katmuhu ile sınır olmasını ve burayı geçtikten sonra Ukku'ya saldırmasını c) II. Assurnasirpal'ın ikinci seferine Nipur Dağı'nın eteklerinde olan şehirleri yendikten sonra Dicle'yi geçip Katmuhu'ya girmesine dayanarak Cizre Ovası'nın Ulluba olması gerektiğini söylemiştir (Parker 2001: 43). Bu şekilde ona göre Ulluba batıda Dicle ve bununla birlikte Katmuhu, doğuda Habur Çayı'nın da yukarısında bugünkü Zaho Ovası'nda Kumme, kuzeyde Hezil Çayı'nın yukarısı, Cudi Dağı'nın ötesinde Ukku güneyde ise Cebel Abiad ile sınırdı.

Bu noktada Kumme ve Ukku'nun konumuna değinmek gerekir. Kumme'nin Habur Çayı vadisinde bulunması bütün teorilerin ortak noktasıdır (Postgate 1973b: 58–59). Ancak Habur Çayı'nın aşağısında ya da yukarısında

olması konusunda çok farklı düşünenler vardır. Bir yandan Parker'ın da kabul ettiği Kumme'nin Habur Çayı'nın aşağısında Zaho Ovası'nda olduğu düşüncesi vardır. Postgate'e göre Kumme Zaho Ovası'na konumlandırılmalı (Postgate 1973b: 59) ama Radner ağırlıklı olarak ülke ile ilgili II. Sargon döneminden kalma mektuplara dayanarak daha dağlık, Urartu'ya daha yakın ama yine Habur Çayı'nın yanında olduğunu önermiştir (Radner 2012: 255). Bu şartlara uyan çayın daha yukarısında, dağların arasında güvenilir ama yine de son verimli tarım arazilerini sunan Beytüşşebap'ı önermiştir. Uzun zaman Hubuşkia'nın Hakkari bölgesinde olduğu düşünüüyordu (bkz. Sevin, Özfirat 2001: 19-23) ama Lanfranchi onun Aşağı Zap'ın yukarısında olduğunu ikna edici bir şekilde kanıtlamıştır (Lanfranchi 1995: 136). Radner Ukku'yu, Urartu'ya ve Kumme'ye de yakın olmasından dolayı da Kumme'nin Beytüşşebap'ın konumuna dayanarak Hakkari'ye konumlandırmıştır (Radner 2012: 258). Bu konum ile Ukku Büyük Zap'ı yukarıya takip ederek Urartu ile aşağıya doğru Musasir'i geçerek ya Urmia Havzası ya da Assur ile irtibatlarını sürdürebilmiştir (Radner 2012: 255-256).

Bu önerileri kabul edip Kumme'yi Zaho Ovası yerine Beytüşşebap'a konumlandırarak a) bu şekilde Zaho Ovası'nda bir boşluk oluşturulduğunu; b) daha yukarıda olmasıyla beraber de Ulluba ile komşu olduğunu; c) I. Tiglat-pileser yazıtından Katmuhu'nun kısmen Dicle'nin her iki tarafında olduğunu öğrenebiliriz (Şareşsu şehrinin Dicle'nin diğer tarafından Katmuhuluların güçlü şehri olarak tanımlamış (Grayson 1991: A.0.87.1 ii.11-12), d) III. Tiglat-pileser'in Ulluba'ya karşı seferinin ana kaynağı olan ve hemen seferden sonra yaptırıldığı olduğu düşünülen Mila Mergi yazıtı Zaho Ovası'nda, hatta Zaho'nun bile güney doğusunda bulunmuştur. Parker'ın önerisine göre de Hezil Çayı'nın iki tarafı iki ayrı devletin toprağını oluşturmuş, biri Cizre Ovası'nda diğeri ise Habur Çayı'nın aşağısında, Hezil Çayı'nın doğusunda yer almıştır. Bütün bu veriler incelenerek Ulluba'nın doğrudan Cizre Ovası'nda değil, daha çok Zaho Ovası'nda olduğu önerilebilir. Bununla birlikte Ulluba bölgesinde III. Tiglat-pileser'in kurduğu Assur-iqişa şehrinin de Cizre Ovası'nda değil, Zaho'da olduğu (Parpola,

Porter 2001: 6); ve Cizre Ovası'nın bir dönem Katmuhu'nun bir dönem de daha çok Ulluba'nın etkisi altında olduğu düşünülmektedir. Üstelik bu teori a) Helsinki Atlas'ın *masennu* eyaletinin hemen hemen Ulluba ile örtüşmesini, b) Tapisia şehrinin önce Ulluba'da sonra *masennu* eyaletinde bulunmasını ve c) bu şekilde *masennu* eyaletinin de daha çok Cizre Ovası yerine Zaho Ovası'nda ve oradan da Hezil Çayı ve Habur Çayı'nın yukarısına yayılabilmesini d) bu şekilde belki *rab şaqe* ve *masennu* eyaletinin sınırının da Hezil Çayı olmasını ve e) *rab şaqe* eyaletinin Tuşhan ve Şahuppa, bununla birlikte Dicle'nin doğusunda Cizre Ovası'ndan başlayarak bir yandan hemen hemen Uludere ve Beytüşşebap diğer yandan Şubria'nın doğu, güneydoğu sınırına kadar yayılmasını da aynı zamanda mantıklı ve çakışmayan bir çerçeveye koymaktadır. Şubria ve *rab şaqe* eyaleti arasında mutlaka Dicle'nin Botan Vadisi ve Cizre Ovası arasında oluşturduğu geçilmez vadi ve yanlarında dağların da geçişleri zorladığı yüksekliği ve verimli toprakların eksikliğinin oluşturduğu *rab şaqe* ne de Şubria'ya ait bir bölge bulunmaktadır.

Bu durumu destekleyerek *masennu* Tab-şar-Assur ve gördüğümüz gibi *rab şaqe* Assur-dur-paniya ve Na'di-ilu mektuplarında Şubria, Ukku ve Kumme ile ilgili bilgilere bakılabilir. Ukku ve Kumme'nin konumunu yukarıda Radner'in çalışmalarına göre kabul edersek her iki erkân komşu Kumme ile ve daha doğudaki Ukku ile daha batıdaki Şubria ile irtibatta olmalıdır. Bunu kabul ederek Tab-şar-Assur'un mektuplarında Ukku 3 kere (SAA 1, 41, 42; SAA 5 284) Kumme ise 3 kere (SAA 1, 41, 46; SAA 5 284 [Ariye, Kumme kralı]) yer alırken Şubria hiç yer almaz; Assur-dur-paniya'nın mektuplarında, Şubria 4 kere (SAA 5, 52, 55, 53, 54) ve Kumme 2 kere (SAA 5, 55 [Ariye, Kumme kralı], 60 [Assur-resuwa, Kumme'deki istihbaratçı]) yer alırken Ukku hiç yer almaz; Na'di-ilu'nun mektuplarında ise hiçbirisi geçmemiştir. Kumme'den raporlar gönderen Assur-resuwa bir mektubunda (SAA 5 100, 6) Kummeli şahsın *rab şaqe* eyaletinde bulunan Bususu'da olduğunu yazmaktadır. Bu veriler *rab şaqe*nin Şubria ve Kumme, *masennu*nun ise Kumme ve Ukku ile ilgilendiğini bundan dolayı ilkinin batıda ikincisinin ise doğuda olduğunu kanıtlamaktadır. Bir *rab şaqe* ile

ilgili yazarı bilinmeyen mektupta Şubria kralının *rab şaqeden* 300 okçu yardımcı kuvvet olan İtu'a savaşçı istemesi ile ilgilidir (SAA 19, 77). Mektubun III. Tiglat-pileser ya da II. Sargon döneminden olmasıyla birlikte o zamanlarda bir Assur erkân, ve Şubria kralı arasında bu kadar yakın iş birliği ikisi arasında iyi irtibat olduğunu göstermektedir.

Parker'e göre hem Assur-dur-paniya hem de Tab-şar-Assur Ukku, Kumme ile ilgilenmiş üstelik Kumme'de önemli Assurlu şahıs ve Urartu ile ilgili bilgi veren istihbaratçı Assur-resuwa ile de irtibattalardır (Parker 2001: 88). Bunu kanıtlayarak bir yandan başka kaynaklardan da bildiğimiz *masennu* Tab-şar-Assur'un gerçekten Ukku ve Kumme ile ilgili birtakım mektuplarına diğer yandan Assur-dur-paniya'nın iki mektubuna gönderme yapılmaktadır. Mektupların birinden (SAA 5, 55) Assur-dur-paniya'nın dağlarda olan casusunun Argistiani'den Ariye'ye giden bir ihbarcının yakalanmasını ve bu şekilde Urartu'dan haber alması, diğerinde (SAA 5, 60) ise mektubun çok kırık olmasından kaynaklı bağlamı çok bilinmese de Assur-resuwa'nın adının geçtiği anlaşılmaktadır. Argistiani tam olarak konumlandırabilecek bir yerleşim değildir –muhtemelen Urartu ile ilgili adından kaynaklı – Ariye ise Kumme kralı, Assur-resuwa ise Kumme'de çalışan bir istihbaratçıdır. Kumme batı ve doğuda hangisi olursa olsun *masennu* ve *rab şaqe* eyaleti arasında, böylelikle ikisine de yakın bir konumda yer almakta, bu yüzden buradan haber alma konumundan bağımsız olarak normal sayılmaktadır. Ukku ile ilgili ise *masennu* Tab-şar-Assur'un çok sayıda mektubu bulunmaktadır ancak Parker'in yazdığının tam tersi olarak Assur-dur-paniya'nın ilgili mektubu bulunmamaktadır.

III. Tiglat-pileser yazıtında Ulluba'da birçok şehrin, Nal Dağı arkasında, Urartu kalelerinin Assur toprağına eklendiğinden ve Ulluba'da Assur-iqişa adlı bir şehrin inşaatı ve başına bir hadımının koyulmasından bahsetmiştir (Tadmor, Yamada 2011: Tiglath-pileser III 39: 25–29). Ulluba Zaho Vadisi'ne konumlandırılmış ve bununla birlikte Assur-iqişa şehri de Zaho ile özdeşleştirilmelidir (Parpola, Porter 2001: 6). Parker söz konusu Urartu kaleleri ve

varlığı ile ilgili yüzey araştırmalarından bilenen malzemeleri karşılaştırmış ve Cizre Ovası'nda Urartu malzemelerinin eksikliğinin altını çizip başka kaynaklardan da bu tip kalelerin daha yüksek dağlık bölgelerde bulunmasıyla birlikte Cizre Ovası yerine Cudi Dağı'nın bile ötesinde arama yapılması gerektiğini belirtmiştir. Üstelik bu durumdan kaynaklı artık Kumme'nin de Assurlar için gereken Urartu arasında bir tampon devlet fonksiyonunu yerine daha az getirebildiklerini de vurgulamıştır (Parker 2001: 51-52). Diğer yandan Mila Mergi yazıtında Assur ordusunun dağlık geçişte Ulluba bölgesine girdiğini analiz ederek bu geçişin büyük ihtimalle Mila Mergi'nin hemen yakınında olması gerektiği düşüncesindedir (Parker 2001: 52-54).

Bütün bu düşünceler aslında Parker'in önerdiği konumlar yerine diğer senaryo ile birebir örtüşmektedir. Urartu kaleleri Cizre ve Zaho Ovası yerine Beytüşşebap'ta bulunan Kumme ve Hezil Çayı'nın yukarısında, Beytüşşebap'ın güneyinde ise Hezil Çayı'nın yanından Zaho Ovası merkeziyle Cebel Abiad'a kadar uzanan Ulluba ile düşünülürse birden bütün sorunlar çözülmüş olabilir. Sonundan başlayarak Assurlar Mila Mergi yanında Ulluba toprağına girerse, Mila Mergi'nin Zaho'nun bile güney doğusunda yer almasından dolayı Assur ordusunun Cizre Ovası'na değil, Zaho ovasına karşı sefer düzenledikleri anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Ulluba'nın kuzey sınırı ve Kumme'nin güney sınırı Cizre Ovası'nda veya onu kuzeyden sınırlayan Cudi Dağı yerine Beytüşşebap'ın güneyinde bugünkü Türkiye-Irak sınırı olursa Urartuların etki alanlarını genişletmesi aslında onlara çok daha yakın, Assur'a çok daha uzak bölgede yer almış olurdu. Bununla birlikte bu Urartu kalelerinin Kumme'de değil, Ulluba'da bulunması Urartuların artık Assurların etki alanına girmiş olmasını ve yukarıda Hezil Çayı'ndan artık gerçekten Assur merkezi bölgelerine çok daha kolay saldırabilmesi anlamına gelmektedir.

Cizre Ovası'nın yerleşim hiyerarşisi ve yazılı kaynaklardan *rab šaqe* eyaleti ve genel olarak da erkânın eyaletleri ile bilgilerimiz de bu durum ile mutlaka ilişkilidir. Tunç ve Demir Çağı arasında Cizre Ovası'ndaki yerleşim sayısında

ciddi bir artış gözlemlenmiş, 10 yerine 38 yerde yerleşim tespit edilmiştir. Yeni Assur malzemeleri genel olarak ovanın arasından akan mevsimsel akarsu olan Şurik Deresi civarında yoğunlaşmışlardır (Parker 2001: 61). 38 yerleşim yerinden 28'inde Yeni Assur çanak çömleği bulunmuş, ovada Silopi, Nerwan, Takyan ve Basorin Höyük de bu dönemin nispeten büyük şehirleri olmuştur. Ovanın kuzeyinde yer alan Silopi ve Şurik Dere'nin yanında yer alan diğer üç höyük birbirlerinden eşit mesafede daha küçük yerleşimler ile çevrelenmiştir (Parker 2001: 68). Her dört höyüğün benzer boyutta ve surlar ile çevrili olması ayrıca bir merkezi sitadele sahip olması, dört büyük höyük dışında sadece küçük yerleşimlerin bulunması ve orta boyuttaki yerleşimlerin hiç bulunmaması diğer bölgelere kıyasla değişik bir tepesi kesilmiş yerleşim hiyerarşisi göstermektedir (Parker 2001: 71–72).

Silopi Höyük ovayı kuzeyde dağlardan gelen saldırılardan savunmak, Nerwan ve Takyan Höyük merkez ve çevredeki yerleşimleri denetlemek Basorin Höyük ise nehir trafiğini denetlemek için kullanılmıştır. Yeni kurulmuş yerleşimlerden Takyan Höyük hariç diğer 27 tanesi köy ve kasabadır (Parker 2001: 71). Bu hızlı nüfus artışının arkasında muhtemelen sürgünlerin yattığı düşünülebilir. III. Tiglat-pileser döneminde Ulluba'ya sürgün edilmiş 1.223 insanın kral yazıtında bahsi geçmektedir (Tadmor, Yamada 2011: Tiglath-pileser III 13: 12). Kral yazıtlarında geçen rakamlar bazen çok abartılı olsa bile De Odorico, III. Tiglat-pileser döneminde bu rakamların genellikle gerçek verilere dayandığı kanaatine varmıştır (De Odorico 1995: 171).

III. Tiglat-pileser'in mektuplaşmalarında – MÖ 740 *limmusu rab şaqe* – Nabu-etiranni tarafından krala – MÖ 736 ve 722 *limmusu*, Nasibina valisinin ve sonra *turtanu* – Ninurta-ilaya hizmetinde olan Ullubalıları ile ilgili bir mektup bulunmuştur (SAA 19, 65). Nabu-etiranni'nin adının ikinci kısmı kırık ve mektuplarda olduğu gibi unvanı da kayıtlı değildir. Fakat mektupların konusundan ve mektuplarda birliklerinden bahsedildiğine göre mutlaka *rab şaqe* idi; mektubun konusundan dolayı III. Tiglat-pileser'in Ulluba'ya karşı seferinin yılı,

MÖ 739 civarına tarihlenmiştir (Luukko 2012: 68 n. 65). III. Tiglat-pileser yazıtında ve arkeolojik verilerde de bölgenin nüfusunun Assur İmparatorluğu'na eklendikten sonra artışı ile ilgiliyse de bu mektuptan ilk başta yerel halkın da başka yerlere sürüldüğü öğrenilmektedir. Bu tip nüfus aktarımı Assurların iki yönlü sürgünlerinin iyi bir örneğidir (Oded 1979: 69). Ulluba fethedildikten sonraki yılda MÖ 738'de Hamat ve Pattin'e karşı yürütülmüş seferin sonunda insanlar Tuşhan ve Ulluba'ya sürgün edilmiştir (Tadmor, Yamada 2011: Tiglat-pileser III 13: 11).

Ulluba, Yamada'ya göre Zaho Vadisi'nde yer almış ve fethedildikten sonra tehcirler ile birlikte Ulluba ya da Assur-iqişa adıyla bir eyalete dönüştürülmüştür ve Suriye'den sürgün ile gelenlerin sayısına bakıldığında Tuşhan'a 83.000 ve Ulluba'ya 1.223 kişi sürülmüştür. Sürülen kişilerin sayısının Tuşhan'a kıyasla bu kadar az olması Ulluba'nın nüfusunun büyük ihtimalle daha az olduğunu göstermektedir (Yamada 2018: 27). Ulluba ya da Assur-iqişa adına kaynaklarda daha sonraları rastlanılmaz fakat *Limmu* Kroniği'nde "Ulluba'ya karşı; *Birtu*/hisar alınmış" notu geçmiş o yılın seferi ile ilgili (Millard 1994, 44) ve "hisar" anlamlı *Birtu* şehrinden bahsedilmiş iken, burası büyük ihtimalle Assur-iqişa ile özdeşleştirilebilmiş ve bu eyaletin adı sonraki dönem kaynaklarında da geçmiştir (Yamada 2018: 28). Yamada, Ulluba'ya karşı düzenlenen seferle fethedilmiş Halzi-atbar ülkesini, atbar kelimesinin "bazalt, siyah taş" anlama gelmesi ve bazaltın Cizre bölgesinde Cudi Dağı'na yakın da bulunabilmesinden dolayı Cizre bölgesine konumlandırmayı önermiştir (Yamada 2018: 30). Sonuç olarak Ulluba yerine III. Tiglat-pileser ve II. Sargon döneminde yazılı kaynaklarda tespit edilebilmiş *Birtu* eyaleti kurulmuştur (Radner 2006: 56-57). Ancak bu eyaletin eski Ulluba topraklarının ne kadarını kapsadığı – bir zamanlar Ulluba sonra *masennu* eyaletinde bulunan Tapsia şehrini düşünürsek – tam olarak bilinmemektedir ve bu araştırmanın kapsamının da dışındadır.

Ulluba'ya karşı seferlerden sonra *rab saqe* eyaletine konumu tam olarak bilinmeyen şehirlerin (Tadmor, Yamada 2011: Tiglat-pileser III 49: 14'-16'; 39:

30-31) eklenmesi (Yamada 2018: 26) bu bölge fethedilmeden önce de bir süredir varlığını sürdüren eyaletin başka bir yerde olması gerektiğini de vurgulamaktadır. Bunun için Assur-Ninive-Erbil Üçgeni'ne yakın bir konum, örneğin hemen Zaho'nun güneyinde bir bölge ya da Dicle'nin batısında bir yer düşünülebilir.

Forrer, *Rab şaqe* eyaletinin başkenti olarak Şabireşu'yu önermiştir (Forrer 1920: 107-108) ancak Kessler'e göre bu görüş desteklenemez (Kessler 1980: 122-149); asıl yeri bilinmemektedir. Ona göre kesinlikle bu ilin kült merkezi olan Dur-Ellil iyi bir aday olabilirdi (URU.BAD-^dBE) (Kessler 1980: 150-155). *Rab şaqe* eyaletinin konumu ile ilgili tartışmayı analiz ederken Şabireşu'nun onun merkezi olup olmadığı konusunda önemli argümanlardan biri SAA 5, 62 ile ilgilidir. Mektup Na'id-ilu tarafından krala gönderilmiş ve "Şabireşu'ya kadar kralı karşılamak için geleyim mi?" (SAA 5, 62: 5-6) sorusu bu tartışmanın odağında olmuştur. SAA 14, 104 dışında - ki bu Şabireşu'nun Forrer'e göre *rab şaqe*nin eyalet merkezi olduğunu göstermekte (Forrer 1920: 107) ancak Kessler'e göre göstermemektedir (Kessler 1980: 159-162) - ek olarak Forrer'in lehine SAA 5, 62 kullanılabilir oysaki bu mektubun Assur-durpaniya'nın kâtibi tarafından yazılmış olması bu mektubu yazdığında Na'id-ilu'nun kendi eyaletinde olmaması anlamına gelmektedir (Mattila 2000: 51 n. 18).

Kessler'e göre Basorin Höyük (1980: 147-149) Postgate'e göre daha batıda Cebel Sincar yanında olmalı çünkü *şa-bireşu* "Çeşmeli yer" ve Sincar'ın kuzeyindeki Uwaynat Höyük de "Küçük Çeşme" yerleşimlerinin adı da aynı anlamı taşımakta ve Uwaynat'ın Eski Musul-Dicle geçidinden Nasibina'ya giden yolun ve Kaşiyari Dağı'ndan gelen yolun kesiştiği noktadadır (Postgate 1995: 8). Soru işareti ve 1-4 arası sistemde en belirsiz olan (varsayımsal veya spekülatif) özdeşleştirme anlamına gelen 4 notu ile olsa da 2001'de yayınlanan Helsinki Atlas da Kessler'e atıf yaparak Şabireşu ve Basorin Höyük özdeşleştirilmesi kabul edilmiştir (Parpola, Porter 2001: 15). Şabireşu şehrinin Basorin Höyük ile

özdeşleştirilmesini kabul edersek onun *rab şaqe* eyaletinde olduğuna dair, bununla birlikte *rab şaqe* eyaletinin Cizre Ovası'nda olduğunu kanıtlayan başka veriler de bulunabilir. Şabireşu'nun şehirlerarası eşek yolu ile Kalhu ve Assur-Ninive-Arbela Üçgeni yol sistemine bağlı (SAA 5, 74) ve hem bu hem Guzana'ya giden kral yolunun (SAA 1, 128) hem de Şubriya'ya doğru giden yolun (SAA 5, 52) önemli bir durağı olduğu bilinmektedir (Radner 2006–2008: 474–475). Şabireşu ve *rab şaqe* ilişkisini MÖ 639' tarihlendirilebilen SAA 14, 104'de desteklemektedir; davacılarından biri Şabireşu'dan Dilil-İssar oğlu Ahu-lamaşşi, Ahu-uqur'dan sorumlu, *rab şaqe*nin pulluk ustası Akkullanu'nun oğludur (Mattila 2000).

1989'da Kalhu kraliçe mezarları üstündeki odada bulunan bir arşivden gelen EDUBBA 10, 10 metni aynı alıcıya ait metinlere göre MÖ 800–765 arasına tarihlendirilebilen (Ahmad, Postgate 2007: vi) bir köle satışındır. Alıcı Saray kâtibi Nabu-tuklatua, satıcı Esidu ve metinde amcası Rasappa şehrinden Halqu da geçmektedir. Şahitler sırasıyla Şabireşu şehrinden köy müfettişi (*rab alî*) Duru-bani, piyade komutanı (*rab kallapanî*) Adad-nasir, askere alım memuru (*muşarkisu*), piyade komutanı Banuni, muhafız (*qurbutu*) Şep-Şamaş, 50 (kişinin) başı (*rab hanşe*) [...]hame, Qaşasu ve Minatrika, birlik komutanı (*rab sabuti*) Sabburu, Şabireşu şehrindeki çömlekçi Pulu ve gerisi kırık olduğundan bilinmeyen kişilerdir. Söz konusu şahitler iki gruba ayrılabilir, a) Şabireşu'dan gelen köy müfettişi ve çömlekçi, b) üst rütbeli (en azından 50 başı) askerler. Rasappa, Habur'dan doğuda, Cebel Sincar ve İsana'dan güneye Assur şehrinden batıda yer alan bir eyalet ve aynı ada sahip bir şehirdir (Radner 2006: 52). Şabireşu'nun neresi olduğu her ne kadar tam olarak belirli bir yer değilse de hiçbir teoriye göre Rasappa'da ya da yakınında yer almamıştır. Bundan dolayı Rasappa'dan gelen satıcının amcası olan Halqu, bir yerde (Rasappa) yaşayan ve başka bir yerde (Şabireşu) köle sahibi olmalıdır. Bu şekilde Rasappa'yı ortadan kaldırdıktan sonra üst rütbeli askerler ve Şabireşu ile doğrudan irtibat kurabilmektedir. Şabireşu'nun Basorin Höyük'te olup *rab şaqe* ülkesinin merkezi olduğunu kabul edersek MÖ 800–765 arasında bölgede çok ciddi bir askeri

varlığı ve bununla beraber bir nevi sıkı askeri yönetimden bahsetmek de mümkündür. Bu erkânın biri olan *rab şaqenin* ülkesinin ciddi bir askeri bölge olduğunu destekleyebilen bir veridir.

Rab şaqe eyaletinin konumlandırması için Hasankeyf'in güneybatısında bir tarlada bulunduğu söylenen şimdi Hasankeyf Müzesi'nde sergilenen bir tablet de ekstra bilgi vermektedir. Tablette bir tarla satışının bahsi geçmektedir, *limmu* tarihlemesi yerine *rab şaqenin* 9. yılına tarihlendirilmiş, bununla birlikte büyük ihtimalle imparatorluğunun son dönemine tarihlendirilebilmektedir (Toptaş, Akyüz 2020: 6). Metinde geçen yerleşim yerlerinin bazılarının konumu başka kaynaklardan bilinir, birisi Kibaki, Midyat ve İdil arasında yer alan modern Mağara (Kivah) köyü, Hulha yine Kaşiyari Dağı'nda, İlhina ise Guzana eyaletinin içinde bulunmuştur (Toptaş, Akyüz 2020: 7-8). Satışı yapılan tarla ve bahçeler Guzana eyaletinde olsa bile tablet *rab şaqe* eyaletinde yazılmıştır. Bunu bir yandan tabletin valinin saltanat yıllarına göre tarihlendirilmesi diğer yandan şahit listesini çoğu kişinin *rab şaqenin* emri altında olan kişilerden oluşturması; yardımcısı (51), baş kâhyası (52), savaş arabası sürücüsü (54) ve başkanı (57) kanıtlamaktadır. Tableti yayınlanan Toptaş ve Akyüz'e göre tabletten elde edilebilen bilgilere göre *rab şaqe* eyaleti Dicle'nin batısında, merkezi ise Mardin ve Hasankeyf arasında bulunmuştur (Toptaş, Akyüz 2020: 8). Bu öneri her ne kadar önceden gördüğümüz gibi Parpola ve diğerleri tarafından da önerilmişse de Katmuhu yerine kurulan, MÖ 7. yüzyıldan belgelenmiş Şahuppa eyaletinin tam olarak Kaşiyari Dağı'nın doğusunda olduğunu hesaba katmamıştır.

Üç kere *limmu* olan (MÖ 855, 844, 826, 816) Assur-buna'i-usur önemli *rab şaqelerin* birisiydi. İlk dönemlerde *turtanu* Şamşi-ilu (MÖ 800-752), *nagir ekalli* Bel-Harran-beli-usur (III. Salmanassar döneminden MÖ 841'e kadar) ile birlikte Assur-buna'i-usur'un da kendi adına şehir kurduğu bilinmektedir (Mattila 2000: 139). Kudüs The Bible Lands Museum'da muhafaza edilen ve bulunduğu yer bilinmeyen bir stel yazıtında Assur-buna'i-usur, hadım, *rab şaqenin* söz konusu steli "Assur-buna'i-usur Şehri'nde" dikildiğini öğrenebiliriz, herhal-

de burası yeniden adlandırılmış bölgesel bir merkezdi (Weissert 1998). Ancak sonraki dönemlerde bu şehirler ve büyük ihtimalle bölgesel merkez ile ilgili bilgiler mevcut değildir. III. Salmanassar'ın 5. yılında değişiklikler yapılmış, erkândan *turtanu* Assu-belu-ka"ın ve *nagir ekalli* Abu-ina-ekalli-libur da görevden çıkarılmış olmasına rağmen Assur-buna'i-usur görevine devam edebilmiştir (Weissert 1998).

Rab şaqenin askeri rolü ve birlikleri ile ilgili veriler mevcuttur, ancak bu güçler ile çoğu zaman kendi bölgesi dışında (İsrail ya da Babil'de) askeri operasyonlara katıldığından dolayı bu konuya bu tezde detaylı değinilmeyecektir; üstelik erkânın askeri görevleri yakın geçmişte özetlenmiştir (Dezső 2012b: 202–210). Ancak bunun kendi eyaleti ile ilgili yönleri mercek altına alınmalıdır. Eyaletin Urartu sınırında olmasından dolayı kuzey cephede zaten önemli bir rol oynamış, Mattila'ya göre Assur kuzey ordusu komutanlığını bile üstlenmiştir (Mattila 2000: 161). Epigrafik ve arkeolojik veriler bu konuda örtüşmektedir. *Rab şaqe* hem görevi hem de eyaletinden dolayı, özellikle Urartu'ya yakın olmasından dolayı askeri alanda aktif bir erkândı. Bir yandan Cizre Ovası'nın özel, tepeden kesilmiş yerleşim hiyerarşisi, yerleşimlerin hepsinin sur ile çevrilmiş ve ovanın çeşitli önemli noktaları kontrol eden konumları; diğer yandan metinlerde onun emrinin altında çok sayıda üst rütbeli askerlerin olması, kendi ordusu olması da birbirlerini tamamlamakta ve bu şekilde Cizre Ovası'nın onun eyaleti olduğunu kanıtlamaktadır. III. Tiglat-pileser ya da II. Sargon döneminde *rab şaqe* ordusuyla birlikte Urartu ülkesine girip Rusa tarafından yenilmiş ve onun ve bütün askerlerinin bu savaşta hayatını kaybettiğini bir mektuptan (SAA 19, 71) bilmekteyiz. Bu mektup *rab şaqe* emirinin altında Urartu'ya karşı tek başına sefere çıkana kadar büyük birliklerin olması ama bu şekilde bile yıllıklardan hiç anlatılmamış birlikleriyle birlikte yıkıcı mağlubiyetlere uğramasını da göstermektedir.

T. Kullimeri

MÖ 673'te Uppumu ile beraber Şubria'nın Esarhaddon tarafından fethedilmesinden sonra ülkenin Doğu tarafından Batman Su'yun doğusunda, Dicle'nin kuzeyinde kurulan bir eyalettir. Eyalet kuzey ve doğu sınırında Urartu ile komşudur. Eyalet ile aynı ad taşıyan eyalet merkezi, Kullimeri şimdiki Gre Migro olabilir (Kessler 1995: 57f.). Eyaletin adı Assurbanipal zamanında idari metinlerde geçmektedir (SAA 7, 3, 18) (Radner 2006: 63). Eyaletin bir tane valisi, Esarhaddon ve Sanherib döneminden, Bel-iddina bilinmektedir (Radner, Schachner 2001: 747).

U. Uppumu

MÖ 673'te Esarhaddon tarafından Şubria'nın fethedilmesinden sonra Kullimeri ile beraber Uppumu eyaleti de kurulmuştur. Şubria'nın batı kısmında Dicle ve Batman Su arasında yer almaktaydı. Eyaletin merkezi Lice'nin dış mahallesi olan Fum olabilir (Kessler 1995: 57). Eyaletin adı Esarhaddon'un karar-namelerinin birisinde (SAA 12: 89) ve Assurbanipal dönemine ait idari metinlerde (SAA 7: 3, 18) de geçmektedir. Sin-şar-işkun döneminde eyalet valisi Aş-şur-matu-taqqin *limmu* unvanı taşımaktadır (Radner 2006: 63-64). Eyaletin üç tane valisi Esarhaddon döneminden Bi-ilu, Assurbanipal zamanından Marduk-eriba ve Sin-şar-işkun döneminden postkanonik *limmu* olan Assur-matu-taqqin bilinmektedir (Radner, Schachner 2001: 747).

BEŞİNCİ BÖLÜM

DEĞERLENDİRME

Önceki bölümlerden Yeni Assur eyaletleri ile ilgili veriler fark açılara göre bir araya getirip kendi bölümüne göre incelenmiştir. Bu temeller üzerine Anadolu'daki Yeni Assur eyaletleri ile ilgili bazı kapsayıcı ve bazı özel konular incelenebilir.

A. Eyalet Modeli

İmparatorlukların genellikle kontrol ettiği topraklar ile ilgili bir merkez – çevre algısı vardı. Bu algıya göre bir iç ülke var ve bu merkezde yaşayan insanlar hem ırk hem de fonksiyon konusunda fethedilmiş topraklardakilerden farklılardır. Merkeze yabancıların savaş esirleri ve tehcir edilmiş insanlar olarak bir akın vardı ve bunlar işgücü olarak kayıpları tamamlanmak için kullanırken fethedilmiş krallık ve eyaletlere asıl olarak o bölgeyi esaret altına tutmak ve sömürmek için devlet memurları ve diğer unsurları oraya gönderilmişti. Bununla birlikte de devletin uçlarında, özellikle dağ ve bozkır kabilelerinin şehir ve saraylarının olmaması ve bununla birlikte düzenli vergiye tabi tutulduğu bilinir. Bir miktar bağımsızlıkları olup kendi liderleri tarafından yönetilmişlerdir ancak dönemsel olarak merkeze “hediye” vermek zorunda kalmışlardır (Liverani 2005: 233).

Assur söz konusu olunca ilk başta bu merkezin Assur-Ninive-Erbil Üçgeni'nde olması akla gelmektedir. Başkentlerin burada olması, tarih boyunca çekirdek bölgesinin de burada olması ile Orta ve Yeni Assur döneminde de burada ciddi altyapı çalışmaları ve nüfus artışı (Radner 2011: 327–328) olması buranın kesinlikle merkez olduğunu göstermektedir. Ancak bununla birlikte aynı eğilim Habur Üçgeni'nde de gözlemlenebilmektedir. Burada da kırsalda ciddi kanal projeleri ve bununla birlikte çok sayıda yeni kurulmuş kasaba ve bunlar için gereken dışarıdan getirilen insan akımı da mevcuttur. Bu eğilimler daha düşük seviyede olsa bile benzer şekilde Orta Assur döneminde de gerçekleştirilmiştir.

Assurların haritasından da geniş anlamda Assur toprağı sayılan batıda Fırat'a kadar uzanan coğrafyanın da Assur-Ninive-Erbil Üçgeni ile birlikte ciddi bir dönüşümü gözlemlenebilmektedir.

Diğer yandan Assur'un Anadolu'da çoğu zaman sınırdaki dağlık bölgeler için de Liverani'nin özetlediğı teori bir ipucu olarak kullanılabilir. Ancak sınırda – Tabal, Melid, Şubria – genellikle göçebelerin değil daha çok – en azından kısmen – yerleşmiş toplulukların bulunması biraz farklı durumu ortaya koymaktadır.

Fetih ve tehcir bağımsız merkezlerin yıkılışı ve toplumsal değişim ile imparatorluğa yeniden eklenmiş topluluk ve ülkelerde mutlaka olumsuz etkilere neden olmuştur. Bununla birlikte modern çok uluslu büyük güçler ile – örneğin Osmanlı İmparatorluğu – karşılaştırılırken merkez-çevre ilişkileri Eskiçağ imparatorluklarında çevre için daha çok olumlu değişimin sebebi olmuş; örneğin sosyo-ekonomik karmaşıklığın artışı, ikincil devletleşme ve ekonomik bağlamda az gelişmişlik yerine ihtisas ve bununla birlikte uzmanlaşma aktivitelerinin artışı gözlemlenebilmektedir (Liverani 2005: 236).

Yukarı Dicle bölgesindeki Assur varlığı hem kazı hem de yüzey araştırmalarından iyi bilinmektedir. Burada iki tür yerleşim bulunmaktadır: 3–4 hektarlık sitadel ve 20–30 hektarlık aşağı şehre sahip eyalet merkezleri ya da askeri garnizonlar ve birkaç hektarlık köyler. İlk kategoriyi Ziyaret Tepe, Üçtepe, Diyarbakır-İçkale ve Pornak kapsamaktadır (Köroğlu 2016: 311). Yukarı Dicle bölgesinde Diyarbakır ve Batman arasında eyalet merkezleri ve askeri garnizonlar yakınlığında Assur kültürel etkisi daha güçlüdür ancak uzaklaştıkça gittikçe azalmıştır (Köroğlu 1998: 54–74). Assur'un birçok bilim insanına göre üç seviyeli hiyerarşik modeli mevcuttur: krali şehir, müstahkem şehir, çevredeki şehir (Liverani 1992: 125. Aşağıdaki alıntı Yukarı Dicle bölgesindeki verilere dayanarak "tipik" bir Assur eyaleti tarif etmektedir.

“Yeni Assur Krallığı’nın kurduğu eyalet merkezleri ve garnizonlar, sitadel ve aşağı yerleşmeden oluşmaktadır. Sitadelde saray ve konak gibi idari yapılar, aşağı yerleşmede ise depolar ve sivil yapılar bulunmaktaydı. Bütün yerleşme devlet tarafından planlanarak inşa edilir, halkının çoğu da tehcir yoluyla getirilerek yerleştirilirdi. Yeni Assur Dönemi’nde Güneydoğu Anadolu’da inşa edilen eyalet merkezleri, mimari ve günlük yaşamda Assur’un başkent bölgesinde oluşan birçok yeniliği buralara taşımıştır. Bunlardan en belirginini kalın kerpiç duvarları olan geniş avlulu saraylar ve diğer idari yapılarıdır. Bu yapıların avluları tuğla döşelidir. Hepsinin drenaj sistemi vardır. Banyo tabanları sızdırmazlık elde etmek amacıyla ziftli döşeme tuğlalarıyla döşenmiştir. Özellikle saray gibi yapıların özel mekânları fresko tekniğinde çok renkli bezeli duvarlara sahiptir. Daha mütevazı yapıların avluları dere taşıyla kaplanmıştır. Eyalet merkezlerinin çevresi, kulelerle desteklenmiş kerpiç surlarla çevrilmiştir. Eyalet merkezlerinin çoğunda kralı ve Assur tanrılarını yücelten steller dikilmiştir. Ayrıca başkentlerle yapılan idari yazışmaların saklandığı kil tablet arşivleri bu tür merkezlerin ayırıcı özelliklerindendir. Eyalet merkezinin yakın çevresinde, nüfus nakliyle getirilen insanlar için kurulmuş köy yerleşmeleri vardır. Buradaki yaşam da bütünüyle devlet tarafından planlanmıştır. Bu tür köylerde kullanılan çanak çömleğin hemen hemen tümü eyalet merkezlerdekiyle benzer formlardan oluşur. Eyalet merkezlerinde, askeri garnizonlarda ve bunların yakın çevresinde kurulan köy yerleşmelerinde günlük yaşamın büyük oranda devlet tarafından şekillendirildiği anlaşılmaktadır. Depolardaki küplerden, gündelik kullanılan çanak çömleğe kadar bütün ihtiyaçların atölyelerde belli formlar ve standartlarda yapıldığı görülür. İdari yapılarda kullanılan lüks ürünler de Yeni Assur Dönemi elit sınıfın beğenisi doğrultusunda gelişmiş belli ürünlerden oluşur (Köroğlu 2018b: 332–333).

Ancak Anadolu’daki çeşitli Assur dönemine ait tabakalardan elde edilen veriler ile karşılaştırdığımızda birçok özelliğin her yerde tipik olmadığı anlaşılmaktadır. Çoğu yerde aşağı şehrin kazılmaması aşağı ve yukarı şehir arasındaki ilişkinin incelemesini mümkün kılmamaktadır. Ancak bununla birlikte Tell Tayinat’ta ve Karkamış’ta Assur sarayı aşağı şehirde bulunmuştur. Zincirli’de şehrin asıl olarak önceki mahallelerinin ve çoğu şehirde eski sarayların ve benzer önemli yapıların da devam etmesi şehrin her zaman ve her detayında devlet tarafından inşa edilmediğini göstermektedir. Assur başkent bölgelerinden taşınmış yenilikler de ancak şehircilik için önceki dönemde çok geride kalan Yukarı Dicle bölgesi ve belki Assur merkezlerine yakın – ancak genel olarak kazılmamış – Arami krallıklarından dönüştürülmüş eyaletler için geçerli olabilir. Yüzyıllardır bölgesel ticaretin ve siyasetin ana aktörleri olan ve bu durumdan çoğu zaman iyice zenginleşen Suriye’deki şehir devletlerinin kültürü

çoğu zaman Assur kültürünü de aşmıştır. Bunun örnekleri sanattaki karşılıklı etkinleşimin ötesinde doğrudan Suriye'den Assur kültürüne geçen ve Yeni Assur döneminden Suriye ile ilgili bağlarının artması ile Assur'un da belirgin kültürel özelliği haline gelen *bit hilani* tarzı saraylar ve saray ortostatlarıdır (Aro 2009). Eyalet merkezinin yakınına sürülmüş insanlar için yapılmış köyler konusunda da ciddi coğrafi farklar mevcuttur. Fırat'ın doğusunda hem Harran merkeziyle Belih bölgesinde hem Habur Üçgeni'nde hem Yukarı Dicle bölgesinde Assur merkezlerinde olduğu gibi arkeolojik verilere göre köylerin ve yeni kanalların sayısında ciddi bir artış gözlemlenebilmektedir. Ancak Fırat'ın ötesinde bunu gösteren veriler eksiktir hatta çoğu yüzey araştırması yapılmış bölgede kırsalda Yeni Assur döneminde ait kısa süreliğine kullanılmış köyler ve Yeni Assur malzemeleri de tamamıyla eksik gözükmemektedir. Bu durum da Assurlulaştırma konusunda Fırat'ın ciddi bir sınır olduğunu vurgulamaktadır. Bunlardan yola çıkarak Fırat'ın batısındaki eyalet merkezlerinde, askeri garnizonlarda ve bunların yakın çevresinde kurulan köy yerleşmelerinde günlük yaşamın büyük oranda devlet tarafından şekillendirilmemesi Assur devletinin de günlük hayat yerine belki daha çok maddi çıkarlar ve bölgesel hegemonya konusunda etkin olduğunu göstermektedir. Bunu Zincirli ve Karkamış'ta da şehrin Yeni Assur tabakasında *Pax Assyriaca* sayesinde şehrin zenginleşmesinin devam etmesi güzel bir şekilde desteklemektedir. Bu tip bölgesel farklar Yeni Assur eyaletinin coğrafi, kültürel ve zamansal konuda da esnek olduğunu kanıtlamaktadır. İlerideki çalışmalarda bu bölgesel sonuç ve farklara dayanarak Assurların daima vurgulanmış merkezi özellikleri yerine – en azından bu teoriyi dengelemek için – ne kadar esnek ve etkenlere dikkat ettiğine odaklamak gerekebilir.

Genel olarak kabullenilmiş düşüncelere göre bir Yeni Assur eyaletinin bir başkenti ve orada fiilen kralın pratikte ise valinin bir sarayı olması gerekmektedir. Bu saray Assur gücünü temsil eder ve idari ve askeri bir merkez özelliği de taşır. Birçok eyalet merkezindeki kazılarda bu saraylara denk gelince ve hiçbirisi iyi derecede kazılmadığından ve eyalet merkezi olduğunun düşünülme-

diğinden bu düşünce aslında hiçbir zaman tartışılmamıştır. Bu düşüncenin doğal sonucu olarak kazılmamış ya da az kazılmış eyalet merkezlerinde mutlaka bir Assur sarayının olması gerekmektedir. Ancak bu konuyla ilgili bir yandan sarayların inşa süresi ve bununla beraber Assurların yeniden fethettiği bölgede idari sistem oturtabilmesi öte yandan büyük dağların ötesinde – asıl olarak Toroslar, ama belki Amanos Dağı bile yeterince büyük sayılabildi – Assurların denk gelebildiği özel durumlar incelenirken belki saraysız eyalet merkezleri de tespit edilebilmektedir.

Türkiye’den bugüne dek Malatya-Arslantepe, Karkamış, Zincirli, Üçtepe ve Tell Tayinat’ta Yeni Assur dönemine ait saraylar tespit edilmiştir. Barajın oluşturduğu gölün altında kalma Kummuh’ta, bugüne kadar şehrin merkezinde olan ve yakın zamanlara kadar yerleşik hayat alanı olan Kahramanmaraş ve Diyarbakır-Amid Höyük’te, sadece Yeni Babil tabakasına kadar incelenmiş Harran’da ve büyük ihtimalle gerçekten saraylar inşa edilmiştir. Ancak en uzakta ve çoğu zaman dağların ötesinde olan, hatta tam lokalizasyonu bile halen tartışmalara açık olabilen Tabal, Que, Hilakku, Kullimeri ve Uppumu eyaletlerinin merkezleri tartışmaya çok açıktır.

Gurgum, Que, Hilakku ve Tabal’ın yazıtlarda Assur eyaleti olmalarına rağmen uzun zaman boyunca bunu destekleyen arkeolojik veriler eksikti. Maraş tabletleri Gurgum için bu eksikliği tamamlasa bile Hilakku, Tabal ve belki Que için Assurların belki gerçeklerde saray ve bununla birlikte eyalet merkezi inşa etmemesini akla getirmektedir (Köroğlu 2016: 313). Bunların dışında Şubria yerine kurulan Kullimeri ve Uppumu eyaletinde de arkeolojik verilerin eksikliği o bölgede de Assur eyalet sisteminin ne kadar oturtulmuş olduğu konusunda düşünülmesi gereken bir durum olabilir. Aynı zamanda arkeolojik olarak önemli yeni Assur merkezi gözüken Girnavaz (Nabula), Sultantepe (Huzirina) ve Tille Höyük’te herhangi dönemde Assur eyalet merkezi olduğuna dair yazılı belgeler tamamıyla eksiktir. Her üç şehrin hangi eyalete bağlı olması gerektiği-

ne dair – sırada Nasibina (belki Guzana), Harran ve Kummuh – teoriye rağmen hala bu şehirlerin eyalet merkezi olabilme ihtimaline dair düşünceleri bilim insanları arasında mevcuttur. Bu eyalet merkezi ve garnizon olarak tanımlanmış iki farklı seviyede olan yerleşimlerin bazı zaman düşünüldüğünden daha çok birbirlerine benzemesini akla getirmektedir. Ziyaret Tepe'nin eyalet merkezini Yuşhan yerine garnizon olarak tanımlanmış Tidu olarak kabul edersek ve hiçbir zaman eyalet merkezi olmayan Kar-Assurnasirpal'daki saray yapıyı da buna eklersek iki tip yerleşim arasındaki fark arkeolojik olarak yakalanmaz hale indirilebilir. Sultantepe gibi büyük bölgesel merkezlerdeki kazılarında Assur dönemi saray yapıları ortaya çıkarsa ve en uçta olan – bugüne kadar saray yapıları sağlamayan – Uppumu, Kullimeri, Adana-Tepebağ, Tarsus-Gözlükule ve Tabal ile ride çok daha detaylı arkeolojik çalışmalarının odağında bile Assur sarayları bulunamazsa bu tür sarayların eyalet merkezleri ile değil daha çok Assur egemenliği ve Assurlulaştırma ile ilgili olduğunu da akla getirebilecektir.

B. Eyalet Tipleri

Assurların Anadolu'daki eyaletlerine bakıldığında onların çeşitli sebeplerden dolayı farklı özellikler göstermesi gözlemlenmektedir. Bunlar zamansal, coğrafi, kültürel ya da fonksiyonel farklardan kaynaklı olabilir. Ancak söz konusu bütün eyaletler beraber incelenirken bunlar arasında tipolojik özellikler ortaya çıkmaktadır.

1. Assurlulaştırılmış

Assurlar için çekirdek bölge olarak iki ayrı coğrafyadan söz etmek mümkündür. İlki, Assur başkentlerinin de yer aldığı Ninive Ovası'dır. Burası Eski Assur döneminden itibaren Assurların yönettiği bölgedir. Assur ve çevresi bir dönem Mitanni egemenliği altında olsa bile o zamanlarda da bölgeyi alt kademelerde Assurlar yönetmiştir. Bu asıl çekirdek bölgesi dışında Orta Assur döneminde ya Belih ya da Fırat Nehri'ne kadar Assur yayılabilmektedir. Bu dönemde Assurlar Fırat'ın ötesine bile seferler düzenledikten sonra aslında Fırat'a dek hem idari sistemi oturtmayı başarabilmiş hem Assurlu nüfusu bölgeye sevk

edebilmiş hem de sonraki dönemler için kültürel hafızasında Yukarı Mezopotamya'yı tanrı Aşşur'un toprağı saymışlardır. Yani Toroslar'ın altında ve Fırat'ın doğusunda Assurlulaştırılmış bölge denebilir.

Bunun dışında Fırat'ın batısında da bir Assurlulaştırılmış bölge tespit edilebilmektedir: Kummuhu. Kummuhu'nun çevredeki bölgelere kıyasla daha çok Assurlulaştırılmış olmasını Tille Höyük'te bulunan Assurlu yerleşim ve bölgeyi diğer Fırat'ın ötesindeki eyaletlerden farklı bir şekilde vali tarafından değil, *turtanu* tarafından yönetilmiş olması göstermektedir. Bunun sebeplerinden birisi stratejik konumuydu. Hem Tille Höyük hem de eyaletin merkezi olan Samsat Höyük Fırat'ın iki geçişinin kontrolünü sağlamış hem de Assur'un büyük düşmanları olan Frigler ve Urartu arasındaki iletişimi ve güçlerini engelleyebilecek bir bölgeydi Kummuhu.

2. Yukarı Dicle Bölgesi

Kaşıyari Dağı'nın (modern adı Mardin Dağı ya da Mazı Dağı) kuzeyinde Assurlar II. Assurnasirpal döneminde iki eyalet kurmuştur: Amedi ve Tuşhan. Assur Tuşhan ile aslında Dicle'nin güneyinin Amedi ile ise yüksek dağlara kadar çevre bölgelerin kontrolü sağlanmıştır. Bu sistem ile ilgili II. Sargon döneminden çok sayıda istihbarat ile ilgili mektuplardan bilgi edinebilmektedir. Bunlardan Assurların nehri geçip dağlara kadar ilerlemesinden haber alınır da asıl sınırın Dicle olduğunu tespit edilebilmektedir. Yeni Assur döneminde Assur etkili çanak çömleklerin Dicle'nin güneyinde yoğunlaşması ve bununla birlikte nehrin kuzeyine de yayılması – yaz aylarında azalan su nedeniyle kolayca geçilebilen nehir yatağı ile birlikte – eyalet sınırlarının nehir tarafından çizildiği anlama gelmemektedir (Köroğlu 2002: 456)

Şubria savaşı önceki durumu değiştirmiştir. Assur ordusu Şubria'yı fethettikten sonra iki başkentinden iki ayrı eyalet kurulmuştur: Uppumu ve Kullimeri. Söz konusu bölgelerden elimizde çok az veri mevcuttur. Bu durum iki ayrı şekilde yorumlanabilir; ya bölgelerdeki Assur varlığı daha seyrek ya da sade-

ce bunu gösteren veriler eksiktir. İkisi arasında karar vermek Yukarı Dicle bölgesindeki çanak çömleklerin analizi ile sağlanabilir. Bunlardan güneyden kuzeye ağırlıklı olarak Assur'dan yerele kademeli bir değişim tespit edilebilir. Ancak bunu yorumlayabilmek adına iki seçenek önerilir: Birine göre bu durum bölgedeki normal kültürel karışımın sonucudur. Bu düşünce söz konusu verileri Kullimeri ve Uppumu kurulmadan yorumlamakta, yüzyıllar boyunca yan yana yaşayan Assurlu ve yerel halkın zaman içinde karıştığını söylemektedir. Diğer teoriye göre bu karışım Kullimeri ve Uppumu kurulduktan sonra, artık daha kuzeyde de Assur eyalet merkezleri, bununla beraber idari sistemin ve Assurların yerleşmesiyle arada kalan bölgenin de daha çok güvenilir ve daha çok Assurlulaştırmasına yol açabilen bir durum gibi algılanabilmektedir.

3. Toroslar – Dağlık Sınır

Torosların ortasında Assurlar bir takım Geç Hitit Krallığı fethetmişlerdir. Bunlardan Kummuhu sol *turtanu*, Gurgum Marqasu ve Melid de kısa bir süre Melid eyaletine dönüştürülmüştür. Assurların eyaletleri asıl olarak sağlam temeller üzerine kurulmuştur. Baraj altında kalan Samsat Höyük dışında diğer eyalet merkezlerinden Assur idari sistemi ile ilgili veriler mevcuttur. Malatya-Arslantepe'de hem Assur sarayı hem de II. Sargon'a ait krali yazıt bulunmuş ve Kahramanmaraş'tan ise geçen yıllarda kalenin çevresinde bulunduğu söylenen bir tablet arşivi yayınlanmıştır. Ancak Kahramanmaraş'ta yürütülmüş yüzey araştırmalarında kırsalda belirgin Assurlu varlığı tespit edilememiştir. Bu verilerden yola çıkarak dağlık bölgelerin yönetimi ile ilgili çeşitli senaryo düşünülmektedir.

4. Dağların Ötesinde

Assurlar için deniz ve çöller dışında en ciddi engelleri dağlar oluşturmuştur. Batı ve kuzey sınırları oluşturan Toroslar'ın ötesinde Assurlar Melid ve Tabal'da iki defa eyalet kurmaya çalışmışlardır. Her iki deneme II. Sargon döneminde olup eyalet sisteminin yayılma aşamalarındaki Assurların uğradığı istisnai yenilgilerdir. Daha alçak dağlar söz konusu olunca da Assur idari sistemi-

nin zorlanması söz etmek mümkündür. Kaşiyari Dağı'nın ötesinde yer alan Yukarı Dicle bölgesi Orta Assur döneminde kısa bir süre sonra merkezler ile irtibatı kopmuş hale gelmiştir. Bu sorun Yeni Assur döneminde burada bir daha ortaya çıkmasa da Kilikya'da Assurların idari sisteminin zorlanması söz etmek kesinlikle mümkündür. Burada oluşturulan eyalet sayısı ve merkezlerin konumu da günümüze değin tartışmalara açıkken başka bölgelerde rastlanmamış bir durumun varlığını göstermektedir.

Kilikya bölgesinden hem Yeni Assur hem de genel olarak ona yakın dönemlerden yazılı kaynaklar çok kısıtlıdır. Assurlar gelmeden önce bağımsız krallıklar kendi yazıtlarını yaptırdıktan sonra bölge Assur idari sisteminin bir uç noktası olunca günümüze bu döneme ait yazılı belgeler çok düşük sayıda ulaşmıştır. Bu nedenle bölgeyi değerlendirebilmek için ağırlıklı olarak arkeolojik verilere dayanmak gerekmektedir. Yeni Assur dönemine ait komple tabaka ve yapılar Kinet Höyük ve Tarsus-Gözlükule'de bulunmuştur.

Hem yapıların hem de yazılı malzemelerin az olmasından dolayı çanak çömlek tipolojisi bu coğrafyada normalden de daha fazla öneme sahiptir. Genel olarak Demir Çağı ile aynı zaman denk gelen Yeni Kilikya dönemi (Neo Cilician (NCI): c. MÖ 1190–330) Hitit İmparatorluğu yıkılışıyla başladıktan sonra Kilikya adı Kizzuwatna yerine Hiyawa ya da Que olarak değişmiştir. Bununla beraber Hitit çanak çömleklerinin azalmasıyla beraber Yeni Kilikya 1 döneminde Geç Helladik IIIC malzemeler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu malzeme grubu genel olarak Ege'den yeni gelen bir göçün işareti olarak değerlendirilmektedir (Novák 2020: 377). Yeni Kilikya 2 döneminde devam eden Tunç Çağı kap şekilleri ile birlikte boya bezemeli malların ortaya çıkışı ve sonunda belirgin boyalı Kıbrıs-Kilikya çanak çömleklerinin ortaya çıkışı ile bitmiştir. Yeni Kilikya 3 döneminde Kilikya ve Kıbrıs keramik repertuarının yakınlığı ile tanımlanmaktadır. Bu durum bir nevi Kıbrıs-Kilikya çanak çömlek *koine* olarak nitelendirilebilmektedir. Bunun siyasi boyutunun olup olmaması kaynakların eksikliğinden dolayı bilinemez olsa da Assurların Kıbrıs için kullandığı Yادنana, yani

“Ad(n)ana’ya ait ada” anlamına gelen terimi en azından bu senaryoyu akla getirmektedir (Novák 2020: 377). Yeni Kilikya 4 dönemi belirgin Assurlu malzemelerden etkilenmiş çanak çömleklerin ortaya çıkışı ile tanımlanmaktadır. Dönemin başlangıcı Que’nin MÖ 720 civarında Assurların işgali ile başlayıp Assur İmparatorluğu’nun yıkılışı ile sona ermektedir. Bu dönemde boyalı Kıbrıs-Kilikya malları devam etse de boyasız çanak çömleklerin miktarı artmış ve birkaç tane karışık kap biçimi, örneğin Assur şekli ile Kıbrıs-Kilikya tarzında boyalı mal da bulunmuştur. Sonraki Yeni Kilikya 5 (Geç Babil) ve 6 (Akhaimenid) dönemlerinde de Post-Assur şekilleri ve Grek ithalatların artması gözlemlenmektedir (Novák 2020: 378).

Bunları bölgedeki Fenike kültürü ve Grekler ile birleştirdiğimizde Kilikya’da Yeni Assur eyaleti kurulduktan sonra da hem yerel güçlerin önemli rol oynamaya devam ettiği hem de Fenike ve Grekler gibi yerel ayaklara da sahip dış güçlerin müdahalesinin devam ettiği görülmüştür. Üstelik kazılardan ve yüzey araştırmalarından arkeolojik verileri baktığımızda Assur varlığı sadece Amanos Dağı’ndan Kilikya Kapıları’na giden kara yolunun yanındaki yerleşimlerde ve bölgenin merkezi olan Adana’da mevcuttur. Bununla birlikte bu yolun hemen hemen her durağında Assur izlerine rastlanmıştır. Ancak bu yolun dışında hep ya bağımsız ya da dış güçlerin olması da bir gerçektir. Üstelik her Assur malzemesine sahip yerleşimde yerel malların dışında çok sayıda Kıbrıs, Grek ve çoğu zaman Fenike mallarının bulunması da gözükmemektedir. Son veriler olarak hem Sirkeli Höyük malzemelerinde Assur tabakasından sonra Assur malzeme tipleri devam etmesini hem de Assur yıkıldığında Que valilerinin önemli rolünü ve ayrıca Tarsus’ta Berossos’tan bildiğimiz ciddi Assur varlığı eklenmelidir. Bu verilerin hepsi aynı çerçevede anlam kazanabilir. Assurların Kilikya’daki hedefi sadece Kilikya Kapılarına giden erişim sağlamak için gerekli yerleri güven altında tutmak olsa da bunun için söz konusu yol üstünde olan şehirlerde günlük hayatın diğer alanlarına müdahale etmeden Assur egemenliğini tehdit etmediği sürede Grek ve Fenike ticaretine ve farklı kültürlerin orada yaşamasına da izin verilmiştir. Bununla birlikte yolun son ve belki bu sebepten

dolayı en önemli durağı olan Tarsus'ta Assurlar diğer şehirlerden ayrı bir yönetim isteyerek hem çevre bölgesiyle farklı eyalet kurabilmiş hem de buradaki garnizon için gerekli zamandan karadan ya da belki denizden de yardım gönderebilmiştir.

Sadece yazılı kaynaklara bakıldığında Assurların Melid'de eyalet kurmasını kanıtlayan veri sadece II. Sargon'un kral yazıtıdır, bu da ancak kuruluş ile ilgilidir. Bunun dışında ne Melid valisi ne de Melid eyaletinin adı yazılı kaynaklarda geçmiştir. Ancak Malatya-Arslantepe kazılarında birkaç yılda bile Assurların hemen saray inşa etmeye başlaması ve bunun için olması gereken şekilde kral yazıtı da yaptırması burada kısa bir süre olsa da kesin bir Assur varlığını göstermektedir ve bu durum göze çarpan bir özelliktir. II. Sargon'un Tabal'da eyalet kurması ile ilgili yazılı kaynaklar aynı miktarda mevcuttur, kralın yazıtından bu eyaletin de sadece kurulması bilinmektedir. Bölgedeki yüzey araştırmalarında Assurlu malzemelerin eksikliği de benzer bir durumdur ve üstelik her iki eyalet yaklaşık olarak aynı dönemde kurulmuş ve aynı zamanda kaybolmuştur. Bundan yola çıkarak Tabal'da da höyüklerin birinden bir Assur sarayının çıkabilme ihtimali vardır.

5. Suriye

Fırat'ın batısında Toroslar'dan uzakta bugünkü Kuzey Suriye Bölgesinde Assurlar üç tane eyalet kurmuştur: Kullania, Sam'alla ve Karkamış. Bunlarda Fırat'ın doğusuna kıyasla ne ciddi bir Assurlulaştırma ne de dağlık bölgelerdeki daha seyrek gözüken kontrol mekanizmaları vardır. Assur varlığı eyalet merkezlerinde çok belirgindir. Şehir Sam'al gibi barışçıl bir irtibatlardan sonra Assur eline geçtiğinde yerel yönetim merkezi belli bir zaman kullanılmaya devam etmiş ancak bir noktadan sonra her eyaletin merkezinde Assur sarayı, Assur stelleri ve Assur yönetici sınıfı bulunmuştur. Ancak çanak çömlek gibi malzemelerde Assur etkisinin az olması ve yerel malların devam etmesi kültürel olarak bu bölgelerde Assurların siyasi ve ekonomik egemenliği gösterir ancak Assurlulaştırmanın olmaması da anlaşılmaktadır. II. Sargon Tabal'da ölmeseydi ve Kar-

kamış'ta yeni bir batı merkezi kurmayı başarsaydı belki Assurların bu bölgede de daha belirgin izlerine rastlanırdı.

C. Assurdan Farklı Kùltürler

Eyaletler kurulduğunda Assurdan önceki kùltürlerden bahsetmek mümkündür. Bu önceki kùltürel izleri incelemek Yeni Assur dönemi eyaletleri ile ilgili araştırmaya yeni bir bakış açısı kazandırmaktadır. Assurların Anadolu'da fethettiğı topraklar öncesinde ağırlıklı olarak üç büyük kùltürden – en azından – birine dahil olmuşlardır ve bu kùltürler Arami, Hitit-Luvi ve Hurridir. Bu kùltürler arasında – özellikle Arami ve Hitit-Luvi – önceden düşünöldüğünden daha fazla örtüşmeye dikkat çekmek gerekir. Kurulan eyaletlerden bu üç belirgin kùltür dışında çoğı zaman daha az araştırılmış Fenike ve Grek kùltürü de incelenirken Assur eyaletleri ile ilgili değerli veriler sağlayabilir.

1. Arami

Assurlar MÖ 10. yüzyılda batıya doğru eskiden kontrol ettiğı toprakları yeniden kontrol altına almaya çalışınca ilk başta onların sınırlarına kadar gelen ve orada devletler kuran Aramilere denk gelmişlerdir. Aramiler asıl olarak göçebe olan bir topluluk olmak üzere surlar ile ciddi bir şekilde güçlendirilmiş müstahkem başkent ve çevresindeki kırsal ile kısmen göçebeliğinden dolayı kontrol eden devlet yapısına sahiplerdi. Bu kontrolü sağlayan ordu ağırlıklı olarak az savunma ekipmanları kullanan ve bu şekilde kolayca hareket edebilen okçulara ve at arabalarına dayanmıştır.

2. Hitit-Luvi

Fırat Nehri'ne yaklaşınca eski Hitit Krallığı'nın harabeleri üzerine Hitit kùltürü Geç Hitit ya da Luvi denilen kùltür Toroslar altında yaygın bir bölgede varlığını sürdürmüştür. En güçlü olduğı zamanlarda eski sınırları geçip Til Barsip'te kısmen Fırat'ın sol kenarına bile yayılabilmişlerdir. Bu Geç Hitit devletleri sabit bir yerleşmiş yaşam tarzı sürdürmüşlerdir.

3. Hurri

Hurrilerin en başarılı dönemi Mitanni devletinin zamanıydı. Merkezi Yukarı Mezopotamya'da olan devlet Yakındoğu'nun en büyük güçlerinden birisiydi. Batıda Alalah (Tell Açana) doğuda Aşşur şehrinin bile doğusunda yer alan Nuzi'ye (Yorgan Tepe) kadar kalıcı bir sistem oturtmuşlardır. Başkenti Yukarı Habur bölgesinde yer alan ve bugünkü Tell Felheriye ile özdeşleştirilmiş Waşşukanni idi. Ancak Hurrilerin bazı – Yeni Assur döneminde bile etkili olabilen özelliklerin birisi bu üç şehirden – Alalah, Nuzi ve Waşşukanni – gelen ya da gelmeyen malzemeler ile ilgilidir.

Kuzeye doğru Yukarı Dicle bölgesinde Bit Zamani yenildikten sonra Hurrilerin Şubria ve Musasir devletleri ve Assur arasındaki sınırı uzun zamanlar gerginlikler oluştursa da diğer tarafta yer alan ve Assura karşı çoğu zaman büyük tehdit oluşturabilen Urartu arasında kısmen tampon bölge olarak da varlığını sürdürmüşlerdir.

Hurri kültürüne Yeni Assur döneminde Yukarı Dicle bölgesi dışında bir ihtimalle başka bir coğrafyada da tanıklık edilebilmektedir. Kilikya'da yeni önerilen kronolojiye göre Eski Kilikya döneminde, MÖ c. 2050–1560) Hurri varlığı Hurri ritüel metinleri ve özel adlara (Miller 2004) göre tespit edilebilmektedir (Novák 2020: 371). Sonrasında Orta Kilikya döneminde, c. MÖ 1560–1190) Mursili'nin Babil'e karşı yürüttüğü seferlerden sonraki suikastı ve bununla beraber Eski Krallık döneminin hakimiyetinin sona ermesiyle ile başlayan Orta Kilikya 2 döneminde Hititlerin Kizzuwatna'sında Hurri kültlerini adapte etmişlerdi. Bunun en önemli örneği Tarsus'ta bulunan ilk hiyeroglif Luvi yazı örneklerinin birisi olan kral İşpudahşu mührü (Özyar 2017: p. 287, Fig. 16) de bu Hitit-Luvi kültürel karışımın ürünüdür. Orta Kilikya 3 döneminde MÖ 1420-1400 arasında Kizzuwatna'nın hakimleri Mitanni olduktan sonra Hitit – Mitanni karışık dönemi sona ermiş ve bölgenin hakimiyeti artık Hititlerin elineydi (Novák 2020: 374).

Yeni Assur dönemi Kilikya'sının kültürel yapısından fazla bilginiz yoksa metinlerde bu dönemde bile geçen Hurri adları Hurrilerin varlığını göstermektedir. Hurrilerin bu tip kültürel etkisini Şubria bölgesi ile paralel olabilen durum akla getirmektedir. Hem Şubria hem de Kilikya'da da hem yazılı belgelerin hem de arkeolojik malzemelerin ciddi eksikliği ortak özelliklerdir. Kilikya'da Tarsus'taki Assur yapı ve kil tabletleri hariç Assur malzemeleri o kadar seyrek-tir ki Yeni Assur çanak çömleklerine dayalı olarak Que'nin eyalet merkezinin nerede olduğu ciddi bilimsel tartışmaların konusu olabildi.⁵ Bu paraleller ile beraber bölgenin özellikle çok nemli ve kalıcı yaşamı zorlayan iklimi hem kil tabletleri hem de büyük Assur şehirlerinin ve garnizonlarının varlığını da kısmen engellemiş oldu. Bununla beraber genel olarak yazıtlar dışında yazılı kaynakların çok düşük olması başka türlü – örneğin, ahşap tabletlere yazılan – yazı kültürü; ve Assur dönemine tarihlenebilen yapıların düşük sayısı da sadece kazıların ulaşabildiği tabaka ve yapıları değil başka tür mimarinin varlığının ihtimalini de akla getirmektedir. Yapılar ile ilgili Adana-Tepebağ kazısı hariç başka yerlerden en azından önceki Hitit dönemlerinde yapıların normal bir şekilde varlığından da mutlaka söz etmek gerekir.

Kilikya krallarından Kate, Kirri ve Awarakku da bazı bilim insanlarına göre Hurrice kökenli (Goetze 1962: 53), diğerlerine göre ise Awarakku Grekçe Kate ve Kirri Anadolu kökenli adları ad taşımaktadır (Lipiński 2004: 120). Kral adları bir başka bölgede Hurri varlığı için ipucu olarak kullanılabilir. Katmuhu halkı ile ilgili doğrudan verilerimiz çok kısıtlı olsa bile ülkenin kral adları bir başlangıç noktası olarak kesinlikle uygundur. Tezde önceden Katmuhu ile ilgili bölümler incelenmiş Assur kral yazıtlarında I. Tiglat-pileser zamanında Kali-Teşup oğlu Kili-Teşup, nam-ı diğer Errupî'yi, II. Assur-dan zamanında ise Kundibhale Katmuhu kralı idi. Bu adlardan Kali-Teşup ve Kili-Teşup kesinlikle Kundibhale ise büyük ihtimalle Hurrice bir addır. Orta Assur döneminde Kaşı-

⁵ 2019 Rencontre Assyriologique Internationale'de Deniz Yaşın ve Matthias Lange "Was Adana the capital of Que in the Early Iron Age? Preliminary results of the excavations in the light of the textual evidence" başlıklı konuşmasında Que'nin eyalet merkezinin Adana-Tepebağ, Tarsus-Gözlükule ya da Sirkeli Höyük'te olduğunu tartışmıştı.

yari Dağı'nda Assur kontrolü olmaması hatta oraya çekilmiş Hurri güçlerinin daima tehdit oluşturmaları ve arada doğrudan Yukarı Habur bölgesindeki Assur altındaki bölgelere saldırması tezin önceki bölümünde incelenmiştir. Kral adlarıyla birlikte buradan yola çıkarak Orta Assur dönemi sonunda Katmuhu'nun bir Hurri devleti olduğu söylenebilir. Katmuhu'nun batısında yer alan Ulluba'da III. Tiglat-pileser döneminde bile Aramilerin bulunması mutlaka Katmuhu bölgesinin de Aramiler tarafından etkilenmesine işaret etmektedir. Ancak a) ülkenin bu Arami yayılmasının en uzak noktalarının birinde yer alması, b) savunmak için çok uygun dağlık bir coğrafyada bulunması ve c) Yeni Assur döneminde bile hemen Yukarı Dicle bölgesinin öte tarafında Şubria ülkesinde Hurrilerin bulunması, Katmuhu'nun Yeni Assur döneminde Assur topraklarına eklendiğinde ağırlıklı olarak Hurri ve bazı bölgelerinde büyük ihtimalle kısmen Arami nüfusa sahip olması ciddi bir olasılıktır.

4. Fenike

Assurlar Fırat'ın batısına ilerlemeden önce Fenikelilerin kendi merkezi bölgeleri dışında – hemen hemen bugünkü Lübnan'a denk gelen bölge – Kuzey Suriye'de ciddi etki alanları vardı. Bunlardan biri yeri tam olarak bilinmeyen, adı da ancak sonraki Grek kaynaklardan bilinen bugünkü İskenderun'a yakın bir yerde kurulmuş liman olan Myriandos ya da Myriandros'tu. Şehrin konumu bugüne kadar tam olarak bilinmemektedir. Myriandros ilk Fenike kolonilerinden biri olup Sur tarafından MÖ 850 civarında Kıbrıs'ta kurulan Kition'dan sonra ve Kartaca ile aynı dönemde kurulmuştur (Aubet 2007: 44). Josephus *Ant.* VIII. 324'e göre bu İthobaal döneminde Sur'un MÖ 10. yüzyıldan sonra yeniden yükselişi ve bununla birlikte ilk defa yeniden kolonilerin kurulduğu döneme denk gelmiştir (Aubet 2008: 183). Myriandros hakkında temel bilgiler Ksenophon *Anabasis*'inden günümüze ulaşmıştır⁶. Bu bilgiler şehrin önemli bir *emporion* olduğunu göstermektedir (Lebrun 1987: 23). Konumu nedeniyle Suriye ve Kilikya arasındaki ve İskenderun körfezinden Fırat'a doğru giden yolları da

⁶ "Kyros buradan Syria içinde Phoinikelilerin yurt edindiği bir kıyı şehri olan Myriandos'a kadar bir stathmos, beş fersah yol aldı. Burası pek çok ticaret gemisinin menirlediği bir ticaret merkeziydi." Ksenophon, *Anabasis* I 4, 6. cev. Oğuz Yarlıtaş, 2015 İstanbul, Alfa.

kontrol edebilmiştir. III. Tiglat-pileser döneminde de bazı metinlerde Que'nin Sur ve Biblos ile beraber geçmesi ve II. Sargon'un 7. seferinde Kilikya'da savaşırken de Sur ve Fenikelilerden bahsetmesi bölgede en azından Myriandos'ta Fenikelilerin varlığını göstermektedir (Kestemont 1983: 66). III. Tiglat-pileser dönemine kadar İskenderun körfezinin yakınlarına sefer düzenlediğinde Myriandos ve çevresinde Fenikeli ticaretin rahat devam edebilmesi için Sur ve Fenikelilerden haraç almışlardır. Kralın döneminde bu haraç beklentisi değişmemiş ve Kuzey Fenike Assur eyaletine dönüştürülerek Sur ve çevresindeki baskı oldukça artmaya başlamıştır (Kestemont 1983: 71). Sur ve Sidon etkisi altında olan şehir II. Sargon zamanında bölgesel yeniden yapılandırmadan dolayı siyasi bağımsızlığını kaybetmiş fakat ticari ve toplumsal anlamda Akhaime-nid dönemine kadar varlığını sürdürebilmiştir (Kestemont 1985: 135).

Tarsus Gözlükule kazılarında ele geçirilmiş çanak çömlekler MÖ 850 ve 600 arasında kentte bariz bir Fenikeli bir varlığını göstermektedir (Goldman 1963: 110, 122, 131). Kültürel etki konusunda Zincirli'de bulunan kral Kilamuwa'ya ait ve Karatepe'de bulunan Azitawadda'ya ait Fenikçe yazılı kitabeden mutlaka söz etmek gerekir. Zincirli kitabesi (KAI 24, Swiggers 1983) Sam'al krallığında III. Salmanassar'ın 20. yılından sonra, MÖ 830 civarında yazılmış olmalıdır. Karatepe kitabesi ise III. Tiglat-pileser dönemine yakın, MÖ 8. yüzyılın sonuna doğru, belki 720'lere tarihlendirilebilmektedir. Kilamuwa'nun Zincirli yazıtı bildiğimiz en eski Fenikece yazıttır (Lipiński 2004: 115). Karatepe, Zincirli'den 50 kilometre uzaklıkta, Amanos Dağı'nın diğer tarafında, Kilikya ve Kuzey Suriye arasında bağlantı sağlayan yol üstünde yer almaktadır. Her iki bölgedeki yaygın yazı sisteminin Luvice, halk dilinin ise ağırlıklı olarak Luvice ya da Aramice olmasını da göz önünde bulundurarak söz konusu Fenikece kitabeler Fenike kültürünün en azından MÖ 830 ve 720'ler arasında bölgede ticari bağlantılardan da kaynaklı kültürel olarak güçlü ve prestijli olmasına işaret etmektedir (Kestemont 1985: 136). Suriye'de Bredş'te bulunan Surlu Melqart'a atfedilen bir yazıtı da ekleyerek İskenderun körfezinden 100 kilometrede bile

MÖ 9. yüzyıl civarında Fenikelilerin varlığı ve siyasi prestijinden söz edilebilmektedir (Kestemont 1985: 137).

Sur'un kültürel önemi konusunda Gargamış kralı Yariris MÖ 8. yüzyıl ilk yarısında Luvice yazıtında (CHLI I: 131, Karkemish A15b, 4, §19) kendisinin dört ayrı alfabe bildiğinden bahsederken Sur alfabesi "yerel" yazıdan hemen sonra geçmektedir (Lipiński 2004: 115). Bununla birlikte Karkamış kazılarında ancak bir tane MÖ 4. yüzyıla tarihlendirilebilen, çok kırık olan Fenikece yazıt (KAI 28) ve bir MÖ 7-6. yüzyıla tarihlendirilebilen mühür baskısı bulunmuştur (Lipiński 2004: 116). MÖ c. 765-735 arasına tarihlendirilebilen dört tane yazıt Fenikelilerin Kilikya'daki kültürel etkisine ışık tutabilmekte; bu yazıtlar çift dilli Karatepe-Aslantaş ve Çineköy, günümüze kötü durumda ulaşmış üç dilli (Luvice, Yeni Assurca ve Fenikece) İncirli ve Fenikece Hassan-Beyli yazıtıdır (Lipiński 2004: 116). En uzun ve önemli olan Karatepe-Aslantaş yazıtı (KAI 26) Ceyhan Nehri'nin kuzeyinde yer alan bir kalede bulunmuştur. Yazıtı yazdıran Azatiwada, Que krallığının "güçlü insanıdır". Yazıtta Assurlar ile ilgili verilerin olmaması III. Tiglat-pileser'in batı seferlerinden önce yazılmış olduğunu göstermektedir. Yazıtta Azatiwada'nın efendisi Que kralı Awarku'nun ailesine yapılmış iyiliklerden bahsedilmiş olması, Awarku'dan bir sonraki nesilde yazılmış olmasını anlamına gelmektedir. Bu yazıtta geçen Awarku'nun III. Tiglat-pileser ve II. Sargon döneminden de MÖ 710 civarında kaynaklardan bildiğimiz Que kralı Warkiya / Urikki olması ihtimalini elemektedir. (Lipiński 2004: 117).

Awaraku Karatepe-Aslantaş yazıtından yaklaşık olarak 50 yıl önceki İncirli ve Hassan-Beyli (Karatepe'den 28 kilometre güneyde ve 13 kilometre batıda Zincirliden) yazıtından bilinmektedir. Hassan-Beyli yazıtında "*Kral Assur-dan Awarku'ya ait topraklara girdi ama Assur krallığı ve kralın krallığı Halep'te barış sağladı sonsuzdan tüm zamanlara kadar*". Limmu Kroniği MÖ 765'te Kuzey Suriye'ye bir seferden bahsetmektedir (Millard 1994: 40). Bu tarih hem Hassan-Beyli hem de Yeni Assurca da dahil üç dilli olan ve Awarku'nun Hassan-

Beyli yazıtında olduğu gibi burada da adının geçtiği İncirli yazıtı için de geçerli olmalıdır. İncirli Kahramanmaraş'ta 40 kilometre güneyde muhtemelen dönemin Que-Gurgum sınırında yer almaktadır.

II. Assurnasirpal Kalhu sarayının açılış töreni sırasında Orta Fırat'tan Suhu ve Hindanu, Fırat'ın hemen karşısı ve Fırat'ın Akdeniz ile arasından Patin ve Hatti, Fenike'den Sur ve Sidon, Yukarı Fırat'tan Gurgum ve Melid, doğudan Hubuşkia, Gilzanu, Kumme ve Musasir'den gelen elçileri listelemektedir (Grayson 1991: A.O.101.30: 143-147). Bu sırada Sur ve Sidon, Meskene ve Birecik arasında yer almış gibi gözükabilmektedir (Kestemont 1985: 138). III. Salmanassar 3. yılındaki seferinde Akdenize'e yaklaşmadan Til-Barsip'te haraç aldığı krallar arasında (deniz) kenarındaki krallardan da bahsetmektedir. Bu terim Assurlar tarafından Fenikeliler ve onlar ile ittifakta olan güney Suriye'deki krallıklar anlamına gelmektedir (Kestemont 1985: 137). Kral yazıtında bu ittifak Til-Barsip'in yakınında gözükmemektedir. Kestemont'a göre bu iki yazıt MÖ 9. yüzyılda Sur ve Sidon'un, Fırat'ın hemen batısında fiziki bir varlığını göstermektedir (Kestemont 1985: 138). Bu varlık doğrudan Myriandos gibi Fenikeli bir şehir olmasa bile belki Fırat'ın batısındaki noktalarda bir nevi ticari kontrol sağladığı anlamına gelmelidir. Sonrasında Kuzey Suriye'de başka ittifaklar kurulmuştur. III. Tiglat-pileser zamanında Fenikeliler hala Kilikya ve Karkamış yanında etki alanlarını devam ettirse de artık Hamat ve Sam'al burada büyük bölgesel güç haline gelmiştir. MÖ 9. yüzyılda Assur arşivlerinde Kuzey Suriye'de dışarıdan gelen güçler arasında sadece Fenikeliler olduktan sonra, Pattin tarafından yönetilerek Bir-Adini, Karkemiş, Sam'al ve Kilikya birleşerek Assurlara karşı bir ittifak kurmuştur. Bu ittifak III. Salmanassar'ın 1., 2. ve 6. yılında yürüttüğü seferler ile sonlandırılmıştır. Bunun sonucu olarak siyasi prestij güneye kaymış olup MÖ 841'e kadar Assur ilerlemesini engelleyecek bir şekilde Hamat, Şam ve Kuzey Fenikeli şehirler ve İsrail merkezi ile bir ittifak kurulmuştur. Bu ittifak da III. Salmanassar'ın 18. yılında yürüttüğü seferden sonra dağıldıktan sonra Kuzey Suriye istikrarsızlaşırken Assurlu askeri seferlerden en çok Sam'al, Hamat ve Şam faydalanmıştır.

Hassan-Beyli yazıtı c. MÖ 715'e tarihlendirilebilmekte Kilikya, zamanında Que krallığından Zincirli'den 13 kilometre batıda ve Karatepe'den 28 kilometre güney-güneydoğuda bulunmuştur. Yazıt asıl olarak Que'nin Assur İmparatorluğa geçişini anlatmaktadır (Lemaire 1983: 10-17). MÖ 9. ve 6. yüzyıl arasında Anadolu'dan Tarsus, Adana, Karatepe, Zincirli, Laertes-Cebelireis ve Myriandos'tan ya Fenikece yazıt ya da Fenikelilerin varlığını kesin gösteren veri bulunmaktadır. Ancak bu geniş coğrafyada Luvicenin günlük hayatta büyük ihtimalle yoğun kullanılması, Fenikecenin kültürel bir dil olmasının değil, çift ya da tek dilli Fenikece yazıtları daha çok bölgede Fenikelilerin belirli yerlerde yoğunlaşmasını göstermektedir (Lebrun 1987: 25).

Eski Ahit'te Hezekiel 27, 12-24 Sur'un ticari bağları ile ilgili eşsiz bilgi vermektedir. Metin büyük ihtimalle yaklaşık olarak MÖ 9. yüzyılın başında, Sur'un batıda Kartaca ve İspanya'da Morro de Mezquitilla'da koloni kurduğunu söyler. Bununla birlikte hem çok zengin olduğu ve Assurların bir dönem Suriye'den çekildiği döneme (MÖ 824-744) denk gelmektedir (Aubet 2008: 185). Hezekiel 27, 12-14'e göre Yavan, Tubal, Meşek (Kıbrıs, Phrigia, Tabal yani Orta Toroslar) tunç kapları, Murat Su'nun Fırat ile birleştiği bölgede yer alan (Bet-)Togarma atları değiştirmişlerdir (Kestemont 1985: 141). Bu ilişkiler önceden gördüğümüz Kilikya ve çevresinde ve de Fırat'ın yukarısına yakın ticari bağları kanıtlamaktadır (Kestemont 1985: 142). Hezekiel 27, 18'de Vedan ve Yâvan halkı olarak çeviride geçenler Dnmwyn olarak yazılmış ve bu Danuniler yani Adana ve Kilikya halkı anlamına gelmekte olup metinde bu halkın tarçın ve güzel kokulu kamış ile birlikte işlenmiş demir getirmesi bu argümanı güçlendirmektedir (Lipiński 2004: 136). Torosların metaller ve özellikle demir cevheri bakımından zengin olması hem Hitit hem de sonraki Yeni Babil döneminden de yazılı kaynaklardan bilinmektedir (Lipiński 2004: 137). Hezekiel 27, 23-24'te, başka yerler ile beraber Haran, Aşur ve Kilmad (Harran, Assur ve Kullimeri) tekstil ve lüks ürünleri sağlamışlardır (Kestemont 1985: 144). Metne göre Anadolu'dan gelen mallar arasında diğer kaynaklar ile kıyaslandığında en büyük

eksiklik kerestedir. Fenikelilerin Kilikya'daki varlığının önemli sebeplerinden birisi ormanlar ile ilgilidir (Watson-Treumann 2000–2001). Bölgede yetişen Toros göknarı (*Abies cilicica*) gemi kerestesi için özellikle uygun bir göknar türüdür. Fenike'nin yakınlarında kendi taleplerini karşılayacak ormanlar yeterince bulunurken bu keresteler Fenikeliler için özellikle Mısır'ın kereste talebini karşılamak için gerekiyordu (Lipiński 2004: 138). Toroslarda bulunan kereste ve demir cevherleri, nehirleri kullanarak gemiler için ulaştırılabilirdi. Bununla birlikte Fenikelilerin yerliler ile beraber çalışması ve söz konusu yerlilerin emeğinin karşısında da bir şey vermek gerekirken Hezekiel 27'den bunların lüks mallar olduğunu öğrenebilmekteyiz (Lipiński 2004: 139).

Assurlar Fenike'yi ele geçirdikten sonra – en azından bir Assur sarayından günümüze ulaşmış mektuba göre – kereste ticaretine engel olmaya çalışmıştır (SAA 19, 22). Sebep aslında Fenikelilerin kendi kereste ihtiyacını karşılamaya çalışmalarını engellemek değil, bu gemiler için özellikle uygun ormanlardan üretilmiş kerestelerin dış güçlere – özellikle Mısır'a – satılmasını engellemektir. Bu ticaret uzun zamandır oturmuş ve iyi bir tüccar olan Fenikeliler için kesinlikle çok fazla öneme sahipti. Brigitte Watson-Treumann'a göre Kilikya'da Amanos Dağı'nın yanındaki önemli iskele şehirleri Fenikeliler için kendi bölgelerinde kısıtlandıktan sonra başka – özellikle gemi inşaatı için uygun ağaç türleri bakımından zengin – bölgede bu ticaretin engellenmesinden sonra MÖ 8. ve 7. yüzyılda gittikçe önem kazanmışlardır. Birtakım liman şehirleri hemen dağlardan akan suların yanında kesilmiş keresteleri aşağıya gönderip sonradan gemilere bindirmek için en uygun konumdaydı. Watson-Treumann'a göre bunlardan bugün lokalize edebildiklerimiz Myriandos, Kinet Höyük ve Suriye'nin hemen sınırın ötesindeki al-Mina idi.

İncirli Yazıtı Kahramanmaraş ilinin güneyinde Sakçagözü'nden 6 kilometre kuzeyde, 1993'te Elizabeth Carter'ın yüzey araştırması sırasında bulunmuştur. Stelin dört tarafında bulunan yazıtlar aslen üç dillidir (Fenikece, Luvice ve Akkadca) ancak stel çok kötü halde günümüze ulaşmıştır. Luvice ve Akkad-

cadan ancak birkaç satır işaretler kalmış, kısmen olsa da tek okunabilen tek tarafı Fenikecedir (Kaufman 2007: 8). Na'aman'ın çevirisine göre yazıt III. Tiglat-pileser Assur kralı tarafından Danuni kralı ve soyu için verilen, Gurgum ve kendi bölgesi arasındaki sınırı belirleyen bir sınır taşıdır (Na'aman 2019: 79). Yazıt III. Tiglat-pileser'in Urartu ittifakı ve özellikle Arpad'a karşı yürüttüğü art arda dört sefer (MÖ 743-740) ile ilgilidir. İlk seferin iyi belgelenmiş olması ve metne göre Mati'-il'in hala yenilmemiş olmasına bakılırsa yazıt MÖ 742-741 civarında yazdırılmıştır (Na'aman 2019: 79). Seferler ilk Que'nin kuzey komşusu Gurgum, sonra Arpad'a karşı düzenlemiş (Tadmor, Yamada 2011: Tiglat-pileser 35: 32-42) ve Que kralı verdiği destekten dolayı Gurgum toprağının bir parçasının Assur kralı tarafından verilmesiyle kendi ülkesinin sınırlarını Amanos Dağı'nın doğusuna doğru genişletebilmiştir (Dodd 2012: 226-230).

Ancak metnin ilginç tarafı III. Tiglat-pileser'in adının yanında sıfat ya da lakap olarak Pul geçmesidir. Kralın Pul adı Babil kralı olduğu dönemde Babil'de de Tiglat-pileser yerine kullanılmış, adın kökü ya tahta geçmeden önceki adına ya da kralın adının orta kısmına⁷ dayandırılabilir (Tadmor 1994: 280 n. 5). II. Sargon'un Gurgum için Bit-Pa'alla, "Pa'alla Evi" terimini kullanması (Hawkins 1974: 74) ve İncirli Yazıtı'nda kralın adının dört kere ve daima Pul olarak geçmesi Na'aman'a göre kralın babasının, III. Adad-nirari'nin ilk yıllarında Gurgum'a karşı yürüttüğü seferlerden sonra haremine aldığı Gurgum prensesinin (Siddall 2013: 38-40, 56-57) oğlu olabilme ihtimalini ve bununla birlikte aslında köklerini Gurgum'a dayanması anlamına gelmektedir. Yazıtta adının bu şekilde tekrarlanmasıyla aslında Que kralı Warikuş III. Tiglat-pileser'in kısmen Gurgumlu olmasına atfederek onun Gurgum ile ilgili aldığı kararının fazlasıyla meşru olması vurgulamaktadır (Na'aman 2019: 81)

MÖ 7. yüzyılda Esarhaddon'a karşı Sidon kralı Abdi-Milkuti ve Kundu ve Sissu kralı Sanda-uarri bir ittifak kurmuşlardır. Bu isyan başarılı olmadıysa da

⁷ Kralın Akkadça adı Tukulti-apil-Eşarra, ancak Eski Ahit'te Tiglat-pileser olarak geçmesinden dolayı hem İngilizce hem de Türkçe literatürde bu ikinci form tercih edilmektedir.

söz konusu dönemde Fenike ve Kilikya arasındaki bağlar ile ilgili önemli bilgi vermektedir. Sissu Sis (Kozan), Kundu ise Kynda (Anavarza) ile özdeşleştirilmektedir (Naster 1938: 81). Sissu adının yazıtlarda bazen ANŞE.KUR.RA, yani “at” olarak geçmesi, dağlara yakın yerde yer alması bu bölgenin atlar bakımından önemli olduğuna dikkat çekmektedir. Esarhaddon saltanatının sonunda ve Assurbanipal saltanatının ilk döneminde Sur kralı Ba’lu, Arwad kralı İakin-lu, Tabal kralı Mugallu ve Sandasarme Hilakku kralı arasında bir ittifak kurulmuştur. Bu isyanı da bastırabilen Assur kralları özellikle Tabal kralı için vergi olarak daha fazla at bağlanmıştır (Kestemont 1985: 144).

Fenikelilerin yeni Assur döneminde Anadolu ile ilişkilerini özetleyerek iki ayrı dönemden bahsetmek mümkündür. İlk dönem MÖ 10. yüzyıldan II. Assurnasirpal ve III. Salmanassar’a kadar idi. Bu dönemde Fenikelilerin ticari ilişkileri için İskenderun körfezi merkez konumdaydı. Buradan yola çıkarak hem deniz hem de kara üzerine ayrı ticari yollar geliştirilmiştir. Deniz yolları Batıya doğru Girit’i geçerek Batı Akdeniz’de Kuzey Afrika ve Avrupa’ya kadar devam etmiştir. Bu tez için daha önemli olan Fenike ticaretinin kara yollarıdır. Fenikeliler MÖ II. binyıl sonundaki ticari sistemin halefleri gibi gözükmekte olup ilk başta Suriye’yi kuzeyde Fırat’a kadar kontrol edebilmişlerdir. Bu sistemde Fenikeliler komşu bölgeleri yenip kendi topraklarına katmadan bazı kritik noktaları kontrol ederek kültürel üstünlük, siyasi prestij, güç ve para ile geniş bir ticari ağ oluşturabilmişlerdir. Bu durumdan dolayı da Kuzey Suriye’nin çeşitli devletleri Pattin başkanlığında bir lig oluşturmuş ve bu şekilde bölgede de istikrar sağlamışlardır (Kestemont 1985: 146).

İkinci dönem MÖ 800 civarında Orta Suriye’deki bazı Arami devletlerin Kuzey Suriye’nin istikrarsızlaşması ve Assurların bölgede yükselişinden faydalandığında başlayamış olup Persler’in gelişine kadar sürmüştür. Bu dönemde Fenike’de bir siyasi ve iktisadi yeniden yapılandırma yaşanmıştır. Kuzey Fenike’nin Hamat tarafından işgal edilmesi ve Assur eyalet sisteminin III. Tiglatpileser döneminde Fırat’ın batısına yayılması Güney Fenike ve özellikle Sur’un

önemini arttırmıştır. Bununla beraber Assurların hem Kilikya hem de Suriye’de Esarhaddon döneminde Fenike’de de eyaletler kurması Fenikelilerin Sur ve Biblos’a çekilmesini sağlamıştır. Bu durum Sur için iyi fırsatlar sunabildiyse de Fenikelilerin aynı dönemde Kuzey Suriye’deki ekonomik üstünlüğü devam ettikçe hem Arami hem de Greklere kaybetmiş olup kara yerine batıya giden deniz yollarına doğru yönelmek zorunda kalmışlardır (Kestemont 1985: 148).

5. Grek

Assurlar deniz kıyılarına yaklaşırken hem Levant hem de Kilikya kıyılarında Grek kültürüyle irtibata geçmişlerdir. Kilikya’daki Assur-Grek ilişkileri önceki bölümlerde de incelenmiş bunun dışında Yeni Assur eyaletlerinde Kullania’da belirgin Grek kültürü mevcuttu. Her iki yerde karada ticari irtibatların hatta bazen krallığı ve yerel hanedanı da kuran halkın Grek kökenli olması ama bu yerel halkın ve ticaretin dışında çoğu zaman yine de tehdit oluşturan Greklerin fazla olması Assurlar ile daha fazla savaşmalarını da anlaşılır kılmıştır.

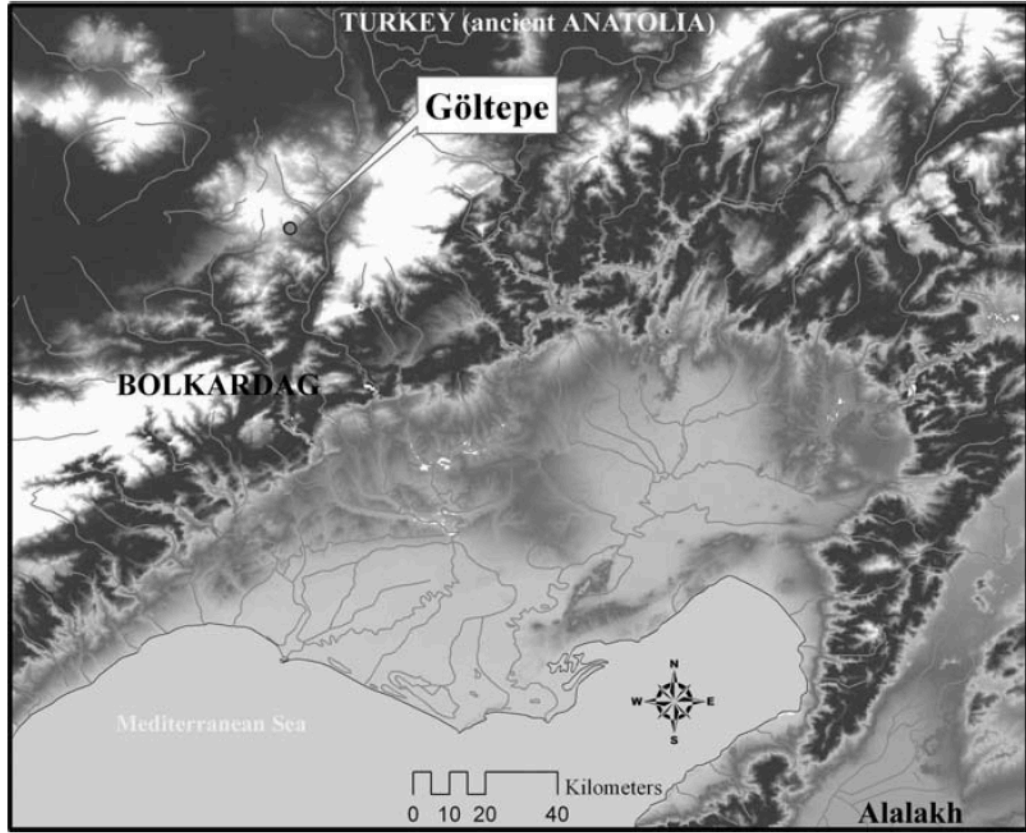
D. Anadolu’da Demir

Assurlar metal kaynaklarını çoğu zaman maden bölgelerini kontrol ederek koruma altına almışlardır. Ancak sonrasında madenlerin nerede olduğu her ne kadar bilinse de bu yerlerin Yeni Assur döneminde kullanılıp kullanılmadığı çoğu zaman bilinmemektedir. Ancak genel olarak Assur ordusu ve ekonomisinin hem silah hem de başka tür aletler için çok sayıda demir ve başka metalleri kullandığı bilinse de arkeolojik buluntu olarak bunların karşılığı genel olarak eksiktir ve üstelik Yeni Assur dönemi için metal işlemeyi kanıtlamak da zordur. Assur – Ninova – Erbil Üçgeni’nde şu ana kadar cevherlerin eritildiğini veya metallerin hazır ürünlere dönüştürüldüğünü gösterebilecek hiçbir metal atölyesi bulunamamıştır. Bu gerçek birkaç faktörle desteklenmektedir: Büyük Assur şehirlerinin kazıldığı dönemde araştırma odağı müzelerde en iyi şekilde sergilenebilecek nesneler üzerindeydi; küçük buluntular, özellikle kötü korunmuş demir nesneler ya tanınmamış ya da atık olarak atılmış ve belgelenmemiş-

tir. Metal atölyelerinden elde edilen bulguların eksikliğinin bir başka nedeni de yüksek düzeyde kirlilik ve gürültü nedeniyle bunların muhtemelen kentin dış mahallelerinde ve hatta dışında yer almaları ama eski kazıların daha çok şehir merkezleri ve sarayları veya kutsal alanları ile ilgilenilmesidir (Grabber-Pesonen 2014: 50). Metal eşyalar bazen söz konusu eski kazılarda da bulunmuş; Khor-sabad'ta II. Sargon'un sarayının tek bir deposunda 150 ton demir eşya bulunmuş; ancak eşyalar fazlalığından dolayı ne detaylı belgelenmiş ne de daha sonra müzelere ulaştırılmıştır. Diğer yandan demir nesnelerin çoğunun iyi durumda olduğu bilinir ki bazıları işçilere kendi aletlerini kendileri yapabilmeleri için verilmiştir (Curtis 2013: 17).

Kazılar ile ilgili teknolojik sorunlar günümüzde gittikçe ilerlemeye başlamış olsa da hala imparatorluğun diğer bölgelerinde – Anadolu dâhil – kazılarda metal ticareti ve işlemlerini inceleyebilecek sayıda metal buluntu mevcut değildir. Bununla birlikte çoğu zaman sonraki dönemlerden bilinmesiyle birlikte Anadolu'da, özellikle Toroslar'da çoğu – Assurların kontrol ettiği ya da etmeye çalıştığı – yerde önemli madenler tespit edilmiştir. 1981'den itibaren on beş yıl boyunca Toroslar, Aslıhan Yener ve ekibinin yoğun arkeometalurji araştırmaları ve kazılarının odak noktası olmuştur (Yener 2010: 185). Bu çalışmalar sırasında Toroslarda daha Tunç Çağı'nda – çağdaş Mezopotamya uygarlıkları için bilinen ve ticaret aracılığıyla ulaşılabilen – başta tunç yapımı için önemli kalay, bakır, gümüş ve demir olmak üzere çeşitli metal kaynakları bulunmuştur. Tespit edilmiş yerlerde en önemli madenler Bolkardağ, Aladağ ve Niğde-Ulukışla'da ancak konumundan dolayı – Kilikya Kapıları'na sadece 40 km uzaklıkta olan Bolkardağ daha kolay ulaşılabilmiş olmasından dolayı diğerlerinden daha önemli rol oynamıştır (Yener et al. 1998: 551). Bolkardağ madenlerinin çarpıcı özelliklerden birisi maden yataklarının polimetallik yapısı, yani mevcut olan mineral çeşitliliğidir (Yener 2010: 185).

Harita 12: Bolkardağ ve Kilikya

Kaynak: Yener 2010: 183.

MÖ II. binyıl sonunda ve I. binyıl başında Assur ordu ve ekonomisinin gittikçe fazla demir ve demir aletlere ihtiyacı olmaya başlayınca bunları hem ithalat hem de demir üretici bölgelerdeki şehirleri ele geçirerek karşılamaya çalışmıştır (Maxwell-Hyslop 1974: 139). Orta Assur döneminde MÖ 13 ve 11. yüzyıl arasında demir nadir ve değerli bir madde olarak kullanılmaya başlanmıştı ve kaynağı büyük ihtimalle Kizzuwatna ve Nairi bölgesindeydi. Demir işleminin beşiği olarak III. Hattusili'nin (MÖ 1289–1265) meşhur mektubundan⁸ (KBo 1.14) dolayı da uzun zamandır Kilikya, Hitit İmparatorluğu dönemi Kizzuwatna'sı düşünülmektedir. Mektup, büyük ihtimalle dönemin Assur kralı I. Adad-nirari'ye bir cevap mektubudur ve içeriğine göre demir Kizzuwatna'da

⁸ "... mektubunuzda bahsettiğiniz iyi demirle ilgili olarak, Kizzuwatna'daki depoda iyi demir kalmamış. Size demir üretmek için uygun bir zaman olmadığını yazdım. Demir üretecekler ama henüz bitirmediler. Bitirdikleri zaman size göndereceğim. Şimdi sana bir demir hançer gönderiyorum."

işlenmiş ve kralın deposunun da orada olması en azından demir dağıtımı, maden cevherini çıkarması ve toplamasının Hitit kralı kontrolünün altında olduğunu göstermektedir (Maxwell-Hyslop 1974: 142). Üstelik söz konusu dönemde Kizzuwatna'da bazen doğuda sonraki Kummuh bölgesine kadar bile yayılmış olabilmesi, bununla birlikte üretim merkezi 1 ton demir cevherinin işlemesi için gereken 8 ton kömürden dolayı Toroslar ve Amanos Dağları'nda ağaçlara kolay ulaşabilen Kilikya bölgesinde olabilmiştir (Maxwell-Hyslop 1974: 143). Henüz Mitanni devletinin ayakta olduğu sürede onların büyük ihtimalle Karkamış aracılığıyla Kizzuwatna'dan demir ithalatı için iyi ticari ilişkileri ve kontrol ettiği yollar bulunmaktaydı ve sonrasında Mitanni topraklarını fetheden Assurlar da özellikle Karkamış ve Diyarbakır bölgesini kontrol altına almaya çalışarak Kilikya, Maraş ve Ergani civarından demir ithalatını aksatmadan sağlamaya çalışmışlardır (Maxwell-Hyslop 1974: 144). Demirin bütün Ortadoğu'da yayılabilmesi muhtemelen Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışı ve bununla birlikte onların Kilikya'daki tekelinin kalkmasıyla ilgiliydi.

Yeni Assur döneminin başında yazılı kaynaklarda Assurlar ilk kez II. Tukulti-Ninurta döneminde Laqe'den haraç olarak 2 ton demir (Grayson 1991: A.0.100.5: 100) almış, sonra II. Assurnasirpal Bit-Zamani'den başka metaller ile birlikte 300 talent demir almış (Grayson 1991: A.0.101.1: 122), Fırat'ı geçerken Karkamış kralı Sangara'dan Afrin Çayı'nı geçerek 250 ton (Grayson 1991: A.0.101.1: iii 66) sonra Asi Nehri'ni geçmeden Hattina kralı Lubarna'dan 100 talant demir (Grayson 1991: A.0.101.1: iii 74) almıştır. Bugün İskenderun'a yakın Payas bölgesinde demir madenlerin olduğu bilinse de söz konusu dönemde bunun kullanılmış olmasına dair kanıtların eksik olmasından dolayı bu krallıklar belki başka bölgelerden bu kadar kolay demire ulaşabilmiştir (Maxwell-Hyslop 1974: 148). III. Salmanassar'ın yazıtlarında haraçlar arasında demir genel olarak daha az geçmiş, Sam'al'dan 30, Hattina'dan 300 Karkamış'tan ise 1000 talant (Grayson 1996: A.0.102.2) alınmıştır. İki kralın döneminde bölgelerin örtüşmesi dikkat çekicidir ve bununla birlikte demirin III. Salmanassar kral yazıtlarındaki eksikliği Assurların artık demir için gerekli olan

Toroslar ve Amanos'taki anahtar bölgeleri – Sam'al, Gurgum, Melid, Tabal ve Que – kendi etki alanının içine almasından kaynaklı olmalıdır (Maxwell-Hyslop 1974: 149). Demir ticaretinin en önemli merkezi büyük ihtimalle Karkamış'tı. II. Assurnasirpal ve III. Salmanassar'ın buradan ciddi boyutta demir harcı alması şehrin demir kaynaklarına kolayca ulaşabilmesini göstermiştir. Bu kaynaklar Belen Geçidi aracılığıyla İskenderun Körfezi, Sakçagözü'nü geçerek Kilikya ve Antep bölgesinde ayrılan yol ile demir madenleri konusunda önemli olan Maraş bölgesidir (Maxwell-Hyslop 1974: 148).

Diyarbakır yakınında Ergani Madenleri, Melid bölgesinde ise Hasançelebi'deki demir madenleri Til-Garimmu bölgesi ve Divriği'dekiler de Melid bölgesinde yer aldıysa da Gürgün ile beraber bölgenin bugün demir konusunda bilinen zenginliği – söz konusu dönemden işlenmesi kanıtlamasa bile – Assurlar için yine de ciddi bir öneme sahip olabilmıştır. Bölgede Assurların yapığı 10 tane kale de hem çevre güçlerden hem de bu kaynakları korumak için yapılmış olabilir (Maxwell-Hyslop 1974: 150). Bunlar ile birlikte en önemli kaynaklar nihayetinde Kilikya'daki ağaç zenginliği ve işleme merkezleri ve hemen Kilikya Kapı'sının ötesinde Bolkardağ ve Niğde'de yer alan kaynaklar ve ticari yol aracılığıyla Anadolu'daki diğer kaynaklara da ulaşabilmesiyle Que ve Tabal bölgesinde yer almıştır.

Assurların burayı kontrol etmek için verdiği mücadele ve diğer bölgelere kıyasla farklı kontrol yöntemleri ve sonuçları da muhtemelen bununla da ilgiliydi. Toprakların kaybedebileceğı – ve nihayetinde gerçekten hızlıca kaybettiğı Tabal ve Melid – uzakta ve kontrolün zor sağlanabilecek yerlere kadar dolaylı kontrolü değil gerçekten eyalet sistemini getirmeyi ve Malatya-Arslantepe'deki Assur saray ve kral yazıtından anlaşıldığı üzere bunu kalıcı olarak düşünen Assurların motivasyonu büyük ihtimalle söz konusu bölgelerdi bu motivasyonu ciddi bir boyutta demir kaynakları etkilemiştir. Üstelik Assurları Orta Toroslar'daki devletler ile ilgili ilişkilerine – özellikle fethedilmelerin esnasında – bakıldığında ilk Marqsi sonra Melid ve sadece son olarak Kummuh'un Assur

eyalet sisteminin bir parçası haline getirilmiş olmasını gözlemlemekteyiz. Bu sıranın arkasında krallıklarda bulunan metal ve özellikle demir madenlerin önemi ve oranının da yer alması ciddi bir olasılıktır.

E. Özel Bölgeler

Yeni Assur idari sistemi temel olarak eyaletlere dayanmıştır. Ancak kaynaklardan bildiğimiz üzere farklı dönemlerde erkân olarak ithaf edilen üst kademe soylu ve idari yöneticilerin de kendi hükmettiği bölgeleri bulunmuştur. Bunları bu tez çalışması ile ilgili ikiye ayırmakta fayda var çünkü biri iyi belgelenmiş ve dönemsel olarak yeri değişen *turtanu*'nun diğeri ise sınırları tam olarak bilinmeyen kendi idari sistemine dair bile bugüne dek fazla cevaplamayan soruyu barındıran diğer erkânın bölgeleridir.

1. *Turtanu* Eyaletleri

Yeni Assur döneminde erkân denilen özel bir üst kademe idari sınıf mevcuttu. Bunlar ile ilgili araştırmalardan doğru bazı bölgelerin bu erkân arasında sayılan en üst kademelerde olanlar tarafından yönetilen özel bölgelerin varlığı ile ilgili haberdarız. Söz konusu bölgeler genellikle Assur'un çekirdek bölgesinin hem kuzeylerinde bulunan ve hiçbir zaman fethedilememiş dağlı bölgeler ile sınırlıydı. En geç III. Salmanassar saltanatında kraldan sonra sırada, sonra eyaleti olan erkân – *turtanu*, *rab şaqe*, *nagir ekalli limmu* olarak geçmeye başlamıştır (Millard 1994: 56–57). Liverani'ye göre bu aynı zamanda söz konusu erkânın bölgelerinin oluşturduğu dönemi de işaret etmektedir. Kesin olarak *turtanu* merkezi bu dönemde Til-Barsip bölgesine taşınmış (Grayson 1996: A.0.102.17: 10–13). Onun teorisine göre II. Assurnasirpal ve III. Salmanassar dönemi arasında ciddi bir değişim yaşanmış, ilki Assur'un eski doğal sınırlarına kadar toprakların yeniden fetih dönemini tamamlamış ikincisi ise tam anlamında gerçeklerde 100 yıl sonra gerçekleşecek büyük genişlemenin öncüsüydü. Eski sınırlara ulaşıldıktan sonra artık tehlikenin gelebildiği sınırlar özel bölge olup bir takım değişim ile beraber erkân bölgeleri de bu dönemde kurulup faaliyete geçmiştir (Liverani 2004: 217–218).

Assur çekirdek bölgelerinin batısında yer alan bölgeleri yönetmek konusunda her dönem özel ve bir şekilde sistem dışı sonuçlar tercih edilmiştir. Orta Assur döneminde Assurlar Hurrilerden bağımsızlığını kazandıktan sonra adım adım onların merkez bölgelerine doğru ilerlerken Belih ya da Fırat Nehri'ne kadar kendi kontrollerini hızlıca sağlayabilmişlerdir. Ancak o günlerden itibaren imparatorluğun yıkılışına kadar batıdaki bölgelerde, en azından kısmen, özel idari sistemler yer almaktaydı. MÖ I. binyılın başında Assurlar güçleri yeniden toparlamaya başladıktan sonra yine de batıya doğru seferler yürütmeye başlamıştır. İlk aşılması gereken güçler önceki dönemlerden Hurrilerin de kontrol ettiği, ancak MÖ 10. yüzyıla geldiğimizde Aramilerin herhalde en doğu bölgesi olan Kaşiyari Dağı ve çevresiydi. Ele geçirilen merkezlerden Nasibina ilk *turtanu*'nun bölgesi olmuştur. Doğu-batı yolun önemli durağı olan ve Kaşiyari Dağı'nın güneyinin kontrolü için de kilit noktada yer alan şehir bölgeleri kontrol etmek için kritik bir yer almıştır. Ancak Assur ordusu batıya ilerleyip Yukarı Habur bölgesini ele geçirdikten sonra bölge bu özelliği kaybetmiş olmalıdır. Yakınlarda düşmanlar kalmayınca, çevre eyaletlerde de sabit Assur kontrolü oturtulduktan sonra batıdaki en önemli yer Fırat Nehri'ndeki sınır olmuştur.

Til-Barsip ele geçirildikten sonra batı bölgelerini kontrol eden *turtanu*'nun yeni merkezi Kar-Assurnasirpal olarak yeniden adlandırılmış şehre taşınmıştır. Fırat sınırı kalıcı bir şekilde aşılanaya kadar bölgenin normal eyaletlerden daha büyük olması da dikkat çekici bir özelliktir. Çevre bölgelerde direkt tehdit oluşturabilen krallıklar kaldırıldıktan sonra *turtanunun* bölgesinden doğuda Harran eyaleti ayrılmıştır. Orta Assur döneminde Assurlar Fırat'ın batısına kendi idari sistemlerini taşıyamamışlardır. Toros dağlarının eteklerine ve Levant'ın güneyine kadar ilerleyen Assur ordusu batıdaki dengeleri yeniden değiştirmiştir. Buna çözüm olarak yine de en belirgin sınırın Fırat olduğunu göz önünde bulundurarak batıdaki en kritik noktaya *turtanunun* sistemi uygulanmaya başlanmıştır. Toros'un eteklerinde yer alan Geç Hitit krallıkları tek tek bağımsızlığı kaybettikten sonra Kummuh yerine Kummuh eyaleti değil, batı ta-

raftaki *Turtanu*'nın bölgesi olmuştur. Bununla beraber Kar-Assurnasirpal'da "asıl" *turtanunun* merkezi devam etmekteydi. Verilere baktığımızda Kummuh bölgesi aslen askeri ve idari sebeplerde seçilmiş olsa da burada kalıcı olarak yerleştirilmiş, büyük ihtimalle, daha yoğun Assur askeri ve idari personel buranın Assurlulaştırmasını da planlı ya da plansız şekilde kolaylaştırmıştır.

Eyaletler oluşturulduktan sonra Assurların varlığı yazılı ve arkeolojik kaynaklar ile karşılaştırılıp incelenmektedir. Yerel yazılı kaynaklar, Marqasi'dan Kahramanmaraş Kalesi'nde, yani büyük ihtimalle dönemin Assur idari merkezinde, bulunmuş olduğu söylenen bir arşiv ve Melid'den Malatya-Arslantepe kazısında bulunan II. Sargon kral yazıtıdır. Kazılarda Melid'de Malatya-Arslantepe'de ve Kummuh'ta Tille Höyük'te Assur izlerine rastlanmıştır. Yüzey araştırmaları Marqasi ve kısmen Melid ile ilgili Kahramanmaraş'ta ve söz konusu dönemde Melide'in etkisi altından olabilen Elbistan'da iki farklı dönemde yapılmıştır. Bu verilere dair Kummuh başkenti Samsat Höyük'ün baraj altında kalmış olup Demir Çağı tabakalarına kadar kazılmamış olmasından söz etmek gerekir.

Yukarıda listelenen bütün kaynaklardan ele alabileceğimiz verileri bir araya getirince hem Assurların eyalet merkezlerindeki varlığı hem de kırsalda Kummuh'taki Tille Höyük hariç varlığına dair verilerin eksikliği ortadadır. Bu verileri değerlendirmeye çalıştığımızda iki farklı şekilde yorumlanabilir; ya kırsalda – belki Kummuh hariç – Assurların ciddi bir varlığı yoktur ya da azdır ama vardır çünkü hem yüzey araştırmalarında ayırt edilemeyen yerel malzemeler kullanılmış hem de başka daha belirgin – örneğin çivi yazılı tabletler – izlerine şu ana kadar denk gelinmemiştir. Birinci yorumlamayı tercih edersek bölgedeki normal diyebileceğimiz ve *turtanudan* dolayı özel diyebileceğimiz bölgeler arasındaki fark ile paralel bir durum oluşmuştur.

Ninurta-ilaya farklı kaynak tiplerden bilinen bir şahıstır. *Limmu* listesinde unvanı geçer ve MÖ 736'da kesin olarak III. Tiglat-pileser döneminde Nasi-

bina valisidir. Onun *limmuluğ*unda Ulluba'ya karşı yapılan seferden üç yıl sonra *Limmu* Kroniği'ne göre Assur ordusu Ulluba ve Assur arasındaki Nal Dağı'nın eteklerinde (Millard 1994: 59), sonra MÖ 722 yılında yine Ninurta-ilaya, ama unvanının ancak son işareti kalmış *-an* olarak, ama buna ve hemen kralı V. Salmanassar'ın *limmuluğ*undan gelmiş olmasına rağmen büyük ihtimalle onun *turtanusuydu* (Finkel, Reade 1998: 252). Kalhu'da Ninurta-ilaya'ya ait, büyük ihtimalle III. Tiglat-pileser dönemine tarihlendirilebilen, birtakım mektup da mevcuttur (SAA 19, 53-59). Bunlarda kırık satırlar arasında *nagir ekalli* geçmiş (SAA 19, 53), Que'den Kalhu'ya, kralı selamlamak için gelen elçiler nehri geçip Kar-Salmanassar, yani Til-Barsip'te bir gece kalmış (SAA 19, 54), birinde krala *turtanunun* Unqi'nin MÖ 738 fethinden sonra ona yazdığını ve onun Unqi kralı Tutammu'nun hadımlar ile beraber gelmesinin gerekli olup olmadığını sormuş (SAA 19, 55) ve saray kâtibine gönderilmiş birinde Güney Mezopotamyalı Puquddulular ve Ninova Ovası ve Nasibina arasında bulunan Barhalza adı geçmiş, ve ilginç bir şekilde mektubun sonunda Ninurta-ilaya ya da onun kâtibi saray kâtibine emir vermiştir ("Ben sana yazıyorum: kontrol et ve insanları karşıla hızlıca") (SAA 19, 56). Bir başka mektupta yine de ona *turtanu* yazıp fazla tohum yetiştirmesini istemiş ve bu ekimlerin de Barhalza'ya pulluklar gönderene kadar yapmamasını ve ona ancak Arpad'ın yetkisi altında olan bir köyden öküzlerin gönderilmesini yazmıştır (SAA 19, 57). Dur-Ayumma'daki araziler ile ilgili (SAA 19, 58) birinde toponimler geçmemiştir (SAA 19, 59). Bir mektupta *rab saqe* Nabu-etiranni, Ninurta-ilaya'nın emrinde Ulluba'dan gelen tehcir edilmiş insanların olduğunu yazmıştır (SAA 19, 65). Üstelik Ninurta-ilaya'nın adı Arslantaş'ta (Hadattu, Fırat'ın doğusu, zamanında büyük ihtimalle Til-Barsip'e bağlı) bulunan bir yazıtta da geçmiştir (Tadmor, Yamada 2011: Tig-lath-pileser III 53: 18). Metinde Babil Aramiler ve Arapların kraliçesi Sasmi'ye karşı seferlerden ve sonra Hadattu'nun inşaatı geçmiştir. Hadattu inşaatı ile ilgili bölüm kısmen kırık, ama Ninurta-ilaya'nın adı burada bir yerin valisi olarak geçmektedir. Tadmor ve Yamada'ya göre tekil olarak yazılmış, inşaat ile ilgili kısım belki kral ile ilgili ama bununla birlikte kralın Ninurta-ilaya'yı bu çalışmaya görevlendirilmiş olduğunu kanaatine varmışlar, ve onunla ilgili ancak

MÖ 736 *limmusu* ve Nasibina valisi olduğunun söylemişlerdir (Tadmor, Yamada 2011: 139). Bu metne göre Rölling Ninurta-ilaya'nın belki Kar-Salmanassar valisi olduğunu düşünmüştür (Röllig 2009: 269 n. 20).

Bu verilerin tümüne baktığımızda Ninurta-ilaya ile ilgili bazı belirli gözükten şeyler söylenebilir: a) III. Tiglat-pileser krallığının başında MÖ 736'da Nasibina valisi, b) bazı mektuplarda Barhalza'daki tarım işlerine ilgilenmiş, c) Barhalza konumu tam olarak belli olmayan, büyük ihtimalle Nasibina'nın doğusunda, Cebel Sincar'ın kuzeyinde (Postgate 1995: 12), diğer düşünceye göre Zaho'nun güneyinde, Assur merkezleri ve Zagros etekleri arasında yer alan bir eyalet (Radner 2006: 54), d) Barhalza'ya diğer yerler ile birlikte III. Tiglat-pileser döneminde binlerce Aramiler tehcir edilmiş (Tadmor, Yamada 2011: Tiglath-pileser III 5: 8-11, e) bazı mektuplardan *turtanunun* ona yazdığını bilinmiş, f) mektupların birinde Til-Barsip ile ilgili olaylardan haberdar, g) V. Salmanassar döneminde kendisi büyük ihtimalle *turtanu*, h) Arslantaş'ta bulunan yazıtta göre Til-Barsip'te etkin, Hadattu inşaatına kral tarafında görevlendirilmiş, i) Kalhu'da bulunan mektupların ağırlıklı olarak büyük ihtimalle III. Tiglat-pileser dönemine II. Sargon'un erken yıllarına tarihlendirilebilse bile bir ihtimalle bazıları V. Salmanassar dönemine aittir (Luukko 2012: 21).

Bu bilgilerden yola çıkarak Ninurta-ilaya ile ilgili bazı teoriler öne çıkarılabilmektedir. 1) Birine göre a) Barhalza Cebel Maqlub'ta, Halahhu'da; b) mektupların birinde eyaleti buraya yakın nagir ekallı da geçmiş, c) III. Tiglath-pileser döneminde Barhalza'ya Aramiler tehcir edilmiş, d) Nabu-etiranni Ulluba'dan Ninurta-ilaya'ya Aramiler tehcir etmiş, e) Ulluba'da III. Tiglat-pileser yazıtına göre Ahlamu Aramiler yaşamıştır (Tadmor, Yamada 2011: Tiglath-pileser III 37: 19). Bu verilere göre Ninurta-ilaya III. Tiglat-pileser döneminde bir zaman Barhalza'da belki Barhalza valisi, ve onun döneminde Barhalza'ya – en azından kısmen – Ulluba'dan Aramiler tehcir edilmiştir. Bu olasılığın yana III. Tiglat-pileser'in ilk yılında Babil'e karşı yürüttüğü seferi sırasında yazıtında (Tadmor, Yamada 2011: Tiglath-pileser III 5: 7-11) Babil'den tehcir edilmiş

Aramileri *turtanu*, *rab šaqe* ve *nagir ekalli* eyaletinde bir de Barhalza ve Mazamua'da yerleştirilmesi de unutulmamalıdır. Ninurta-ilaya emrinde olan tehcir edilmiş insanlar bu şekilde yazıtta Barhalza'ya sürülmüş Arami de olabilir ama en azından Barhalza'daki tarım işlerinin birden çok önemli olmasının nedeni büyük ihtimalle onlarla alakalıdır.

Başka bir teoriye göre 2) Barhalza hemen Nasibina'nın doğusunda yer almış, ve yukarıda bahsedilmiş olaylar onun – büyük ihtimalle Nasibina valisi olarak – bir şekilde – kısmen olsa bile – Barhalza verimli toprakları ve tarımcılığı ile ilgilenmiş, tehcir edilen insanlar da buraya gönderilmiş olduğunu göstermiştir. 3) Ninurta-ilaya Barhalza'nın konumu doğuda olduysa da yine de bir zaman onun dışında Nasibina valisi de olmuş ve kariyerinin bir sonraki aşamasında büyük ihtimalle *turtanu* olmuştur. Bu *terminus ante quem* MÖ 722'de gerçekleşmiş, ama ve Arslantaş yazıtına göre daha büyük ihtimalle III. Tiglat-pileser saltanatından itibaren Sargon'un erken yıllarına kadar *turtanu* unvanı taşımıştır. Mektuplardan da Til-Barsip ile ilgili bilgiler bu döneme tarihlendirilebilir, bu şekilde onun ne Arslantaş yazıtı ne de söz konusu mektuplarda bir şekilde Nasibina valisi olarak Til-Barsip'te etken olduğunu düşünmeliyiz. Ninurta-ilaya'nın saray kâtibine yazdığı bir mektupta ona emir verebilmesi onun çok yüksek makamda, büyük ihtimalle *turtanu* olduğunu göstermiş, çünkü bir valinin kâtibi saray kâtibine emir veremezdi. Her halükarda Ninurta-ilaya Til-Barsip valisi olmamış çünkü Til-Barsip yazılı kaynaklardan ayrı bir eyalet olarak ancak II. Sargon döneminden itibaren tespit edilmiştir (Radner 2006: 56). Luukko'ya göre Ninurta-ilaya ilk Nasibina, sonra Kar-Salmanassar (Til-Barsip) valisi ve ancak bundan sonra *turtanu* olmuştur (Luukko 2012: xlv), üstelik o bölge ile ilgili verileri analize ederek hep onun ile ya Kar-Salmanassar valisi ya da *turtanu* olarak ilgili olabildiğini vurgularsa da sonuç olarak Kar-Salmanassar valisi kanaatine varmış, ve ondan önceye de Ninurta-belu-usur adıyla III. Assur-dan döneminin sonu ya da III. Tiglat-pileser döneminin başına başka bir Kar-Salmanassar ya da bir ihtimalle onun bile değil, Arpad valisini önermektedir (Luukko 2012: xlvii). Bu şahıs ile ilgili mektuplar onun batıda ak-

tif rol oynayan memur olmasını kanıtlarsa da (Luukko 2012: xlv-xlvi) hiçbirinde ne onun valisi ne de bununla birlikte nerenin valisi olduğu ile ilgili bilgiler mevcut değildir.

Turtanu etki alanı ili ilgili Ululayu – sonraki V. Salmanassar – veliaht prens tarafından III. Tiglat-pileser'e gönderilmiş bir mektup (SAA 19, 8) ilginç detaylara ışık tutmaktadır. Mektup Kummuh, Karkamış, Marqasi, Sam'al, Aşdod ve Moab ülkelerin elçileri ile ilgilidir. Bu elçiler Til-Barsip ve Guzana'yı veliaht prens Ululayu'dan izin almadan geçmişler ve ancak onun emriyle – Guzana'dan sonra Huzirina'ya doğru kral yolunun üstünde yer alan – Kubanaşe şehrinde durdurulmuşlar. Ululaya *turtanuya* bu elçilerin ilerlememesi için yazmış ancak *turtanu* onların Fırat Nehri'ni geçmesine izin vermiştir. Bu mektup bir yandan *turtanunun* Til Barsip ve Fırat geçişini – ve bununla birlikte kral yolunda doğruya doğru ilerlemeye çalışanları – kontrol ettiği ve bunlar için sorumlu olduğunu göstermiş üstelik – en azından söz konusu dönemde veliaht prensin bu bölge ile ilgilenmesini ve *turtanunun* onun emrinin altında olmasını göstermiştir. Bu III. Tiglat-piler için bir yandan imparatorluğun batıda ilerlemesi için Til Barsip'te olan *turtanuya* mecburen ihtiyaç duyduğunu diğer yandan önceki dönemlerin güçlü *turtanularından* sonra ya bütün batı cephe ya bütün erkân ya da sadece *turtanunun* veliaht prens kontrolü altında olduğunu göstermektedir. Bu geçiş aşama III. Tiglat-pileser'den önce krala kadar güçlü ve II. Sargon zamanında Til Barsip merkeziyle hemen hemen bütün güçlerinden soyulmuş *turtanu* arasında ilginç bir geçiş aşamasıdır.

2. Batının Kültürel Merkezi: Harran

Orta Assur döneminde Hanigalbat denilen, Yukarı Habur ve çevresini kapsayan bölge Yeni Assur döneminde de Assur'un topraklarına katacak bölgeler arasından ilk sırada yer almıştır. Bölge Tunç Çağı'nda ilk defa Hurriiler tarafından Waşşukanni sonrasında Tidu, Orta Assur yönetimi tarafından Dur-Katlimmu'dan yönetilmiştir. Demir Çağı başında kurulan yeni krallıkların döneminde Yukarı Mezopotamya birçok bağımsız krallık tarafından yönetilirken

bir tane idare merkez yerine birçok farklı önem ve büyüklükteki krallık başkentlerinden yönetilmiştir. Yukarıda, *turtanu* eyaletleri başlığın altında gittikçe batıya doğru ilerleyen Assur yönetiminin askeri ve büyük ihtimalle siyasi merkezlerinden bahsedildi. Ancak bunlar dışında kültürel ve dinsel açıdan bakıldığında Yeni Assur dönemi Sargonid döneminde gittikçe en önemli merkezi haline Harran şehri gelmiştir. Harran'ın Yeni Assur tabakaları kazılmadıysa bile bu tespiti destekleyen bazı veriler mevcuttur.

Anadolu'da Yeni Assur döneminden günümüze ulaşan stellerin iki grubu ayırt edilmiştir. Birinde eyalet merkezlerinde dikilen steller ikinci grupta ise Tanrı Sin stelleri yer almaktadır (Köroğlu 2018a: 201). Söz konusu ikinci grubun özelliği iki basamaklı bir kaide üzerinde yükselen bir sütun üzerine Tanrı Sin'i sembolize eden hilal ve iki yandan sarkan püsküllerin yerleştirilmiş olmasıdır (Köroğlu 2018a: 176). Bu tip stelden Anadolu'dan günümüze dört tane ulaşmıştır: Harran Ovası'nda bulunan Aşağı Yarımca (Börker-Klähn 1982: no. 206) ve Sultantepe (Lloyd, Gökçe 1953: 40); ve Fırat'ın batısında Pazarcık (Börker-Klähn 1982: no. 166) ve Göktaş Steli'dir (Börker-Klähn 1982: no 244). Hilal betimli Tanrı Sin stelleri Anadolu'ya özgü bir tasarım gibi gözükmektedir. Kemalettin Köroğlu'na göre Yeni Assur kralları Anadolu halkları üzerindeki etkinliklerini artırmak için Tanrı Sin'e yakınlıklarını bu steller aracılığıyla vurgulamış olmalıydı (Köroğlu 2018a: 202).

Harran'ın Assurlar gözünde dinsel ya da kültürel merkezden ibaret olmadığı Assur İmparatorluğu'nun son günlerinde net bir şekilde gösterilmiştir. Med ve Babil ordusu Assur çekirdek bölgesine doğru ilerlerken o güne kadar Assur başkenti unvanı taşıyan kenti kuşatmalarından sonra Med ve Babilliler ele geçirmiştir. Bu kentlerle beraber bütün Assur çekirdek bölgesi de kaybolmuştur. Bu önceden hiç yaşanmamıştır. Assur kral ailesi ve yöneticileri tarafından savaşa devam etmek için merkez bölgeleri yeniden fethedene değin geçici olarak planlanmış olduysa da yeni bir başkent seçmek gerekmiştir. Orta Assur döneminin mantığından yola çıkarak batıdaki özel idari yönetici – bu dö-

nemde *sukkallu rabu* yerine *turtanu* – tarafından kullanılan idari ve askeri merkezi tercih etmek en doğal seçenek olurdu. Ancak bunun yerine Assur kral ailesi Harran kentine taşınmaya karar vermiştir. Bu seçeneğin sebepleri arasında mutlaka kentin önceki dönemlerde de önem kazanmasının sebepleri saklıdır.

III. Tiglat-pileser döneminde kaynaklarda geçmemesinden sonra Sargonid dönemde imparatorluk yıkılışına kadar Harran'da Sin kültürü varolmuş ve bununla birlikte şehrin önemi de Assur İmparatorluğu'nda hızlıca artmıştır. II. Sargon Assur ve Harran şehrini vergilerden muaf tutmuştur. Assur'un önceden böyle bir özelliğinin olması bilinir fakat Harran için bunu Sargon her ne kadar eski zamanlardan beri mevcut ama artık unutulmuş bir özellikten bahsederse de büyük ihtimalle yeni bir durum yaratmıştır. (Holloway 2002: 406). Harran Sayımı olarak bilinen metin de Fales ve Postgate'e göre belki bu muafiyet için yapılmıştır (Fales, Postgate 1995: xxxii-xxxiii]. Metinde bölgede nüfusun ağırlıklı olarak Arami ve büyük bir azınlık olarak Assur-Babil kökenli olması anlaşılmaktadır. Assurbanipal küçük kardeşini Harran Sin tapınağının *urigallu*-rahibi yaptığı ve Harran'daki önemli tanrılar – Sin, Nikkal ve Nusku – için de çok sayıda adaklar sunduğu bilinmektedir (Holloway 2002: 412). Batıda Assur krallar sadece Harran tapınağı ile yakından ilgilenmiş ve hiç başka bir kralda olmadığı gibi sadece onun simgesi ile steller diktirmişlerdir (Holloway 2002: 422).

Ninive'nin Düşüşü Kroniği Babil-Med ordusunun Assur ile savaşının son yıllarını anlatan bir kaynak, Nabopolassar'ın 10. krallık yılından Orta Fırat'taki Assur-Babil çatışmalarının son günlerine kadar geçenleri yıldan yıla anlatmaktadır. Son yılların olayları Harran ile ilgilidir. Sin-şar-işkun'un Ninive düşüşü sırasında ölmesinin ardından sonra II. Assur-uballit Harran'da tahta oturmuş ve Med ve Babil ordusu da artık eski başkentlerin tümünü ele geçirdikten sonra Harran'a doğru yola çıkmışlardır. Burada Assur ordusu ve II. Assur-uballit'a yardım için gelen Mısır ordusu ile savaşacakken Assur-Mısır ordusu Fırat'ı geçip şehri terk eder, yıl sonunda çekilen Med ve Babil ordusu şehirde bir garni-

zon bırakmıştır. Ertesi yıl Assur-Mısır ordusu nehri geçip bir Babil ordusunu mağlubiyete uğratıp şehri kuşatmaya başlamış, kurtarmak için gelen Babil ordusu Medler gelene kadar müdahale etmemiş fakat onlar gelince büyük ihtimalle savaşı kazanıp (metin burada kırık) Assur kralını da öldürmüştür (Grayson 1975: no. 3: 44–78). Assur kralının batıda Harran'ı tercih etmesi üstelik son savaşlarının da bu şehrin yanında ve bu şehir için olması Harran'ın Sargonid döneminde önemini iyice göstermektedir. Şanlıurfa Siverek ilçesindeki Başbük'te bulunan Sin mağara tapınağı da benzer örneklerinin bilinmemesiyle bölgenin Assur kültürü açısından büyük öneme sahip olduğunu gösterebilir (Uludağ, Koyuncu, Ergin 2018)

II. Sargon bazı uzmanlara göre kral ailesinin – III Tiglat-pileser ile başlayan – Harran dalından gelmiş ve tahta geçmeden belki *sukkallu* (vezir) unvanı taşımış ya da Harran'da rahip olmuştur (May 2015: 87–90). Bunun dışında Sargonid dönemindeki kralların da önceden hiç olmamış bir şekilde adında teoforik olarak Sin adı taşıması – Sanherib (Sin-ahhe-eriba) ve Sin-şar-işkun – Sin kültürünün öneminin artmasını göstermektedir.

3. II. Sargon Döneminde Karkamış

Assur eyalet sistemi imparatorluk batıya doğru büyüdükçe Fırat'a varana kadar batıda hep bir ikincil merkeze de sahipti. Bu merkez ilk başta Nasibina sonra Til Barsip'te bulunan *turtanu* bölgesiydi. III. Tiglat-pileser zamanından itibaren Fırat'ın batısındaydı. Ancak II. Sargon döneminde kurulan – ve önceki bölümlerdeki analize göre – gerçeklerde (sağ) *turtanu* yerine önemli *turtanu* Kummuh ya da sol *turtanusu* olmuştur. Onun rolü – bölgesinden de kaynaklı – Toroslar'daki sınırı ve Yukarı Fırat'ı kontrol etmektir. Bölgesi bir erkân eyaletiydi ancak hiçbir zaman krallığın batı merkezi özelliklerini taşımamıştır. Sol *turtanunun* yükselişi ile birlikte sağ, Til Barsip *turtanusunun* önemini kaybettiği de verilerden anlaşılmaktadır.

II. Sargon'a ait ve Karkamış'ta bulunmuş yeni bir kral yazıtı Gianni Marchesi tarafından 2019'da yayınlanmıştır. Karkamış MÖ 717'de II. Sargon tarafından fethedildikten sonra arkeolojik verilerden – hem duvar ve zeminler hem de II. Sargon'un burada sarayı olduğunu gösteren mühürlü tuğla yazıtlarından (“Dünyanın Kralı, Assur Kralı (II.) Sargon'un Sarayı”) – bilinen bir saray inşa ettirilmiştir. Arkeolojik verilerden bunun dışında şehrin Yeni Assur döneminde zenginleşmeye devam ettiği ve yeni bir dış şehre bile yayıldığı kanıtlanmıştır.

II. Sargon'un başka yerlerde bulunan silindirleri hükümdarlık olaylarını oldukça standart "özet" yazıtlarını içermektedir. Ancak Karkamış Silindiri tamamen yeni bir yazıttır, son derece ayrıntılıdır ve edebi tarzda yazılmış olup neredeyse yalnızca Karkamış ile ilgilidir (Marchesi 2019: 11). Metinde sırasıyla a) *Casus belli*: Karkamış kralı Pisiri'nin ihaneti (4'), b) Sargon'un isyancılara tepkisi ve onların cezalandırılması: Pisiri'nin klanı ve destekçileri ile birlikte Assur'a sürülmesi; sarayın yağmalanması ve ganimetin ele geçirilmesi; Karkamış askerlerinin Sargon'un ordusuna dahil edilmesi (5'–7'), c) Assurların Karkamış'a yerleşmesi ve şehrin yeniden düzenlenmesi (8'–12'), d) Karkamış halkının Kammanu sınırına sürgün edilmesi ve onların yerine “Assur'un boyunduruğunu çeken” insanların getirilmesi (13'–14'), e) yabancı krallıklardan haraç (15'), e) inşaat işleri (16') f) Karkamış'ta bir kraliyet sarayının inşası (17'–19'), g) geçmişe bakış olarak Sargon tarafından Pisiri'nin ekilebilir arazisini artık sulamaması için Karkamış için su temini kaynaklarını engellenmesi (20') h) bunun sonucu olarak kuraklık ve çölleşme (21'), i) su kaynağının ve sulama sisteminin yeniden etkinleştirilmesi (22'–24'), j) tarım işleri, tahıl yetiştirme ve bol mahsul (25'–26'), k) yurt dışından ithal edilen ağaçların dikilmesi ve bir “botanik bahçesinin” oluşturulması (27'–28'), l) büyükbaş hayvancılık ve hayvancılığın gelişimi (29'), l) Karkemiş vatandaşları için bolluk ve genel refah (30') ve m) Sargon'un Karkemiş'teki sarayının açılış töreni: Sargon'un vasal yöneticilerinin ve eyalet valilerinin haracını alması (31'–33') geçmektedir (Marchesi 2019: 11).

Detaylıca özetlenmiş olaylar çoğu kez benzer zamanda Sargon'un yeni başkenti, Dur-Şarrukin'in açılış törenine çok benzer olmasından Sargon'un Karkamış'ta bir vali sarayı değil, tam anlamıyla – başkentlere has botanik bahçesi, onun şahsen burada aldığı haraçlar vs. – bir kraliyet sarayı inşa etmeyi hedeflediğini göstermektedir. Uygun konumu ve zengin ve prestijli geçmişinden dolayı bu şehrin II. Sargon açısından çok özel bir yeri vardı ve burayı batıdaki yeni bir Assur başkenti olarak tasarladığını göstermektedir. Ancak Sargon'un ani ölümü diğer planlarıyla birlikte bu projenin tamamlanıp gerçekleşmeye başlamasını da engellemiştir (Marchesi 2019: 11-16).

4. Kaşiyari Dağı

Her tarafından Assur eyaletleri ile çevrelenmiş, içinde büyük ihtimalle Assurların kontrol ettiği şehirlere ve yollara sahip ancak yönetim mekrezi ve mekanizmasının belirsiz olduğu bir yer Anadolu'da Kaşiyari (Mazı) Dağları'dır. Orta Assur dönemindeki kısıtlama ve zorlulukları tartışıldıktan sonra Yeni Assur döneminde mutlaka farklı bir yönetim sisteminden bahsetmek gerekir. Dağın içinde kısıtlı su kaynakları ile birlikte verimli vadiler, yarı göçebe toplulukların dışında dağların üzüm için de uygun olmasından dolayı yerleşik topluluklar için de uygun bir ortam oluşturmuştur. Bunların dışında ticari yollar çok sayıda buradan geçmiştir (palmer 1990, 107-109). Dağa 1) kuzeyden Diyarbakır'dan gelip Hasankeyf'te, 2) güneyde Çağ Çağ vadisini takip ederek Nusaybin'den Midyat ve dağın merkezine kadar ve 3) güneydoğudan alçak yamaçları aşarak girilebilir (Radner 277).

Bölgedeki Aramilere karşı savaş III. Salmanassar'ın MÖ 855'teki seferi ile sona ermiş (RIMA 3 A.0.102.10, ii 10-11) en azından bundan sonra Assur kral yazıtlarında bölgedeki çatışmalardan söz edilmemiş, ancak bununla birlikte olduğu gibi Kaşiyari Dağı'ndan bu kral yazıtlarından söz edilmemiştir (Radner 286). Assurbanipal döneminde bir mahkeme kaydında Kaşiyari'de bir bağımsız şehir yöneticisinden (*rab alani*) bahsetmek (Kataja 1987: 68, 83-1-18,

231, 4:) MÖ 7. yüzyılda bile bölgenin merkezlerden uzak, bir nevi bağımsızlığına sahip olması olarak algılanabilir (Radner 286). Kaşiyari Dağı ve güneydeki eteklerinde çok sayıda Yeni Assur dönemi yerleşim ve başka türlü yer adları modern yerleşimler ile özdeşleştirilebilse de (Mardin – Mardiane, Savur – Şura, Midyat – Matiatu, İdil (Azakh) – Asihu, Dibek Dağı (İzlo) – İzalla vs. (Radner 2006) bunlar ile ilgili bu toponimlerin metinlerde geçmesi ve ağırlıklı olarak dağı geçen yollar üstünde olması dışında daha fazla bilgi mevcut değildir. Her tarafta eyaletlerin olmasından dolayı (Guzana, Amedi, Tuşhan, *rab şaqe* eyaleti, Şahuppa ve Nasibina) bölge mutlaka bir nevi Assur kontrolü altındaydı ancak dağı içinde bulunan yerleşimlerin veya bölgelerin bu eyaletlerden hangilerine bağlı olduğuna dair veriler eksiktir. Olası senaryoların birisi belirli şehir ve bölgelerin yukarıdaki eyaletler arasında bir şekilde paylaşılmış olmasıdır. Başka bir seçenek Que’de gördüğümüz gibi Assurların ancak yol üstünde olan şehirlerin kontrolü ve orada olması gereken boyutta konumlandırılmış garnizonlar ve bir bürokrasi ile düşünülebilir. İkinci senaryo arkasında Orta Assur dönemindeki zorluklar, Assurbanipal dönemindeki metinde görünen kısmi bağımsızlık ve Assurların genel olarak dağlı bölgelerde çektiği zorluklar düşünülmelidir. İleride yeni veriler gelene kadar bu iki senaryo arasında karar vermek mümkün olmayacaktır.

F. Bilimsel Metinlere Göre Assurların Anadolu’daki Varlığı

Anadolu’da bulunan kil tablet arşivlerinde ara sıra yer alan bilimsel metinleri ayrıca incelemek Assurların varlığı ile ilgili nadiren kullanılan bir analiz yöntemidir. Bir yerde çivi yazılı kil tabletler bulununca orada bir şekilde Assurların kültürel etkilerinden bahsetmek mümkündür. Ancak bunun ne boyutta olduğu kısmen arşivin büyüklüğünden kısmen de o tabletlerin içeriklerinden anlaşılmaktadır. Kahramanmaraş’ta bulunan *namburbi*, Sultantepe’de bulunan çok sayıda bilimsel metin, Tarsus-Gözlükule kazısında bulunan *namburbi*, Tell Tayinat’taki bilimsel metinler çoğu zaman imparatorluğun en uzak yerlerinde bu tip bilimsel metinlerin varlığını göstermektedir. Bu tabletin daha ilerdeki

detaylı analizi ve kendi kültürel çerçevesine göre incelenmesi Assurlulaştırmanın boyutu ile ilgili yeni sonuçlar doğurabilir.

G. Eyaletlerin Etnik Yapısı

Eyaletlerin etnik yapısına dair bugünkü nüfus sayımı gibi kaynaklarımız Harran Sayımı olarak adlandırılan metin haricinde mevcut değildir. Nüfus ile ilgili ancak yazılı kaynaklardan, çoğu zaman dolaylı bir şekilde bilgi edinilmektedir. Bu veriler bir eyalet için kullanabilecek derecede olmasa da farklı etnik gruplara ait adlar yine de o grubun mensuplarının bir şekilde söz konusu dönemde o bölgede yaşadığını işaret etmektedir. Eyaletlerde bulunan ve daha çok günlük hayat ile ilgili metinlerde geçen adlar bir şekilde insanların etnik yapısına ya da kültürel bağlantılarına ışık tutmaktadır.

Albrecht Goetze metinlerde geçen özel adlara dayanarak Kilikya'nın etnik yapısının değişimini incelemiştir. Sonuçlara göre MÖ II. binyılın başında bölgenin etnik yapısında Luvi etkisi, MÖ 1500'den sonra bütün Doğu Anadolu'yu etkileyen Hurri akımı gözlemlenebilir. Ancak bu etkinin hızı azalınca Luvi-ler önemlerini geri kazanmışlardır (Goetze 1962: 48). MÖ 1200 civarında etkin olan Deniz Kavimleri'nden birisi Danuniler idi. Ancak 170 yıl önce prens Abdimilki'nin Sur'dan Firavun IV. Amenophis'e gönderdiği bir mektupta da yerel güçler ile ilgili haber verdiğinde Danunilerden bahsetmiş (Knudtzon 1915: no. 151: 52) ve onların bölgesi olarak Ugarit ve Kilikya arasında Türkiye'nin bugünkü Hatay ilinden bahsetmiştir (Goetze 1962: 50).

Tarsus-Gözlükule kazılarında bulunan metinlerde geçen adlar Yeni Asur dönemindeki Kilikya ile ilgi önemli bilgiler vermektedir. Tablet no. 7'de 6 tane yerel şahıs 6 tane Assurlu şahsın emrindedir. Bunlardan Nabu-mudammiq, Adad-eriba ve Mannu-ki-[...] Akkadca adlı Gamle, Amga bilinmeyen kökenli Geia ise Batı Sami kökenlidir. İpparunate, Pimenami, Peridauri Grekçe, Kurunizurumeri ve Sanda-pi Luvice ve bir kırık ad ise bir ihtimal Luvice'dir (Goetze 1939: 9-11), (Schmitz 2009: 129-131). Bu durum iki şekilde değerlendirilebilir, eğer

söz konusu kişiler savaş esirleriyse Greklerin yaygın olmasından dolayı bölgenin yerel diliyle ilgili bilgi vermezdi ancak hepsi yerli ise en azından MÖ 7. yüzyıl ortasında Tarsus'ta ciddi bir Grek nüfusundan bahsedilebilirdi (Schmitz 2009: 131).

Mezraa Teleilat'ta bulunan tabletler zor okunabilse de en azından içlerinden geçen adlar bir ipucu vermektedir. Tabletler büyük ihtimalle Yeni Assur döneminin son yıllarında ya da ondan hemen sonraki zamana – bir yandan Yeni Babil duktusu öte yandan tabletlerin bulunduğu yapının Yeni Assur tip olmasını göz önüne bulundurarak – tarihlendirilmektedir. İçerikte geçen adlar tabletlerin genel olarak çok kırık olmasıyla beraber kısmen tesadüflere dayansa bile yine de neredeyse hepsinin çok tipik Mezopotamya kökenli olması oldukça ilginç bir özelliktir. Adların çoğunda geçen teoforik kısımlarda Sin (No. 1: 2'), Bel (No. 1: 1', 2'; 2: 4, 6; 4: 2') Adad (No. 2: 5), ve Nabu (No. 4: 1') yer almaktadır. Bunlarla beraber hiçbir Batı Sami ya da Sami kökenli olmayan tanrı adının geçmemesini de vurgulamak gerekir. Bunların hepsine birden bakılırsa imparatorluğun son döneminde Orta Fırat bölgesinde Fırat'ın doğu kıyısında küçük bir yerleşimde bir adlandırma tercihleriyle kültürel olarak doğrudan Mezopotamya kökenli olduğunu vurgulayan bir topluluktan bahsetmek mümkündür.

Ziyaret Tepe'de bulunan MÖ 611'e tarihlendirilen mektuptan anlaşıldığı üzere Yukarı Dicle bölgesinde Yeni Assur İmparatorluğu'nun son yıllarına kadar Assurca prestij dili olarak devam etse de yerli halk Aramice'nin yanı sıra Şubriaca – büyük ihtimalle Hurrice'nin bir lehçesi – kullanmıştır (Matney et al. 2017: 32). Bunun dışında Ziyaret Tepe sarayında bulunan 60 civarında kadın işçinin adının geçtiği metin aynı bölgeden bildiğimiz dillerin dışında çok sayıda bilinmeyen dilleri konuşan etnik grupların varlığına da ışık tutmaktadır.

Assur kral yazıtlarında bazen büyük tehcirlerden bahsedilmektedir. Bu tehcirlerden tam bir resim oluşturmak mümkün olmasa da çoğu zaman ya boyutu ya da ilgili etnik gruplar ya da bir krallığın vatandaşları ile ilgili çeşitli bil-

giler vermektedir. Tuşhan II. Assurnasirpal zamanında ve sonrasında başka bölgelerden sürülmüş insanlar tarafından inşa edilmiş olmalıydı. Bu iki kral döneminde bununla ilgili rakamlar mevcut olmasa bile III. Tiglat-pileser'in Hamat'tan 83.000 kişiyi buraya tehcir etmesi kayıtlıdır (Matney et al. 2017: 32). Mallanate metinlerinde de Harran bölgesinde Assurlu, Bati Sami ve Babil'den tehcir ile gelen insanlarla ilgili bilgiler geçmektedir.

Özetle, imparatorlukta her yerde Aramilerin varlığını gösteren verilerin olması, ancak bunun dışında Luvilerin adlarına önceki Luvi krallıklarında rastlanması, Yukarı Dicle, Katmuhu ve Kilikya Hurri halkının ve dilinin devamını olması, Assurlar gelmeden önce de büyük ihtimalle Grek nüfusuna sahip Kinalua ve Kilikya'da Grekçe adların olması ve Assur ya da Mezopotamya kökenli adların üst kademeler dışında ancak Fırat'ın doğusunda mevcut olması Assurlulaştırmanın sınırlarını ve her bölgede önceki yerel halkın devam ettiğini göstermektedir.

H. İmparatorluğun Yıkışında Anadolu

Assurbanipal'ın saltanatının ikinci yarısından itibaren Assur İmparatorluğu'ndan gelen kaynaklar ciddi bir oranda azalmaya başlamış ve – şans eseri – yaklaşık olarak aynı dönemden itibaren (MÖ 649'dan sonra) *limmu* listesinin alakalı bölümleri de tabletlerde günümüze ulaşmamıştır. Ancak bu Elam, Urartu, Mısır ve Babil'i yenerek söz konusu tarihe kadar gücünün zirvesine ulaşmış imparatorluktan – MÖ 639'den itibaren kral yıllıklarının da günümüze çok az ulaşmasıyla birlikte – tam olarak olaylar sırasıyla bilinmese de Assur'un gücünü gittikçe kaybetmeye başlaması anlaşılmaktadır. Yine de bunun etkisi büyük ihtimalle günlük hayatta başkentlerin – son olarak Ninive'nin MÖ 612'deki – düşüşüne kadar Anadolu'ya yansımaya başlamamıştır. Doğu (Med) ve güneyden (Babil) gelen düşmanları Anadolu'dan ayıran Ninive-Assur-Erbil Üçgeni kaybolunca durum birden tamamıyla değişmiştir. Assur başkentlerinin tamamıyla düşmanların eline geçmesiyle birden savaş alanı önceden bazen yüzyıllardır kendi toprağında düşman orduyu görmeyen Anadolu eyaletlerine geçmiştir.

MÖ 630 yılına tarihli bir Ma'allanate tabletinde Harran bölgesine yakın bir yerde düşman ülkesinden bahsedilmektedir (ACP 37: 5). Önceden tehditlerden uzak bölgenin son yıllarda düşünülenin aksine düşmanlara – ani olsa da – daha yakın olması dikkat çekici bir özelliktir. Garelli'nin bu düşmanların Kimmer olduğunu düşünmesi (Homès-Fredericq, Garelli 2017: 42) daha sonra doğudan gelecek tehditler öncesinde – Assurların bir şekilde çözebildiği – batıdan gelen tehdidi de göstermektedir. MÖ 630 yılı Assurbanipal'ın ölümü ve Assur-etel-ilani'nin tahta geçtiği yıldır ve MÖ 627–624 arasında Assur'da bir iç savaş yaşanmış ve bu sırada Assur-etel-ilani hayatını kaybetmiş ve büyük ihtimalle önceden *rab şa-reşi* olarak görev yapmış olan Sin-şumu-leşir tahta geçmiştir. Sin-şumu-leşir Kutha'da öldürüldükten sonra tek kral Sin-şar-işkun kalmış ve bu olaylar ile birlikte Babil de Assur'dan bağımsızlığını yeniden kazanmış ve MÖ 616'da Balihu yanında Nabopolassar, Assur ordusunu yenmiştir (Homès-Fredericq, Garelli 2017: 43).

MÖ 612'de son Assur kralı Sin-şar-işkun'un Ninive savunması ve akabinde şehrin düşmesiyle birlikte hayatını kaybetmesi Assur'u hiç görülmemiş bir durum ile karşı karşıya bırakmıştır. Ülkenin başında gerçek anlamda tahta hiç oturamamış, kaynaklarda da kral olarak değil, ölümüne kadar veliaht prens olarak kaydedilen (Radner 2018) II. Assur-uballit geçmiş ve yeni başkent olarak Harran'ı seçerek kalan güçleriyle birlikte batıya geçmiştir. MÖ 609'da son savaşlardan sonra Harran da Babil-Med ittifakının eline geçmiş ve II. Assur-uballit de hayatını kaybederek Assur İmparatorluğu tarihe kavuşmuştur.

Babil-Assur savaşının son yılları yıllıklardan bilinmektedir. Bu yıllıklar Nabopolassar'ın ilk yılından itibaren mevcuttur. Yıllıklarda savaşın Assur başkentlerine yaklaştığı sahneler, Nabopolassar'ın 11. yılında (MÖ 615) başlamış ve Nabukadnezar 11. yılına kadar, bazı kısımları kırık olsa da Babil tarafından kaydedilmiştir (Grayson 1975: no. 3–5.) (Glassner 2004: 217–231). Olaylar ile ilgili yıllıkların sonradan – özellikle Medlerin rolü ile ilgili – değiştirilmiş olduğu

bilinmesiyle birlikte (Zawadzki 1988, Adalı 2011: 137–142) söz konusu yıllar aşağıdaki tabloda özetlenecektir (*Kralın saltanatının yılı [ilk Nabopolassar, sora Nabukadnezzar] – Milattan önceki yıl – olaylar*):

11. (615)	Babil ve Med ordusu Arrapha yanında
12. (614)	Tarbisu ele geçirilmiş, Med ordusu Ninive yanında, Assur talan ve imha edilmiş, Babil-Med barış anlaşması
13. (613)	Orta Fırat'ta savaş
14. (612)	Babil ve Med ordusu Ninive'yi kuşatıp ele geçirmiş; Sin-şar-işkun ölmüş, Babil ordusu Nasibina ve Rasappa'yı ele geçirmiş, II. Assur-uballit Harran'da tahta oturmuş
15. (611)	Babil ordusu Assur ülkesine girip Tuşhan [...] ve Şu[ubri]a (?) ve Ruggu-litu talan ve imha etmiş
16. (610)	Babil ve Med ordusu Harran ve Assur-uballit'e karşı; Assur-uballit desteğine Mısır ordusu gelmiş, Babil ve Med ordusu yaklaşınca Assur-Mısır ordusu Harran'ı terk edip Fırat'ın ötesine kaçmış; Babil ve Med ordusu Harran'ı ele geçirip şehir ve tapınağı [<i>vurgulanmış</i>] talan ve imha etmiş; Babil ve Med ordusu çekilip Harran'da bir garnizon bırakmış
17. (609)	II. Assur-uballit ve Mısır ordusu nehri geçip Harran'a karşı çıkıp onu ele geçirmeye çalışmış, bir Babil ordusunu yenip kuşatmaya başlamış, Babil ordusu gelmiş ama savaşa katılmamış, İzalla'ya ve birçok dağlık yere "Urartu bölgesine" kadar gitmiş
18. (608)	Babil ordusu Dicle yanında Bit-Hanuniya dağına tırmanmış, Urartu bölgesinde
19. (607)	Biranati'da dağlarda savaş, Urartu'ya kadar dağları ele geçirmiş; Babil ordusu Kummuh'a karşı, Kummuh talan ve imha edilmiş ve garnizon bırakılmış
20. (606)	Mısır ordusu Kummuh'da garnizonu yenip şehri ele geçirmiş, Fırat yanında Babil ordusu şehirleri ele geçirmiştir
21. (605)	Babil kralı ülkede kalmış, veliaht prens ordusuyla Karkamış'a, Fırat'ı geçip Mısır ordusu ile karşılaşmış, Mısır ordusu merkezi Karkamış, Babil savaşı kazanmış, Hamat'ı da ele geçirmiş; Nabopolassar Babil'de vefat etmiş, Nebukadnezzar Babil'e gidip tahta oturmuş, Hatti'ye dönüp orayı yağmalamış
01. (604)	Babil kralı Hatti'ye ve sonra Aşkelon'a gitmiş
02. (603)	Babil kralı Hatti'ye gitmiş
03. (602)	Babil kralı Hatti'ye gitmiş
04. (601)	Babil kralı Hatti'ye sonra Mısır'a gitmiş
05. (600)	Babil kralı ülkesinde kalmış
06. (599)	Babil kralı Hatti'ye sonra çöle gitmiş ve Araplardan harçlar almış
07. (598)	Babil kralı Hatti'ye sonra Kudüs'e gitmiş
08. (597)	Babil kralı Hatti'de Karkamış'a kadar gitmiş [kırık]
09. (596)	Dicle'de Elam ile savaş
10. (595)	Ülkede isyan, sonra kralı Hatti'ye gitmiş

15. yıl ile ilgili Grayson ve Glassner çevirisinde yerleşim adları Ruggulitu hariç okunmasa da kopyadan Tuşhan ve Şubria şehri büyük ihtimalle gerekli yerlere tanımlanabilmektedir (Matney et al. 2017: 219). Rollinger yıllıkları şöyle yorumlamaktadır: MÖ 608 ve 607'de Babil ordusunun Urartu bölgesinde olduğunu ve MÖ 609'dan itibaren Babil Fırat doğusunu – Harran dahil – kontrol ettiğini, üstelik Yukarı Fırat ve Fırat-Akdeniz arası bölge de büyük ihtimalle Babil'in kontrol ettiği bir yer olması gerektiğini, çünkü burayı kontrol etmese sonraki yıllarda Kummuh, Hatti, Hamath, Mısır ve Kudüs'e karşı bu kadar kolay sefer düzenleyemezdi (Rollinger 2003: 294). Bunun dışında sonraki yıllardan Nergalissar'ın 3. yılı (MÖ 557) ile ilgili yıllık (Grayson 1975: no. 6, Glassner 2004: 230–233) günümüze ulaşmıştır. Bu yılda Babil kralı Nergalissar, Pirindu kralı – Yeni Babil döneminde Hilakku, yani Dağlık Kilikya adı (Lemaire 2000: 61) – Appuaşu ile savaşmış Huwe'ye (Que'nin Babilce adı) kadar ilerleyip burada Lidya ile komşu olması anlatılmaktadır.

Babil-Assur savaşı sırasında başkentler yıkıldıktan sonra Mısır da Assur'a destek için birliklerini toplayıp Karkamış'a kadar Babil-Med ordusunu durdurmaya çalışmıştır. Bu olay Anadolu'daki yeni Assur eyaletleri için düşünülen daha büyük öneme sahip olmuştur. Babil-Med ordusu, önce Assur orduları, sonra Assur başkentleri, daha sonra da Harran'da kalan Assur güçleri ve onlarla birlikte sonraki yıllarda da Mısır güçleriyle Suriye'de savaşmak zorunda kaldığından büyük ihtimalle dağlara yakın bulunan – Babil için büyük bir tehdit oluşturmayan – Assur eyaletlerin bazılarını yıllar boyunca fazladan ayıracak güç bulamamıştır. Bu eyaletler ve orada kalan Assur varlığı birkaç yıl boyunca, hatta Assur tamamıyla yıkıldıktan sonra da ayakta kalabilmiştir. Bir süre daha onlar için bağımsız şekilde devam edebilme imkânı gözükse de bu erkler bilinmeyen bir şekilde sona ermişlerdir.

Bu yıllıklara dayanarak içlerinde anlatılmış ve anlatılmamış olaylar ile Anadolu'dan gelen bazı veriler karşılaştırılabilir. Geçen yıllarda Anadolu'da bulunmuş bazı tabletler yukarıdaki teoriyi destekleyen veriler içermektedir; bunlar Ziyaret Tepe'de bulunmuş bir mektup (Parpola 2008: no. 22), Batman yakınlarında bulunduğu söylenen bir tarla satış tableti (Toptaş, Akyüz 2020) ve iki Maraş tabletidir (Günbattı et al. 2020: no. 6 ve 26).

Ziyaret Tepe mektubu Mannu-ki-libbali adlı yerel bir memur tarafından *masennuya*, onun efendisine gönderilmiş ve içinde kısmen kırık olmasına rağmen çok dramatik bir şekilde eyalette sistemin çökmesi, emrinin altında insanların kalmamaya başlaması ve ölümün yaklaşması anlatılmaktadır. Batman tableti *rab šaqe* Labaşı 9. yılına tarihlendirilmiş ve normalde onun eyaletinin dışında, Guzana yakınlarında Kaşiyari Dağı'nın güneydoğusunda bulunan bir tarla ile ilgilidir. Tabletteki şahitler arasında da birçok asker ile birlikte *rab šaqen*in kendi memurları yer almaktadır. 6 numaralı Maraş tableti şu ana kadar – postkanonikler dahil – bilinmeyen bir *limmu*, Şamaş-iqbi, Zamanu valisi yılına tarihlendirilmiş, *qepu* (kraliyet temsilcisi) Sanda-uarri'nin mührü ile mühürlenmiş bir gümüş borcu sözleşmesidir. 26 numaralı Maraş tableti ise Musura ülkesinin ve Que ülkesinin ele geçirildiği yıla tarihlendirilmiş ve şahitleri sırada Umman-şurbi, savaş arabası savaşçısı Sil-Nabu, yapı ustası Harna, Ahunu, Şa-Nabu-şu, kâtip Nabu-şar-ahheşu olan bir tahıl borç sözleşmesidir.

Parpola Ziyaret Tepe mektubunun *masennuya* gönderilmiş olmasını sadece mektupta savaş arabaları ile ilgili sorunların vurgulanmasından dolayı *masennunun* onlar ile ilgilendiğini tespit edilen metinlere bağlamış (Parpola 2008: 89–95) ve metni de genellikle yaklaşan düşman ordusuna karşı panik çerçevesinde değerlendirmiştir. Batman tabletinin değişik tarihlendirmesi Toptaş ve Akyüz tarafından yapılmıştır. Nadiren bulunan ama *limmu* yerine kraların saltanat yılına tarihlendirilmiş tabletler ile satılmış tarlanın konumunu ise bazı teorilerle o bölgenin *rab šaqe* eyaletin bağlı olmasına bağlamışlardır (Toptaş, Akyüz 2020: 6–8). Maraş 6 tabletindeki yeni *limmu* ile ilgili ayrı bir

makale yazan Akyüz tableti arşivin başka benzer şahitlere sahip bir tabletinin postkanonik *limmu* Kanunaya (MÖ 627 ya da 624) yılına tarihlendirilmesi ve belgenin sahibi Ubru-Nergal'e ait tabletlerin MÖ 646 ve 613 arasında tarihlendirilmesinden Şamaş-iqbi *limmuluğu* için MÖ 624'e yakın bir tarih önermiş ve bununla birlikte bunu postkanonik dönemde bazı yıllar için birden çok *limmu*-nun atanmış olduğu yıllar için örnek düşünmüştür (Akyüz 2019: 5-7). Maraş 26 tableti ile ilgili 2. ayın 16'sında düzenlenen belgenin Marqasi şehrine henüz o yılın *limmu* isminin ulaşmamış olmasından dolayı böyle tarihlendirilmesini Musura ve Que ülkesi ile ilgili ise Musura'nın hem Anadolu'da bir şehir hem de Mısır olabilme ihtimali açık tutulmuş; şahitlerden Ummman-şurbi'nin "(H)umban büyüktür" anlama geldiğini söylenmiş ve vurgulanmadan MÖ 679(?)'e, Esarhaddon'un Que'ye karşı sefer yürüttüğü yıla tarihlendirilmesi tercih edilmiştir (Günbattı et al. 2020: 64-65).

Yukarıdaki düşüncelere bazı veriler eklenebilir. İlk başta Urartu-Assur savaşları ya Yukarı Fırat ya da Zağros Dağları'nda gerçekleşmiştir. Bununla birlikte Yukarı Dicle bölgesi bu savaşın cephesi olmamıştır. II. Sargon, ama en geç Assurbanipal döneminden itibaren Urartu yok olmadıysa da gücünü kaybetmiş ve daha çok kendi çekirdek bölgelerine çekilmiş olmalıydı. Bu ikisini akılda bulundurarak yıllıklardaki olaylara bakılırsa Babil (ve ilk yıllarda Med) ordusunun MÖ 613'te Orta Fırat'ta, MÖ 612'de Ninive ele geçirildikten sonra Nasibina ve Rasappa'yi ele geçirmiş, MÖ 611'de Şubria ve Tuşhan'da ve eskiden Bit-Adini'de bulunan Orta Fırat'ta olan Ruggulitu'da, MÖ 610 ve MÖ 609'da Harran'da ve kısa sefer ile İzalla ve Urartu bölgesine yakın, MÖ 608'de Urartu'da, MÖ 607-606'da Urartu ve Kummuh'ta, MÖ 605-601 arasında Hatti, Suriye Levant ve Mısır'dadır. Ancak MÖ 600'da Nebukadnezar ülkesinde kalmış ve MÖ 599'da Araplar ile ilgilenmeye başlamıştır.

Sondan başlayarak, MÖ 600'de kuzeyde Assur İmparatorluğu'ndan kalma ciddi güçler varlığını sürdürseydi Babil kralı sefere çıkmadan memleketinde kalıp ertesi yıl güneye doğru seferler yürütmezdi. Bundan yola çıkarak olası As-

sur İmparatorluğu'ndan kalma güçler en fazla Ninive ele geçirildikten sonra 11, Harran ele geçirildikten sonra 8 yıl boyunca bağımsızlığını savunabilirdi. Diğer yandan sonraki dönem yıllıkları günümüze ulaşmadıysa da Nergalissar'ın 3. yılında Que'de savaştığı bilinmektedir. Üstelik önceki yıllıklarda da Suriye cephesinin sadece Hatti olarak geçmesi en önemli savaşlar dahil Babil ordusunun bu zamanda fazla krallık ve eyaletten oluşmuş bölgede nerede ve ne kadar hareket ettiği bilinmemektedir.

Ziyaret Tepe, Batman ve Maraş tabletlerindeki olayları bu çerçevede okumaya çalışırsak bütün değişik tarihlendirme yazarların önerdiklerinden farklı bir şekilde algılanabilir. Babil (ve ilk yıllarda Med) ordusu Ninive'yi ele geçirdikten sonra batıda kral yolunun yanında Nasibina, Rasappa, Rugallitu ve Harran sırasında ilerlemiş, bunun dışında ya Tuşhan ve Şubria ya da Urartu'da – ki bu bir yanda Zağros sınırı diğer yandan İzalla'dan sonra ve Kummuh'a yakın, Melid civarında Yukarı Fırat bölgesinde olması gerek – ya da Fırat'ı geçtikten sonra Karkamış, Kummuh, Hatti ya da bunun kuzeyinde savaşmıştır. Maraş 6'daki Şamaş-iqbi *limmuluğu* için arşivin en azından MÖ 613'e kadar devam etmesi ve 612'de imparatorluk başkentinin yakınına taşınmasıyla birlikte son başkentten gelen MÖ 609 ve 607'de şehri Babil güçleri tarafından ele geçirilmesi arasında bir yıl, *limmulara* bir yıl önce karar verilmesiyle birlikte MÖ 608 veya 607 yılı düşünülebilir; Maraş 26 için ise Humban adıyla ilk şahidin Elamlı olması ve geri kalan şahitlerden de 3 kişinin Babil – ve aynı zamanda Assur'da da yaygın olmasının unutmadan yine de – için en önemli ve Marduk ile beraber adlarda da en yakın tanrı Nabu'nun adını taşıyanlar kendi başında Med-Babil varlığı gösterebilir. Mısır ve Que'ye karşı sefer ise MÖ 601, Babil ordusunun Mısır'a ve bununla birlikte belki Suriye'deki çatışmalardan sonra Que'ye de sefer düzenlediği yıla tarihlendirilmelidir.

Yıllıklarda adı geçen bölgeler dışında da Yeni Assur eyaletlerinin mevcut olabileceği de unutmamalıdır. Şamaş-iqbi *limmuluğu* için MÖ 608–607 tarihini kabul edersek onun Amedi merkez ile Zamani valisi aynı zamanda o yıllarda

Yukarı Dicle batısında – eski Bit-Zamani – bölgesinde de Assur eyalet sisteminin devamını göstermektedir. Nabopolassar'ın 15. yılında, MÖ 611'de Tuşhan ve Şubria'ya karşı seferleri Yukarı Dicle bölgesinin orta ya da doğu kısmında Assur varlığı kaldırılmıştır. Yine de bundan sonra da Amedi merkeziyle, Harran ve batı eyaletleri ile daha kolay irtibatla kalabilen Assur varlığını düşünmek mümkündür. Nabopolassar'ın 17. yılında, MÖ 609'da kısa İzalla ve Melid bölgesindeki seferlerin Amedi batısında gerçekleştiğini düşünürsek bir yandan bu seferin Amedi gibi günümüzde de görkemli surlara sahip şehrin kuşatması için yetmeyebilirdi. Ancak tam bu seferin sebebi Amedi ve Harran'daki Assur güçleri arasındaki irtibatı kesmek olabilirdi.

Ancak başkentler yıkılıp kralları öldükten sonra, zamanında Urartu ve kuzeyden gelen tehdide karşı organize edilmiş erkân eyaletlerde klasik valilerden daha güçlü, bir ihtimal Assur kral ailesinde kalmış bireyler büyük savaşlarda kaybetmediği güçleriyle bölgenin yeniden düzenlenmesi için bir potansiyele sahip olabilmişlerdir. Ziyaret Tepe mektubunun krala değil, kendi eyaleti olan *masennuya* gönderilmiş olması o dönem Ziyaret Tepe bölgesinde kral yerine en büyük gücün *masennu* olmasını akla getirmektedir. Batman tabletinde göreceğimiz gibi Kaşiyari Dağı güneydoğusunda yıllar sonra bile *rab şaqenin* aktif olması Ziyaret Tepe tabletini için Ninive'nin düşüşü ve Sin-şar-işkun'un ölümünden sonra ve II. Assur-uballit'in birkaç ay sonra Harran'da tahta oturmasından önce, Babil-Med güçlerinin her gün şehre yaklaşabildiği zaman yazılabılırdi. Mektubun *rab şaqe* yerine *massennuya* gönderilmiş olması Ninive kuşatması sırasında kral ile birlikte hayatını kaybeden *rab şaqe* ve yeni kral belki kendisi seçilmeden ama en azından yeni bir *rab şaqe* seçmeden bölgede en yakın gücün *masennu* olmasından kaynaklı olabilir.

Konu ile ilgili en ilginç veriler Batman tabletine dayanarak düşünülebilir. Eskiden Şahuppa eyaletinde olması gereken arsanın Şahuppa komşusu olan *rab şaqenin* etki alanının içinde ve şahitler hep *rab şaqenin* eleman ve uzmanlarından oluşmaktadır ve üstelik tablet onun 9. yılına tarihlendirilmiştir. Bu,

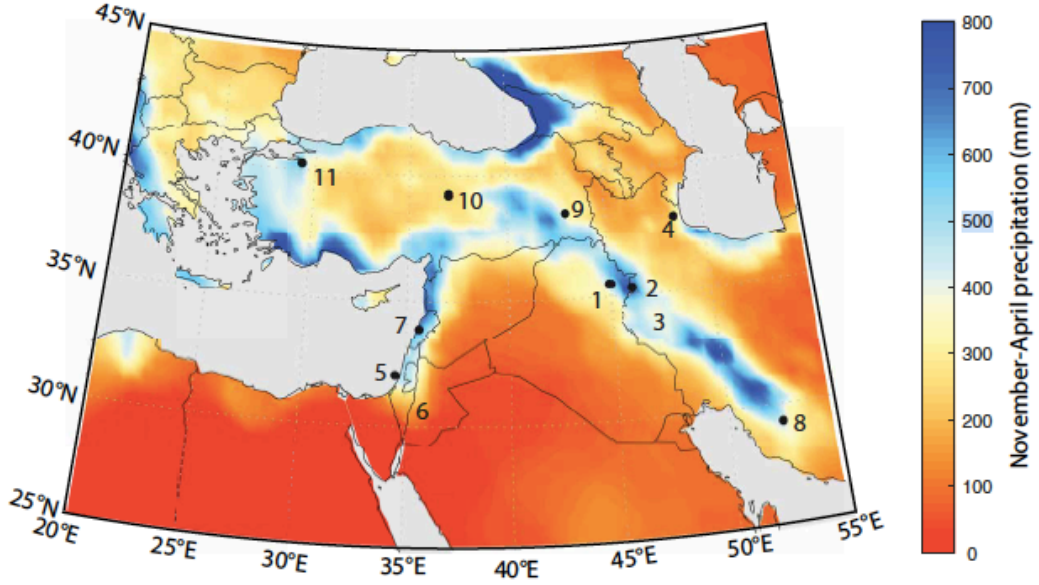
başkentler kaybolduktan sonra – ve Ziyaret Tepe tabletleri ile ilgili yukarıda düşünceleri kabul edersek – en erken II. Aşşur-uballit tarafından MÖ 612’de *rab saqe* seçilebilen Labaşı’nın en azından bundan 9 yıl sonra, MÖ 603’te son Assur kralı öldükten ve imparatorluğun, tarihçi olarak bizim açımızdan tarihe karışmasından yıllar sonra kendi küçük – ama eskiden komşu eyaletlere ait toprakları kapsamaya çalışan – bağımsız devlet gibi bölgesinin yönetmesini göstermektedir. *Rab saqe* bölgesi belki Orta Assur döneminden sonra Assur çekilince Orta Habur’da Assur kökenli devlet kuran Tabetu gibi ya da Labaşı kral ailesinden geldiyse kendini doğrudan Assur’un devamı düşünen ve aklında fırsat olunca kaybolan toprakları yeniden fethetmeyi hedefleyen bir “ülke” olabilir.

Yukarı Dicle’de hem Ziyaret Tepe hem de Üçtepe’de Yeni Assur dönemi yapılarının ani bir yangın veya saldırı sonucu terkedildiği gösteren verilerin eksikliği yerleşimlerin büyük oranda kendiliğinden boşalmış olmasını göstermektedir (Köroğlu 2008: 336–337). Bölgede Hellenistik döneme kadar arkeolojik verilerin yok denecek kadar az olması (Köroğlu 2008: 337–341), Orta ve Yeni Assur dönemi arasında da durumun benzer olması (Szuchman 2009), Yukarı Dicle bölgesinin sadece yakında olan Assurlar için önemli olmasını göstermektedir. Bunu kabul edersek Babil ve Med ordusunun – batıda hep savaşılması gereken düşmanların bulunmasıyla birlikte – bölgeye bir kere sefer düzenledikten sonra Üçtepe ve Ziyaret Tepe gibi büyük eyalet merkez ve garnizonların boşaltılmasını başarmıştı ve burada kalıcı bir güç bırakmak zorunda değildi. Bu sefer ile Babil-Med güçleri olası Amedi’deki – ve devamında Harran ve Kummuh – Assur güçleri ve doğuda Silopi Ovası’nda *rab saqe* güçleri arası irtibatı kesmeyi de başarmışlardır. MÖ 603’ten doğuda kalan Assur güçlerinin Tuşhan çevresinde değil daha çok askeri olarak fazla surlar ile çevrilmiş yerleşime sahip Silopi bölgesinde kalabilmesi ve bu sırada gittikçe Yukarı Dicle’deki şehirlerin boşaltılması ve bir şekilde en geç MÖ 601’de *rab saqe* bölgesinin de sona ermesi düşünülmelidir.

Bu teoriyi destekleyen iki tane veri daha mevcuttur. İlki, Babil ordusunun Harran'dan sonra hemen Kummuh'a dönmesi bir tesadüf düşünülmemelidir. Kummuh bir varsayılan eyalet değil, Sargonid dönemin etken *turtanusunun* – sol ya da Kummuh *turtanusu* – bölgesi ve Tille Höyük'teki surlardan da yola çıkarak bölge belki genel olarak ciddi bir savunmaya hazır askeri güce sahipti. Başkentler kaybolduktan sonra batıdaki merkez olan Harran'da Assurlar aniden yeniden organize edildiyse Harran kaybolduktan – ve büyük ihtimalle son kral da öldükten sonra – hemen en önemli erkân bölgesi, sol *turtanu* bölgesinde kalan Assur güçlerinin yeniden toparlanmaya çalıştığını göstermektedir. Babil-liler de bunun farkında olmalıydı ki hiç vakit kaybetmeden bütün güçleriyle buradaki Assur birliklerini yok etmesi ve bununla birlikte batıda da Assurların Babil'e karşı mücadelesini organize edebilen bir merkez kalmaması için çaba sarf etmişlerdir. Ama bu aynı zamanda Assur sisteminin bu şartlar altında verdiği cevabını da göstermektedir: Başkentler, merkezi yönetim ve kral da kalmayınca en yakın ve en güçlü erkân bölgesinde yeniden organize olmaya çalışılmalıydı.

Başkentler kaybolduktan sonra *rab şaqe* bölgesi Harran ile – en azından Tuşhan düşene kadar – bir şekilde irtibatta kalabildiyse de oradan destek beklemekten doğuda kalan Assur güçleri de kendilerini bir şekilde organize etmeliydi. *Rab şaqe* bölgesi bunun için sadece fazla askeri gücü ve savunma için uygun şehirleri barındırmasından değil başka sebeplerden dolayı da uygun olabildi. Silopi Ovası genel olarak tarıma elverişlidir. Assur'a her ne kadar yakınsa da III. Tiglat-pileser zamanında bile başka bir ülkenin varlığı için dağlar ile yeterince Assur'dan ayırt edilebilir bir bölge olması Babil-Med güçlerine karşı da savunma konusunda bir kolaylık sağlayabilirdi. Yıkılış ve iklim şartları arasındaki bağlantı aşağıdaki bölümde incelenecek ancak *rab şaqe* ve Silopi Ovası için bir veri incelenmelidir.

Harita 13: Kasım-Nisan arasındaki ortalama yağmur beklentisi haritası

Kaynak: Sinha et al. 2019: 5, Fig 4 A.

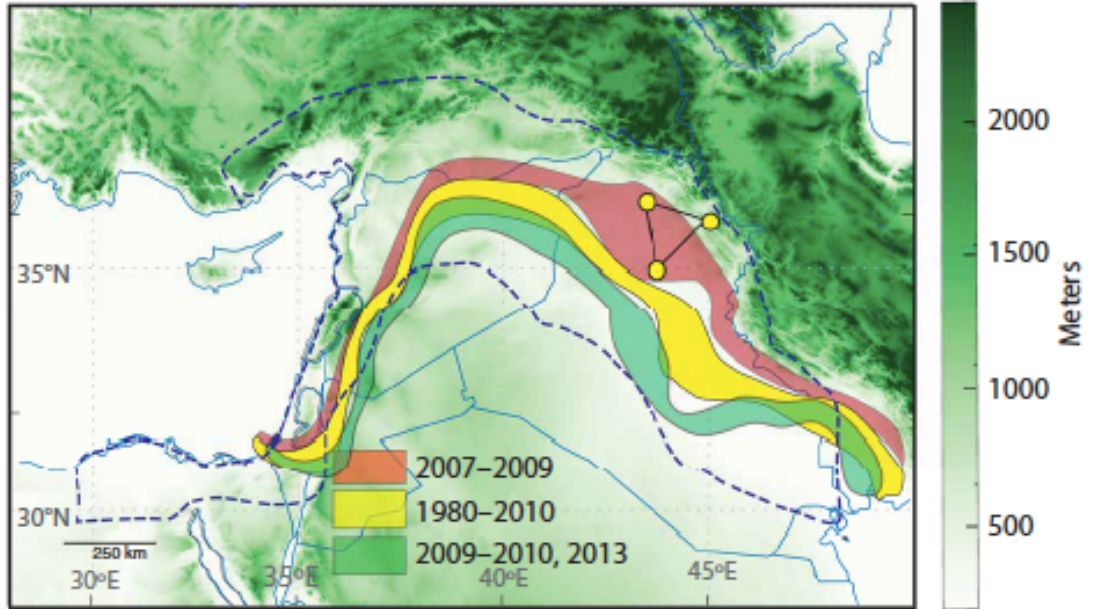
Bu harita bir yandan aşağıda incelenecek Assur-Ninive-Erbil Üçgeni'nin kıtlık zamanında çok hassas bir bölge olduğunu, diğer yandan *rab şaqe* bölgesinin genel olarak bu şartlardan etkilenmeyecek oranda yağmur aldığı göstermektedir. Bu durum – iklimsel şartları imparatorluğun yıkılışı sırasında önemli bir etken olarak hesaba katarsak – 612'den sonraki yıllarda, doğuda ayakta kalan Assur güçleri kaldıysa onların organize edilmesi için en uygun bölgenin *rab şaqe* bölgesi olduğunu göstermektedir.

I. Yeni Asur Dönemi ve İklim Şartları

Neumann ve Parpola MÖ 1200 ve 900 yılları arasındaki olumsuz iklim şartlarını kontrol etmek için Yeni Assur dönemine ait MÖ c. 735–726, 715–705 ve 675–666 yılları arasına tarihlendirilebilen mektupları da incelemiş ve mektuplarda iklimsel açıdan birçok ilginç ayrıntı bulmuştur. Kuraklıklar, mahsul kıtlıkları ve kıtlıklara yapılan atıfların az olması ve bunların yerine metinlerde genellikle bol yağmurlar, yoğun kar, aşırı sel, yüksek su seviyesi, iyi mahsuller ve uygun tahıl oranlarından bahsedildiği tespit edilmiştir (Neumann, Parpola

1987). Bunları makalede sadece önceki dönemin olumsuz şartları ile ilgili mektuplarda bulunan bilgileri kontrol etmek için kullansalar da onların kullandığı en son zaman aralığından sonra, Schneider ve Adalı, astrolog ve rahip Akkulanu tarafından MÖ 657'de Assurbanipal'a yazılmış bir mektuba (SAA 10: 100) dayanarak iklim şartlarının kötüye gitmeye başladığını tespit etmiştir. Akkulanu'nun o yıl hasat yapılamayacak kadar az olan yağmurlardan bahsetmesi Irak'ta modern zamanlarda da bu şartların bir değil daha çok 4–5 yıllık kuraklık süreçlerini olduğunu düşünerek Schneider ve Adalı'da bu mektuptaki olayın böyle bir sürecin olası bir başlangıcı olduğunu algılamıştır. Yazarlar, Orta Doğu'da Mezopotamya dışından gelen paleoiklimsel veriler MÖ 650 civarında iklimsel şartlarının birden kötüye gittiğini tespit etmiştir. Assur ekonomisi tarıma dayalı olmasından dolayı bu tip değişikliklere karşı çok hassastı (Schneider, Adalı 2014: 4).

Harita 14: Gölge bölgeler kuru (2007–2009), ıslak (2009–10, 2013) ve ortalama klimatolojik (1980–2010) dönemleri için 200 ve 300 mm izohitleri arasında sınırlandırılmış alanı gösterir.

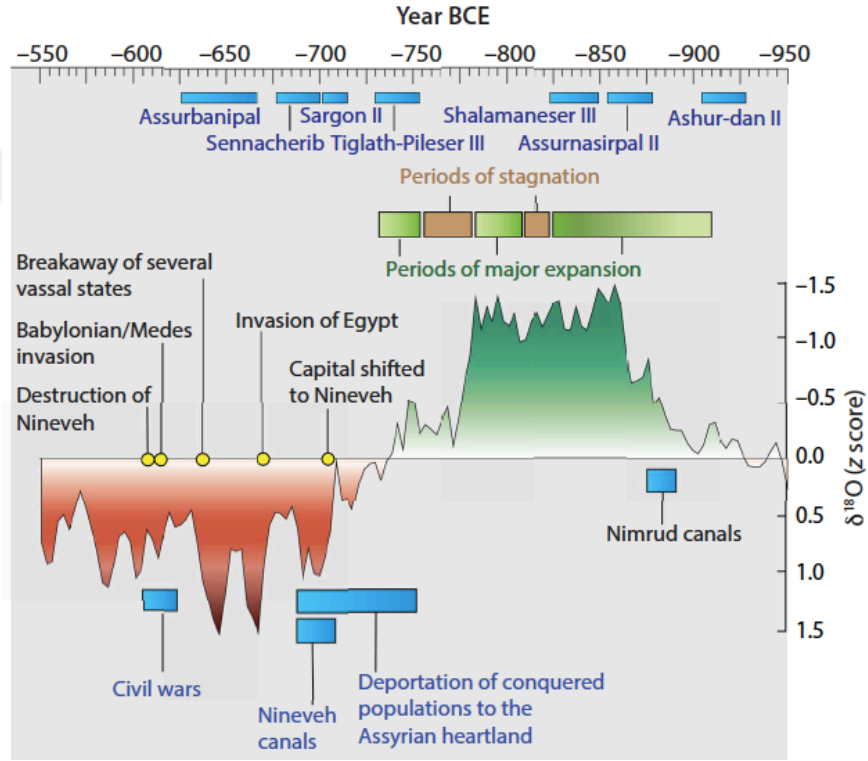

Kaynak: Sinha et al. 2019: 2, Fig 1 B.

Sinha et al. bu şartların hızlıca değişmesinin etkisini 20. yüzyıl Irak'ındaki verilerle göstermiştir. Assur-Ninive-Erbil Üçgeni'nde (haritada da üç sarı nokta ile işaretlenmiş) Akdeniz siklonik sistemleri serin mevsimlerde

(Kasım-Nisan) yıllık yağışların büyük bir kısmını (yaklaşık olarak %90 ila %95) sağlamaktadır. Bugün, Assur'un merkezi ve hinterlandını oluşturan bölgenin çoğu "belirsizlik bölgesi" olarak anılan, 200 ila 300 mm'lik izohitlerin (eş yağış eğrisi) üzerinde yer alan yüksek verimli yağmurla beslenen tahıl tarım bölgesi içinde yer almaktadır. Değişkenliği tipik olarak %40 ila 60 olan ve yağmurla beslenen tahıl yetiştiriciliği riskli ve sürdürülemezdir. Anormal derecede yüksek ve düşük yağışlı yıllarda, bu tarımsal açıdan sınırdaki bölge birkaç yüz kilometre kadar güneye ve kuzeye kayarak, neredeyse tüm eski Assur topraklarını hem yüksek verimli tahıl yetiştiriciliği için elverişli hem de mahsul kıtlıklarına karşı savunmasız kılmıştır (Sinha et al. 2019: 1-2).

Harita 15: Kuna Ba Mağarası paleoklimsel sonuçları (yeşil olumlu kırmızı olumsuz değişimler) ve yukarıda Assur krallarının dönemleri aşağıda ise olaylar yazılıdır)

Kaynak: Sinha et al. 2019: 4.

Kuzeydoğu Irak'ta Süleymaniye'nin yakınlarında, Ninive'nin yaklaşık 300 km güneydoğusunda bulunan Kuna Ba Mağarası'ndan gelen veriler, önceki çalışmaların Mezopotamya dışındaki sonuçları getirildikten sonra Ninive Ovası'ndaki olaylar da ortaya çıkmıştır. Yukarıda verilen ikinci grafikteki verile-

ri özetlersek yağışlı dönemde Yeni Assur topraklarının genişlediğini kuru dönemde ise II. Sargon döneminde hafifçe başlayarak sonrasında gittikçe kötüleştiği anlaşılmaktadır (Sinha et al. 2019: 4).

Yukarıdaki iki tablodaki verileri birleştirirsek II. Assur-dan zamanından itibaren Assur için şartların tarım için çok uygun olduğunu ve büyük ihtimalle önceden kuru tarım için kullanılamayan toprakların da söz konusu dönemde gittikçe elverişli hale geldiğini göstermektedir. Yukarı Habur ve Assur-Ninive-Erbil Üçgeni'nde Sargonid krallar döneminde çok sayıda tehcir edilip yerleştirilmiş insan bulunmaktaydı ve sadece Sanherib zamanında bu insanlardan 500.000 kişinin Ninive'ye yerleştirilmesi (Radner 2011: 327) büyük değişimlere yol açmıştır. Tehcir ile ilgili rakamlar uzun zamandır yazılı kaynaklar sayesinde bilinse de son yılların – özellikle yüzey araştırmalarından gelen – arkeolojik verileri Yukarı Habur, Belih ve Assur-Ninive-Erbil bölgesinde hem yaklaşık olarak Sargonid döneme tarihlendirilebilen çok sayıda kısa ömürlü kasaba hem de çoğu zaman bunlar için gereken kanalların inşasını da göstermiştir. Üstelik Sanherib zamanında Ninive başkent olunca önceden bölgenin tarımsal şartlarının mümkün kıldığı en fazla 150 hektarlık yerleşim yerine ek olarak 750 hektarlık bir şehir inşa edilmiştir. Bu sırada sorun sadece şehrin büyüklüğü ve büyüklüğünden kaynaklı ekstra nüfus için gerekli üretim fazlalığı değil aynı zamanda şehrin genişletilmesi sırasında verimli toprakların yok edilmesi de büyük bir etken olarak hesaba katılmalıdır (Schneider, Adalı 2014). Şehrin büyüklüğünden dolayı onu çevreleyen sur 12 km uzunluğundaydı ve bu kuşatma sırasında şehrin savunulmasını, yani her yeri aynı zamanda savunmayı imkansız kılmıştır (MacGinnis 2018b: 281).

Sargonid dönemin başında şartların çok uygun olması başarılı Assur krallarını Belih, Yukarı Habur ve Assur-Ninive-Erbil Üçgeni'nde nüfusu tehcir ile artırmaya ve – belki iklimsel şartlara dayanarak – önceden tarım için kullanılamayan arazileri ekim için uygun hale getirmeye ve son olarak – en azından – Ninive ile önceden hiç görülmemiş bir boyutta bir şehir inşa etmeye

teşvik etmiştir. Ancak şartların birden kötüye gitmesi ve bu olumsuz değişimin on yıllar boyunca devam etmesi Assurbanipal ve Şamaş-şumu-ukin arasındaki iç savaştan galip çıkanın Assur olmasına rağmen değişen iklim şartlarına Assur'un hassas tarım sisteminin dayanamaması ama Babil'in kanallara dayalı sisteminin fazla etkilenmemesi birkaç on yıl sonraki yeni bir savaşta Babil'in kazanmasını ve Assur'un tarihe karışmasını sağlamıştır (Schneider, Adalı 2014: 7).

SONUÇ

Tez çalışması sırasında Anadolu'daki yeni Assur eyalet sistemini inceleyebilmek adına kullanılabilecek her bilgi ve veri sistematik bir şekilde kullanıldı. İlk başta tezin metodolojik yöntemlerinden ve sınırlarından bahsedildikten sonra bölümlerde sonuç olarak Yeni Assur eyalet sistemine ışık tutabilecek bilgiler ve veriler tartışıldı. İlk başta önceki dönemlerden karşılaştırmak ya da neden sonuç ilişkisini kurabilmek için gerekli veriler – ilk önce Orta Assur sonra karanlık çağı diyebileceğimiz Orta'dan Yeni Assur dönemine geçiş sürecinde kurulan devletlerin dönemi ile ilgili – bir araya getirip analiz edildi. Sonra Yeni Assur dönemi ile ilgili her türlü veri verilmeye çalışıldı. Hem kullanabileceğimiz farklı malzemeler hem de kurulan eyaletler listelenip incelendi. Bu noktada değerlendirme için gerekli bilgiler ele alındıktan sonra farklı tematik analizler ile bu verilerin farklı açılardan Assur eyalet sistemine katkıları incelendi. Ancak bu analizlere piramidin üçüncü tabakası desek de sonuç olarak bunları birbiriyle karşılaştırıp büyük bir resim çizmek gerekebilir.

Orta Assur döneminde Assurlar kesin olarak Habur Üçgeni'ne kadar farklı teorilere göre bunu aşarak Belih ya da Fırat'a kadar kalıcı bir sistem oturtabilmişlerdir. Yeni Assur döneminde de bu sınırlara kadar ulaşıp oturtulmuş sisteme kadar toprakları yeniden fethetmek bir dönüm noktasıydı. Bu II. Assurnasirpal'ın saltanatında (MÖ 883-859) başarılmıştır. Onun yürüttüğü seferler hep bu teorisel eski büyük Assur sınırları içinde olduktan sonra Kalhu sarayının açılışıyla Assur'un eski günlerine dönmesi noktalanmıştır. Sonra III. Salmanassar döneminde (MÖ 859-824) artık eski sınırları aşan yeni seferler düzenlenmeye başlanmış ve bununla birlikte belki erkân bölgesi kurulmuş, ordu nüfusu ciddi boyutta artmış ve Assur'un hem fethettiği hem de etki alanına aldığı topraklar birden iki katına çıkmıştır (Liverani 2004).

İki kralın hareketleri ve siyaseti arasındaki farklar Anadolu eyalet sistemi ile ilgili önemli detaylar içermektedir. II. Assur-dan (MÖ 934-912), II. Adad-

nirari (MÖ 911–891), II. Tukulti-Ninurta (MÖ 890–884) ve II. Assurnasirpal yıllıklarında seferler hep edebi tarzda, bilinen yerlerde bilinen coğrafyadaymış gibi yazılmış ve bu stil III. Salmanassar'ın tahta oturmasıyla tamamen değişmiştir (Liverani 2004: 214). Bu da Assurların kültürel bilincinde Assur'un Assur-Niniveh-Erbil Üçgeni dışında da başka sabit diyebileceğimiz sınırlara sahip olduğunu göstermektedir. Sonradan eklenecek bu geniş sınırlar arasındaki bölgeler ve bununla birlikte eyaletler arasındaki farklar da imparatorluğun yıkılışına kadar devam etmiştir.

Assur bu sınırlara ulaştıktan sonra bir takım zorluklar ile karşılaşmış, çoğu zaman sonraki dönem III. Tiglat-pileser'e (MÖ 744–727) kadar bir karanlık çağ gibi algılandıysa da artık III. Adad-nirari dönemi (MÖ 810–783) yeniden değerlendirilmiş ve onun döneminde de erkânın rolünün ciddi artışı gözlemlenmesine rağmen bunun kralın komple gücünü kaybetmesi anlamında değil, tam tersine onun yeniden fethedilmiş toprakları kalıcı bir şekilde eyaletlere ve Assur'un topraklarına dönüştürmesinde bu erkânın desteğini almasını ve onların kral ile beraber çalışarak nihayetinde daha büyük bir bağımsızlığın karşısında ama kral seviyesine yükselmeye çalışmadan yaptıkları gözlemlenmektedir (Siddall 2013). III. Salmanassar'dan sonra III. Adad-nirari döneminde de önemli reformlar yapılmıştır.

Sonraki krallar dönemi için Assur'dan az yazıt kaldıysa da aslında dış kaynaklardan imparatorluğun çalışmalarını bir şekilde görebilmekteyiz; IV. Salmanassar'ın (MÖ 782–773) Kızılkapanı yanında bulunmuş Pazarcık Steli'nde *turtanu* Şamşi-ilu aracılığıyla olsa da Kummuh sınırlarını belirtmesi; III. Assur-dan'ın (MÖ 772–755) Que'ye kadar gitmiş olması ve V. Assur-nirari'nin (MÖ 754–745) Mati-ilu, Arpad kralı ile yaptığı antlaşması ve II. Sarduri'nin yazıtından (CTU A 9–1, 3, 4, 18) belki onun tarafından Kummuh ve Melid civarında V. Assur-nirari'nin bir yenilgiye uğraması da bilinmektedir. Bunların hepsinden güçlü bir imparatorluk imajı oluşmasa da bazı noktalarda bu kral-

ların ya da onların adına hizmet eden erkânın sınırlarda etkin olduğunu göstermektedir.

Kral yolu genel olarak Pers İmparatorluğu döneminden bilinse de varlığı Yeni Assur döneminde de kanıtlanmıştır. İmparatorluğun büyüklüğünden kaynaklı Persis'teki başkentlerden Anadolu'nun batısına kadar uzanmasa da büyük ihtimalle mevcut sistemi Persler kendi sistemine birebir dahil etmişler, aslında Assur sistemini temel alarak onu bir yandan kendi başkenti diğer yandan yeniden fethedilen topraklara doğru uzatmışlardır. Bu noktada mutlaka Yeni Assur dönemi kral yolu hakkında bilgileri bir araya getirmek gerekir. Kral yolu (*hul şarri*) büyük ihtimalle III. Salmanassar ve III. Tiglat-pileser dönemi arasında yapılmış, kaynaklardan III. Adad-nirari döneminde iyi belgelenmiş (SAA 12 1:19; 16; 2. r.5), en batı kısmı belki III. Adad-nirari saltanatında dönemin güçlü *turtanusu*, Şamşi-ilu tarafından ya da en azından büyük katkısıyla yapılmıştır (Kessler 1997: 130). Guzana ve Nasibina arasında yol çeşitli kaynaklarda belgelenmiş, üstelik Girnavaz'da bulunan metinlerin birisinde de kral yolundan bahsedilmiştir (Donbaz 1988: 7, Gir 84/84: 11) Belki Harran kral yolu da mevcuttur (NALK 83:5') ve bu veriler bir Batı-Doğu yolu olduğunu göstermektedir (Kessler 1997: 131). Başlangıç noktası büyük ihtimalle Assur-Ninive-Erbil Üçgeni'nde olmasıyla birlikte yazılı kaynaklarda Fırat'ın batısındaki kral yolu ile ilgili verilerin tamamıyla eksik olması bir yandan verilerin kısıtlı olmasından kaynaklı da olabilir ancak daha büyük ihtimalle yolun sadece Fırat'a kadar devam ettiğini göstermektedir (Kessler 1997: 131). Eğer kral yolu gerçekten sadece Fırat'a kadar devam etmişse bir yandan devam etmek için zamansal, maddi ya da başka kaynakların eksikliklerinden ya da diğer mevcut verilerde de gözlemlediğimiz gibi imparatorluğun Fırat sınırına kadar tamamen Assurlulaştırılmış olmasından kaynaklı olabilir.

A. Kirk Grayson, Assurların Sargonid dönemde Anadolu'ya yaklaşımını incelemiştir. Analizi Anadolu'da Mersin'den Yukarı Fırat'a dek uzanan Toros Dağları'nı ve burada yer alan Hilakku, Que, Tabal, Gurgum, Kummuh ve Melid

ülkesini kapsamaktadır. MÖ 9. yüzyılda Assurlar Orta Toroslar ve Yukarı Dicle bölgesinde ciddi bir hüküm sürmüştür. Ancak Assur'un gücünün azalması ve aynı zamanda Urartu'nun gücünün artması MÖ 8. yüzyılın ilk yarısında Orta Toroslar'daki krallıkların Assur'dan bağımsız olmasına hatta bazılarının Urartu ile yakın irtibat ve ittifak sürdürmesine bile yol açmıştır. Bu durum III. Tiglat-pileser tahta geçtiğinde değişmeye başlamış; Urartu ile ittifakta olan Melid, Gurgum ve Kummuh krallıkları MÖ 743'te yenilirken Kummuh ve Gurgum tekrar Assur egemenliğine girmiştir. MÖ 738'de Melid, Kummuh, Gurgum, Tabal, Tu'ana, Sam'al, Kaska ve Que de III. Tiglat-pileser'e vergi ödemiştir ancak bunun dışında kralın daha çok doğrudan Urartu ile savaşmasından dolayı Assur kaynaklarında Anadolu cephesi ile ilgili pek bilgi bulunmamaktadır (Grayson 1998: 132).

II. Sargon'un tahta geçmesiyle bölgedeki Assur varlığı, Frig ve Urartu için de ciddi bir tehdit oluşturmaya başlamış fakat bu medeniyetler Assur ile doğrudan çatışmak yerine Orta Toros'taki krallıklar ile ittifak kurup onları Assur'a karşı isyana etmeye teşvik etmişlerdir. II. Sargon MÖ 712'de Frig, Urartu, Melid ve Gurgum'un oluşturduğu ittifakı yenilgiye uğratıp aynı yıl da Melid'i bölüp topraklarının bir kısmında eyalet kurmuş, diğer bir kısmını ise Kummuh'a vermiş ve sonra MÖ 711'de Gurgum'u yenip Tabal'a bağlamıştır. Assurlar, Urartu ile doğrudan savaştığında belki Kimmerler de Anadolu'ya gelmiş ve bu şekilde Frigler için büyük tehdit oluşturarak Frig kralı Midas'ı Assur ile barışmaya zorlamıştır. Kummuh'un yine de Urartu'dan taraf olmasından sonra ülke MÖ 708'de yenilip Assur'a eklenmiş ve II. Sargon Tabal'ı da yenmeye çalışmış ancak o savaşta hayatını kaybederek Tabal, Que, Hilakku ve Melid'in de isyan etmesine yol açılmıştır. Bu isyanlar Assurların Anadolu'daki kontrolünün sona erdiğini göstermektedir (Grayson 1998: 133).

Sanherib imparatorluğun başka cepheleriyle çok meşgul olmuş ancak MÖ 696 ve 695'te birer sefer düzenlemiştir. Bu seferlerin sebebi de bölgede ciddi tehdit oluşturan Kimmerler idi. Tabal ve Hilakku'nun bağımsız kalması ve

Mugallu'nun Melid'in başına geçmesi sonunda Assurlar ve Kimmerler arasında bir tampon bölge oluşmuştur. Ancak Urartu ve Assur'dan bağımsızlığını kazanan Kimmer varlığı aynı zamanda benzer boyutta yeni bir tehdit oluşturmuş ve Assurbanipal döneminde MÖ 662'de arada iki büyük güç arasına sıkışan devletler artık Assur'dan yardım istemek zorunda kalmışlardır (Grayson 1998: 134).

Grayson bu olayları şu şekilde özetlemiştir; Sargonid dönemde eğer doğrudan Urartu ya da Kimmerlere karşı bir sefer düzenlenmediyse Assur kralları bu büyük bölgesel güçlerin Orta Toroslar'a girmeye çalışmasını ya da oradaki devletler ile ittifak kurmasını engellemek için Anadolu'ya müdahale etmişlerdir. Çünkü bu durumu hem büyük bir tehdit hem de kendi etki alanlarına müdahale olarak algılamış ve sadece kendi toprakları değil, ticari sistemi ve ticaret ağlarını da korumaya çalışmışlardır (Grayson 1998: 134). III. Tiglat-pileser ve II. Sargon da en çok Urartu ile savaş dışında Suriye'ye girip Filistin'e doğru ilerlemekle meşgul olmuş, Sanherib de aynısı yapmaya çalışmış ancak Babil'deki durum bunu pek mümkün kılmamıştır. Esarhaddon Mısır'a kadar ilerlemiş ve Assurbanipal da bunu yapmaya çalışmış ancak yine Babil'deki olaylar her zamanki gibi buna müsaade etmemiştir.

Anadolu'daki krallıkların Assurlara karşı bir tutum almadığı ve özellikle madeni kaynaklar sağladığı esnada Assur dış politikasının odağında Anadolu yoktu. Bunun sebebi a) Levant bölgesinin, özellikle Fenike ve sonra Mısır'ın ticari önemi ile zenginliğinin Assurlar için batıda öncelik olması; b) Urartu ve Kimmerlerin büyük bir güç olmasına kıyasla küçük Suriye devletleri ve iç savaştan zayıflamış Mısır'ın daha güçsüz olması ve c) coğrafi olarak Assur ordusu için Mısır'a kadar genellikle ovadan ilerlemenin Anadolu'daki dağlarda savaşmaktan çok daha kolay olması ve Assur ordusunun hem düz ovada savaşmaya çok daha alışık hem de büyük savaşlarda destek veren süvari ve at arabaları için de daha uygun bir ortam olmasıdır (Grayson 1998: 135).

Assur'un ilhak etmediği ama aynı zamanda fethetmeye de çalışmadığı bölgelerin birisi Van Gölü'nün güneyindeki dağlık coğrafyadır. Fethetmemesine rağmen bölgenin Assur için önemi düşük değildi ancak bölgeden istedikleri bölgeyi eyalet sistemine dahil etmeseler de nihayetinde gerekli ölçüde faydalanmışlardır. Söz konusu bölgenin maden kaynakları bakımından zenginliği çoğu zaman çağdaş, bazen daha çok sonraki dönemlerin – çoğu zaman Osmanlı – kaynaklarından anlaşılmak üzere farklı farklı oran ve ihtimaller ile Assur için çokça arsen, kalay, altın, kurşun, gümüş, bakır ve demir sağlamıştır (Belli 1998).

Assurların Anadolu'da temin etmeye çalıştığı kaynaklardan birisi demir ve demir madenleriydi. Yeni Assur dönemindeki demir kaynaklarının tam olarak nereden geldiği bilinmese de genel olarak Anadolu ve Kuzey Suriye'den geldiği anlaşılmaktadır. Arkeolojik buluntularda demire düşük miktarda rastlansa da Assurların son yüzyıllarda hem ordu hem de tarım için çok sayıda demire ihtiyacı olduğu bilinmektedir. En önemli kaynaklar Anadolu'da büyük ihtimalle Kilikya Kapıları aracılığıyla ulaşılabilen Bolkardağ, Diyarbakır Ergani Madeni, Malatya Hasançelebi ve Malatya'yı geçerek ulaşılabilen Sivas Divriği ve Gürün bölgesindeydi. Assurlar bu bölgeleri zaman ilerledikçe kontrol almaya çalışmıştır. Bunun sebeplerinden birisi büyük ihtimalle onlar için önemli olan demir kaynakları idi. Sonucunda kısa bir sürede bütün bu bölgeleri kaybettiklerine rağmen metal eksikliğine dair verilerin olmaması ya başka bölgelerdeki kaynakların önemini ya da demirin Anadolu'dan madenleri kontrol etmeden ticaret ile rahat bir şekilde temin edilebilmesini göstermektedir.

Assur-Ninive-Erbil Üçgeni'nde Sargonid dönemde büyük gelişmeler ile birlikte şehirler hızlıca büyümüştür. Son Assur başkenti, Sennaherib burayı imparatorluk başkenti olarak belirlediğinde zaten eski ve önemli bir kraliyet şehri olan Ninive idi. Sennaherib, onu yaklaşık 150 hektarlık bir alandan genişletmiş ve böylelikle şehir MÖ 612'de yıkıldığı zaman – Assur 65 hektar iken – 750 hektarlık benzeri görülmemiş bir büyüklüğe ulaşmıştır (Stronach 1994). Buna

karşılık, Ninova ölçeğine ve nüfusa sahip bir şehrin, yiyecek ve diğer ürünleri tedarik etmek için uzun mesafeli bir karayolu ağına ihtiyaç duyacağı uzun zamandır varsayılmıştır (Madhloom 1969). Assur başkentlerine gıda sağlamak için karada gıda taşımak dönemde geçerli ekonomi bağlamında yalnızca yaklaşık 100 km'lik bir mesafeye kadar ekonomik olabilirdi (Greene 1986: 39–40). Demek ki Türkiye'deki eyaletler Assur ve başkentlere kadar gıda sağlayamamışlardır.

Seton-Williams Kilikya yüzey araştırmasında Amanos ve Akdeniz arasındaki erken yerleşimlerin eksikliğini dağın diğer tarafında Amik Vadi'sinden Maraş'a kadar yerleşimlerin aralıksız bir dizi olması ile karşılaştırırken çok çarpıcı bir farkı ortaya koymuştur. Bundan yola çıkarak Yeni Assur döneminde Amanos Dağı'nın iki geçitinden Belen Geçidi'nin Bahçe Geçidi'ne kıyasla çok daha az kullanıldığı tespit edilmiştir (Seton-Williams 1954: 144). Diğer seçenek olarak Hellenistik ve Roma döneminde de olacağı gibi Al-Mina iskelesi ve oradaki Sargonid dönemindeki olası Assur donanması (Radner, Vacek 2020: 130) aracılığıyla ulaşım akla gelebilir hatta geçitler ile kara yolu ve deniz yolu arasındaki ulaşımın değişmesi de tam olarak olası Assur donanması kurulduktan sonraki dönemde gerçekleşmiştir. Bununla birlikte daha sonraki dönemlerde kesinlikle Akdeniz'den nehri takip ederek yukarıya kadar gemilerin Tarsus'a ulaşabilmesi büyük ihtimalle Yeni Assur döneminde de geçerliydi. Bu ulaşım ve irtibat en uzak nokta olan şehirdeki Assur garnizonuna gerekirse Amik bölgesinden mal ve yardım gönderme ihtimalini akla getirir ve Kilikya'daki diğer nehirler yanında fakat denize uzak bir mesafede olan ama büyük ihtimalle yeni sonuçlara göre gemiler ile ulaşabilen şehirler – mesela Sirkeli Höyük'teki – Assur varlığını da desteklemiştir

III. Salmanassar'ın batı seferlerinin sebebi Karkamış'ı geçip Kummuh ve Gurgum'u yenerek Kilikya'ya giden yolu güven altına almaktı. Amanos Dağları Sam'al'ın kontrol ettiği Bahçe Geçidi ve Pattin'in kontrol ettiği Belen Geçidi'ni kullanarak geçebilirdi (du Plat Taylor, Seton-Williams, Waechter 1950: 67–68).

MÖ 853 Qarqar savaşından sonra MÖ 839'da Salmanassar ordusuyla Que'ye girebilmiş ve üç yıl sonra bu başarısına da dayanarak artık Tabal'a da girebilmiştir. MÖ 833 ve 832'de Que ve Tarsus'a karşı seferler devam etmiş ve Tarsus direnişinin işe yaramadığını görünce teslim olmuştur. MÖ 846'tan sonra Sam'al'dan Assur kral yazıtlarının fazla bahsetmemesi ülkenin onlarla barışçıl irtibatını ve böylelikle ilerideki seferler için engelsiz geçebilecek bir bölge olduğunu göstermiştir. Aynısı Hattina için de geçerli olmuş ve Assur ile iyi irtibat sürdüren kralların zamanında sorun da yoktu ancak onlar öldürülünce Assur ordusu hemen onlara yakın yeni bir kral seçtirtebilmiş ancak sonraki yıllarda Assur gücünden kaybederek bu bölgeden de çekilmek zorunda kalmıştır (du Plat Taylor, Seton-Williams, Waechter 1950: 69). Sam'al krallarının III. Salmanassar döneminden sonra Assur'un düşmanları arasında yer almaması ve özellikle III. Tiglat-pileser zamanında bile Assur kralının ittifakı, Assurlar için sadece bir müttefik ülke olarak kalmamıştır aynı zamanda yine Kilikya'ya ulaşabilmeyi de sağlamıştır. II. Sargon döneminde Toroslar bölgesine dönen Assurlar buradaki krallıkları tek tek ilk etki alanı altına alıp sonra eyalete dönüştürdüğünde yine de Anadolu'ya (Tabal) giden yolları gerek Que gerekse Melid aracılığıyla kontrol etmeye çalışmışlardır (du Plat Taylor, Seton-Williams, Waechter 1950: 71). II. Sargon'un ani ölümünden sonra bu kontrol azalsa da Que'yi geçerek Kilikya Kapıları'na giden yolun önemli noktası MÖ 696'da Hilakku kralı isyan ettiğinde ve Tarsus da ona katıldığında Anadolu'ya giden yollar ve bu şekilde Bolkar Dağları'ndan gelen maden ulaşımı da kesilmiştir. Assurlar başta Que valisi olmak üzere müdahale etmek ve isyanı bastırmak zorunda kalmışlardır (du Plat Taylor, Seton-Williams, Waechter 1950: 72).

Melid, Hilakku ve Tabal ile II. Sargon döneminde kurulan üç tane olası eyalet onun ani ölümüyle tam bilinemeyen bir zamanda – ya aniden ya da Sanherib ilk yıllarında – bağımsızlığını yeniden kazanmıştır. Onun zamanında Que eyaleti hüküm sürmeye devam etmiş fakat MÖ 696'da Hilakku kralı ve Tarsus'un ve Sanherib ölümünden iki yıl sonra yine de Hilakku ve Tabal sınırında

olan Hubuşna'nın ve MÖ 678'de Kundi ve Sisu krallarının Sidon kralı ile birlikte isyan etmesi Que'deki durumu aslında iyice göstermiştir.

KAYNAKÇA

Abou-Assaf, Ali, Pierre Bordreuil, Alan R. Millard.:

1982, *La statue de Tell Fekherye et son inscription bilingue assyro-araméenne*. Vol. 7, *Etudes Assyriologiques*. Paris: Editions Recherche sur les civilisations.

Adalı, Selim Ferruh.: 2011, *The Scourge of God. The Umman-Manda and its Significance in the First Millennium BC, State Archives of Assyria Studies, 20 Publications of the Foundation for Finnish Assyriological Research*, 3. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.

2018, "Yeni Assur Krallığı'nın Orta Anadolu'ya İlgisi: Melid, Tabal, Frig ve Lidya İlişkileri / The Neo-Assyrian Kingdom's Interest in Central Anatolia: Relations with Melid, Tabal, Phrygia and Lydia", In *Assurlar: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı / The Assyrians: Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus*, edited by Kemalettin Köroğlu and Selim Ferruh Adalı, 276–299. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

2020, "Iron Age Kültepe and its Region in Light of Tabal's History" In *Integrative Approaches to the Archaeology and History of Kültepe-Kaneš. Kültepe, 4-7 August 2017*, Kültepe International Meetings 3, Subartu 45, edited by F. Kulakoğlu, C. Michel, G. Öztürk, 225–237. Turnhout: Brepols Publishers.

Ahmad, A. Y., John Nicholas Postgate.:

2007, *Archives from the Domestic Wing of the North-West Palace at Kalhu/Nimrud*. Vol. 10, *Edubba*. London: Nabu Publications.

Akdoğan, Rukiye, Andreas Fuchs.:

2009, "Ein Inschriftenfragment Sargons II. im Museum zu Ankara." *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 99 (1):82–86.

Akyüz, Faruk.:

2019, "Yeni Asur Döneminden Yeni Bir Limmu Adı ve Tarihi Üzerine Değerlendirme." *Archivum Anatolicum* 13 (1):1–8.

Algaze, Guillermo.:

1989, "A New Frontier: First Results of the Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project, 1988." *Journal of Near Eastern Studies* 48/4:241–281.

Alparslan, Metin, Bora Uysal.:

2018, "A Cylinder Seal with Anatolian Hieroglyphs at Elbistan- Karahoeyuek." *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 108:235–239.

Anastasio, Stefano.:

2010, *Atlas of the Assyrian Pottery of the Iron Age*. Vol. 24, *Subartu*. Turnhout: Brepols.

Andrae, Walter.:

1913, *Die Stelenreihen in Assur, Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft, 24 Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Assur A/III: Baudenkmäler aus assyrischer Zeit, III*. Leipzig: J. C. Hinrichs.

Aro, Sanna.: 2009, "The Origins of the Artistic Interactions Between the Assyrian Empire and North Syria Revisited." In *Of God(s), Trees, Kings, and Scholars. Neo-Assyrian and Related Studies in Honour of Simo Parpola*, edited by Mikko Luukko, Saana Svärd and Raija Mattila, 9–18. Helsinki: Finnish Oriental Society.

Aubet, Maria Eugenia.:

2007, "Les Phéniciens dans le Bassin de méditerranéen " In *La Méditerranée des Phéniciens de Tyr à Carthage*, edited by Vassos Karageorghis and Élisabeth Fontan, 38–47. Paris: Somogy – Institut du monde arabe.

2008, "Political and economic implications of the new Phoenician chronologies." In *Beyond the Homeland: Markers in Phoenician Chronology*, edited by Claudia Sagona, 179–191. Leuven: Peeters.

Balcı, Semra, Yasin Gökhan Çakan.:

2016, "Niğde Tarihöncesi Yüzey Araştırmaları 2015." *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 34 (2):1–24.

Belli, Oktay.:

1998, "Van Gölü'nün Güneyindeki Maden Yataklarının Mezopotamya için Önemi." In *XXXIV. Uluslararası Assiri-yoloji Kongresi / XXXIV. International Assyriology Congress - 6-10/VII/1987 - Istanbul / XXXIVeme Rencontre Assyriologique Internationale*, edited by Hayat Erkanal, Veysel Donbaz and Ayşegül Uğuroğlu, 305–313. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Berthon, Rémi.: 2014, "Small but Varied: The Role of Rural Settlements in the Diversification of Subsistence Practices as Evidenced in the Upper Tigris River Area (Southeastern Turkey) during the Second and First Millennia BCE." *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology and Heritage Studies* 2 (4):317–329.

Blaylock, Stuart R. B.:

1999, "Iron Age Pottery from Tille Höyük, South-Eastern Turkey." In *Iron Age Pottery in Northern Mesopotamia, Northern Syria and South-Eastern Anatolia. Papers presented at the meetings of the international 'table ronde' at Heidelberg (1995) and Nieborów (1997) and other contributions*, edited by Arnulf Hausleiter and Andrejz Reiche, 263–286. Münster: Ugarit-Verlag.

2018, "Tille." In *Assurlar: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Asur'un Krallığı / The Assyrians: Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus*, edited by Kemalettin Köroğlu and Selim Ferruh Adalı, 380–403. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Blaylock, Stuart R. B., David H. French, Geoffrey D. Summers.:

1990, "The Adiyaman Survey: An Interim Report." *Anatolian Studies* 40:81–135.

Bonomo, Antonio, Federico Zaina.:

2014, "The Iron Age II-III Pottery Assemblage from Karkemish and Yunus." In *Karkemish. An Ancient Capital on the Euphrates*, edited by Nicolò Marchetti, 137–144. Bologna: Ante Quem.

Börker-Klähn, Jutta.:1982, *Alt Vorderasiatische Bildstelen und Vergleichbare Felsreliefs I: Text, II: Tafeln, Baghdader Forschungen*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Brandl, Baruch.: 2016, "Rakib'il and "Kubaba of Aram" at Ördekburnu and Zincirli and New Observations on Kubaba at Zincirli, Carchemish and Ugarit." In *Alphabets, Texts and Artifacts in the Ancient Near East. Studies presented to Benjamin Sass*, edited by Israel Finkelstein, Christian Robin and Thomas Römer, 47–61. Paris: Van Dieren Éditeur.

Brown, Brian.: 2013, "The Structure and Decline of the Middle Assyrian State: The Role of Autonomous and Nonstate Actors." *Journal of Cuneiform Studies* 65:97–126.

2014, "Settlement Patterns of the Middle Assyrian State: Notes Toward an Investigation of State Apparatuses." In *The Archaeology of Political Spaces: The Upper Mesopotamian Piedmont in the Second Millennium BCE*, edited by Dominik Bonatz, 85–105. Berlin de Gruyter.

Brown, Michael, Stefan L. Smith.:

2016, "The Land of Carchemish and its neighbours during the Neo-Hittite Period (c. 1190–717 BC)." In *Carchemish in Context. The Land of Carchemish Project, 2006–2010*, edited by Tony J. Wilkinson, Peltenburg. Edgar and Eleanor Barbanes Wilkinson, 22–37. Oxford – Philadelphia: Oxbow Books.

Bryce, Trevor.: 2012, *The World of the Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History*. Oxford: Oxford University Press.

Cancik-Kirschbaum, Eva Christiane.:

2009, "Ortsnamenreihungen als Quellen zur historischen Geographie." In *Entre les fleuves 1: Untersuchungen zur historischen Geographie Obermesopotamiens im 2. Jahrtausend v. Chr.*, edited by Eva Christiane Cancik-Kirschbaum and Nele Ziegler. Berlin: PeWe Verlag.

Castellino, Giorgio R.:

1975, "Il Frammento degli Annali di Sargon II." In *Malya - III. Rapporto preliminare delle campagne 1963-1968 : il livello eteo imperiale e quelli neoetei*, edited by Paolo Emilio Pecorella, 69-73. Roma: Centro per le Antichità e la Storia dell'Arte del Vicino Oriente.

Çeçen, Salih.:

2019, "Türkiye'deki Asur Tarihi Araştırmaları ve Asur Tarihi Asur Tarihi Araştırmalarına dair Öneriler." *Cappadocia Journal of History and Social Sciences* 13:172-178.

Çeçen, Salih, Lütfi Gürkan Gökçek, Faruk Akyüz.:

2020, "Marqasi'den Namburbi Ritüeline Âit Bir Tablet: Nisan Ayında Görülen Yılanın Uğursuzluğu." *Archivum Anatolicum* 14 (2): 157-175.

Cholidis, Nadja, Lutz Martin.:

2010, *Tell Halaf V. Im Krieg zerstörte Denkmäler und ihre Restaurierung*. Berlin: De Gruyter.

Coşkun, Nilgün.:

2016, "Middle and Neo-Assyrian Periods of the Harran Plain in Light of a Survey." In *Proceedings of the 9th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, 9-13 June 2014, Basel*, edited by Rolf A. Stucky, Oskar

Kaelin and Hans-Peter Mathys, 315–332. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Curtis, John.: 2013, *An Examination of Late Assyrian Metalwork with Special Reference to Nimrud*. Oxford: Oxbow Books.

D'Agostino, Anacleto.:

2011, "The Upper Khabur and Upper Tigris Valleys between the End of the Late Bronze Age and the Beginning of the Iron Age: An Assessment of the Archaeological Evidence (Settlement Patterns and Pottery Assemblages)." In *Empires after the Empire: Anatolia, Syria and Assyria after Suppiluliuma II (ca. 1200-800 / 700 B.C.)*, edited by Karl Strobel, 87–137. Firenze: LoGisma editore.

Dalley, Stephanie.: 1999, "Sennacherib and Tarsus." In *Anatolian Iron Ages 4. Proceedings of the Fourth Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Mersin, 19-23 May 1997* edited by Altan Çilingiroğlu and Roger J. Matthews, 73–80. London: British Institute of Archaeology at Ankara.

2000, "Shamshi-ilu, Language and Power in the Western Assyrian Empire." In *Essays on Syria in the Iron Age*, edited by Guy Brunnes, 79–88. Louvain: Peeters.

Dalley, Stephanie, John Nicholas Postgate.:

1984, *The Tablets from Fort Shalmaneser*. Vol. 3, *Cuneiform Texts from Nimrud*. London: British School of Archaeology in Iraq.

De Odorico, Marco.: 1995, *The Use of Numbers and Quantifications in the Assyrian Royal Inscriptions. State Archives of Assyria Studies* 3. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.

Delaporte, Louis.: 1939, "La troisième campagne de fouilles à Malatya." *Revue Hittite et Asiatique* 5 (34):43–56.

1940, *Malatya. Fouilles de la Mission archéologique française dirigées par M. Louis Delaporte. Arslantepe. Fascicule I: La porte des lions. Vol. 5, Mémoires de l'Institut français d'archéologie de Stambul.* Paris: E. de Boccard.

Denizhanoğulları, Ahmet, Mehmet Güriçin, Hasan Peker.:

2018, "Kahramanmaraş'tan Hiyeroglif Luvice Yeni Bir Stel: MARAŞ 17 / A New Hieroglyphic Luwian Stele from Kahramanmaraş: MARAŞ 17." *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* 22:57–61.

Dezső, Tamás.: 2012, *The Assyrian Army. I: The Structure of the Neo-Assyrian Army as Reconstructed from the Assyrian Palace Reliefs and Cuneiform Sources II: Cavalry and Chariotry, Assyriologia, 8/2 / Antiqua et Orientalia, 3.* Budapest: Eötvös University Press.

2018, "Assurların Anadolu Seferleri / Assyrian Campaigns to Anatolia." In *Assurlar: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı / The Assyrians: Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus*, edited by Kemalettin Köroğlu and Selim Ferruh Adalı, 128–161. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Dinçol, Belkıs.: 1994, "New Archaeological and Epigraphical Finds from İvriz: A Preliminary Report." *Tel Aviv* 21:117–128.

Dinçol, Belkıs, Ali Dinçol, John D. Hawkins, Hasan Peker, Aliye Öztan, Ömer Çelik.: 2015, "Two new inscribed Storm-God Stelae from Arsuz (Iskenderun): Arsuz 1 and 2." *Anatolian Studies* 65:59–77.

Dion, Paul-Eugène.: 1997, *Les Araméens a l'age du fer: Histoire politique et structures sociales*. Vol. 34, *Études Bibliques*. Paris: Libraire Lecoffre J. Gabalda et Cie.

Dodd, Lynn Swartz.: 2012, "Squeezing Blood from a Stone: The Archaeological Context of the İncirli Inscription." In *Puzzling Out the Past. Studies in Northwest Semitic Languages and Literatures in Honor of Bruce Zuckerman*, edited by Marilyn J. Lundberg, Steven Fine and Wayne T. Pitard, 213–233. Leiden–Boston: Brill.

Donbaz, Veysel.: 1988, "Some Neo-Assyrian Contracts from Girnavaz and Vicinities." *State Archives of Assyria Bulletin* II/1:1-30.

2003, "Mezraa Teleiat'ta (Birecik) Bulunan Çiviyazılı Belgeler." *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler* 15:1–4.

Dornauer, Aron.: 2010, "Die Geschichte von Guzana im Lichte der schriftlichen Quellen." In *Tell Halaf V. Im Krieg zerstörte Denkmäler und ihre Restaurierung*, edited by Nadja Cholidis and Lutz Martin, 47–67. Berlin: De Gruyter.

du Plat Taylor, Joan, Marjory Veronica Seton-Williams, John Waechter.:

- 1950, "The Excavations at Sakce Gözü." *Iraq* 12 (2):53–138.
- Dürring, Bleda S.: 2015, "Reassessing the Dunnu Institution in the Context of the Middle Assyrian Empire." *Ancient Near Eastern Studies* 52:47–68.
- Eph'al, Israel.: 1982, *The Ancient Arabs. Nomads on the Borders of the Fertile Crescent 9th–5th Centuries B.C.* Jerusalem: The Magnes Press, The Hebrew University.
- Erkanal, Hayat.: 1988, "Girnavaz." *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 120:139–152.
- 1998, "Girnavaz." In *XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi / XXXIV. International Assyriology Congress – 6-10/VII/1987 - Istanbul*, edited by Hayat Erkanal, Veysel Donbaz and Ayşegül Uğuroğlu, 171–178. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Faist, Betina.: 2013–2014, "Die Keilschrifttafeln aus Sam'al (Zincirli)." *State Archives of Assyria Bulletin* 20:33–46.
- Fales, Frederick Mario.: 2011, "Transition: The Assyrian at the Euphrates between the 13th and 12th century BC." In *Empires after the Empire: Anatolia, Syria and Assyria after Suppiluliuma II (ca. 1200–800 / 700 B.C.)*, edited by Karl Strobel, 9–60. Firenze: LoGisma editore.

2014a, "Til-Garimmu." In *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, edited by Michael P. Streck, 43–44. Berlin – Boston: De Gruyter.

2014b, "The Two Dynasties of Assyria." In *From Source to History. Studies on Ancient Near Eastern Worlds and Beyond Dedicated to Giovanni Battista Lanfranchi on the Occasion of His 65th Birthday on June 23, 2014*, edited by Salvatore Gaspa, Alessandro Greco, Daniele Morandi Bonacossi, Simonetta Ponchia and Robert Rollinger, 201–238. Münster: Ugarit-Verlag.

2019, "An Aramaic Docket on Clay from Kahramanmaraş." *Archivum Anatolicum* 13 (1):47–62.

Fales, Frederick Mario, John Nicholas Postgate.:

1992, *Imperial Administrative Records I: Palace and Temple Administration*. Vol. 7, *State Archives of Assyria*. Helsinki: Helsinki University Press / Neo-Assyrian Text Corpus Project.

1995, *Imperial Administrative Records II: Provincial and Military Administration*. Vol. 11, *State Archives of Assyria*. Helsinki: Helsinki University Press / Neo-Assyrian Text Corpus Project.

Falkner, Margarete.: 1954–1956, "Die Eponymen der spätassyrischen Zeit." *Archiv für Orientforschung* 17:100–120.

Finkel, Irving L., Julian E. Reade.:

1995, "Lots of Eponyms." *Iraq* 57:167–172.

- 1998, "Assyrian Eponyms, 873–649 BC." *Orientalia (NS)* 67:248–254.
- Finkelstein, J. J.: 1957, "Assyrian Contracts from Sultantepe." *Anatolian Studies* 7:137–145.
- Forrer, Emil.: 1920, *Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches*. Leipzig: J.C. Hindrichs'sche Buchhandlung.
- Foster, Benjamin R., Karen Polinger Foster.:
2009, *Civilizations of Ancient Iraq*. Princeton – Oxford: Princeton University Press.
- Frahm, Eckart.: 1999, "Nabû-zuqup-kēnu, das Gilgameš-Epos und der Tod Sargons II." *Journal of Cuneiform Studies* 51:73–90.
- Frame, Grant.: 2009, "A "New" Cylinder Inscription of Sargon II of Assyria from Melid." In *Of God(s), Trees, Kings, and Scholars. Neo-Assyrian and Related Studies in Honour of Simo Parpola*, edited by Mikko Luukko, Saana Svärd and Raija Mattila, 65–82. Helsinki: Finnish Oriental Society.
- Frangipane, Marcella.:
1993–1997, "Melid. B." In *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, edited by Ernst Weidner, von Soden, Wolfram 42–52. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Frangipane, Marcella, Mario Liverani.:
2013, "Neo-Hittite Melid: Continuity or Discontinuity?" In *Across the Border: Late Bronze-Iron Age Relations between*

Syria and Anatolia, edited by Aslihan K Yener. Leuven: Peeters Press.

Freydank, Helmut.: 2009, "Kār-Tukultī-Ninurta als Agrarprovinz." *Altorientalische Forschungen* 36:16–84.

Friedrich, Johannes, G. Rudolf Meyer, Arthur Ungnad, Ernst F. Weidner.:
1940, *Die Inschriften vom Tell Halaf; Keilschrifttexte und aramäische Urkunden aus einer assyrischen provinzhauptstadt*. Berlin: Im selbstverlage des herausgebers.

Fuchs, Andreas.: 1994, *Die Inschriften Sargons II. aus Khorsabad*. Göttingen: Cuvillier Verlag.

2001, "Mugallu." In *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire II, 2: L-N*, edited by Heather D. Baker, 761–762. Helsinki: The Neo-Assyrian Texts Corpus Project.

2008, "Der Turtān Šamši-ilu und die große Zeit der assyrischen Großen (830–746)." *Die Welt des Orients* 38:61–145.

Gates, Charles.: 1999, "Kinet Höyük 1992–1997: The Achaemenid Persian and Hellenistic Periods." *Olba* II (2):323–332.

Gates, Marie-Henriette.:

2003, "2001 Season at Kinet Höyük (Yeşil Dörtöyol-Hatay)." *Kazı Sonuçları Toplantısı* 41 (1):283–299.

2004, "2002 Season at Kinet Höyük (Yeşil-Dörtöyol, Hatay)." *Kazı Sonuçları Toplantısı* 25 (1):405–416.

Gesche, Petra D.: 2001, "Nabû-pāšir." In *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire II, 2: L-N*, edited by Heather D. Baker, 585–586. Helsinki: The Neo-Assyrian Texts Corpus Project.

Goedegebuure, Petra, Theo van den Hout, James Osborne, Michele Massa, Christoph Bachhuber, Fatma Şahin.:

2020, "TÜRKMEN-KARAHÖYÜK 1: A New Hieroglyphic Luwian Inscription from Great King Hartapu, Son of Mursili, Conqueror of Phrygia" *Anatolian Studies* 70: 29–43.

Glassner, Jean-Jacques.:

2004, *Mesopotamian Chronicles*. Vol. 19, *Writings from the Ancient World*. Atlanta: Society of Biblical Literature.

Goetz, Warner.: 1958, *Translatio Imperii*. Tübingen: Mohr.

Goetze, Albrecht.: 1939, "Cuneiform Inscriptions from Tarsus." *Journal of the American Oriental Society* 59:1–16.

1962, "Cilicians." *Journal of Cuneiform Studies* 16, (2):48–58.

Goldman, Hetty.: 1963, *Excavations at Gözlü Küle, Tarsus. Volume 3: The Iron Age*. Princeton: Princeton University Press.

Gökçek, Lütfi Gürkan.:

2005, "Kahramanmaraş'ta Bulunmuş İki Yeni Asurca Tablet." *Archivum Anatolicum* 8 (1):47–57.

Graber-Pesonen, Joëlle.:

2014, *Eisen in der Eisenzeit. Die Metallurgie Vorderasiens in der neuassyrischen Zeit*. Bern: MS.

Grayson, A. Kirk.: 1975, *Assyrian and Babylonian Chronicles*. Vol. 5, *Texts from Cuneiform Sources*. Locust Valley, New York: J.J. Augustin Publisher.

1987, *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC to 1115 BC*. Vol. 1, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods*. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press.

1991, *Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC I: 1114–859 BC*. Vol. 2, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods*. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press.

1996, *Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC II: 858–745 BC*. Vol. 3, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods*. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press.

1998, "Assyrian Expansion into Anatolia in the Sargonid Age (c. 744–650)." In *XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi / XXXIV. International Assyriology Congress – 6-10/VII/1987 - Istanbul*, edited by Hayat Erkanal, Veysel Donbaz and Ayşegül Uğuroğlu, 131–136. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Grayson, A. Kirk, Jamie Novotny.:

2014, *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704–681 BC), Part 2*. Edited by Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period. Vol. 3/2. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns.

Greene, Kevin.:

1986, *The Archaeology of the Roman Economy*. Berkeley: University of California.

Guarducci, Guido.:

2013, *Facing an empire: Hirbemerdon Tepe and the Upper Tigris region during the early Iron Age and Neo-assyrian period*, *Gorgias Studies in the Ancient Near East 1*, *Gorgias Dissertations in Near Eastern Studies 56*. Piscataway, NJ: Gorgias Press.

Gurney, Oliver R.:

1952, "The Sultantepe Tablets: A Preliminary Note." *Anatolian Studies* 2:25–35.

1953, "The Sultantepe Tablets." *Anatolian Studies* 3:15–25.

Gurney, Oliver R., P. Halin.:

1964, *The Sultan Tepe Tablets II*. London: British Institute of Archaeology in Ankara.

Günbattı, Cahit, Salih Çeçen, Lütfi Gürkan Gökçek, Faruk Akyüz.:

2020, *Kahramanmaraş'ta Bulunmuş Yeni Asurca Tabletler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Harra, Amir.:

1987, *Assyria and Hanigalbat: A Historical Reconstruction of Bilateral Relations from the Middle of the Fourteenth to the End of the Twelfth Centuries B.C.* Vol. 4, *Texte und*

Studien zur Orientalistik Hildesheim – Zürich – New York:
Georg Olms Verlag.

Harrison, Timothy P.:

2005, "The Neo-Assyrian Governor's Residence at Tell Ta'yinat." *Bulletin of the Canadian Society for Mesopotamian Studies* 40:23–33.

Harrison, Timothy P., James F. Osborne.:

2012, "Building XVI and the Neo-Assyrian sacred precinct at Tell Tayinat." *Journal of Cuneiform Studies* 64:125–143.

Hauptmann, Harold.:

1987, "Lidar Höyük." In *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, edited by Ernst Weidner and Wolfram von Soden, 15–16. Berlin, New York: Walter de Gruyter.

Hawkins, David John.:

1972–1975, "Hilakku." In *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, edited by Ernst Weidner, von Soden, Wolfram, 402–403. Berlin, New York: Walter de Gruyter.

1974, "Assyrians and Hittites." *Iraq* 36 (1/2):67–83.

1987–1990, "Marqas." In *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, edited by Ernst Weidner, von Soden, Wolfram, 431–432. Berlin, New York: Walter de Gruyter.

1993–1997, "Melid. A." In *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, edited by Ernst Weidner, von Soden, Wolfram 35–41. Berlin, New York: Walter de Gruyter.

1995, "The political geography of North Syria and South-East Anatolia in the Neo-Assyrian period." In *Neo-Assyrian Geography*, edited by Mario Liverani, 87–102. Rome: Sargon.

1998, "Hittites and Assyrians at Melid (Malatya)." In *XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi / XXXIV. International Assyriology Congress – 6-10/VII/1987 - Istanbul*, edited by Hayat Erkanal, Veysel Donbaz and Ayşegül Uğuroğlu, 63–77. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

2000, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, I: Inscriptions of the Iron Age, Untersuchungen zur indogermanischen Sprach- und Kulturwissenschaft, Neue Folge*. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Hawkins, David John, Hasan Peker.:

2014, "Karkemish in the Iron Age." In *Karkemish. An Ancient Capital on the Euphrates*, edited by Nicolò Marchetti, 107–110. Bologna: Ante Quem.

Herrmann, Virginia R., David J. Schloen.:

2016, "Assyrian Impact on Sam'al: The View from Zincirli." In *The Provincial Archaeology of the Assyrian Empire*, edited by D. Wicke J. MacGinnis, and T. L. Greenfield, 265–274. Cambridge.

Herrmann, Virginia R.:

2014, "The KTMW Stele from Zincirli: Syro-Hittite Mortuary Cult and Urban Social Networks." In *Redefining the Sacred: Religious Architecture and Text in the Near East and Egypt, 1000 BC–AD 300*, edited by E. Frood and R. Raja, 153–181. Turnhout: Brepols.

Holloway, Steven W.:

2002, *Aššur is king! Aššur is king! Religion in the Exercise of Power in the Neo-Assyrian Empire*. Vol. 10, *Culture and History of the Ancient Near East*. Leiden – Boston – Köln: Brill.

Homès-Fredericq, Denyse, Paul Garelli.:

2017, *Maallānāte: Archives d'un centre provincial de l'empire Assyrien, Akkadika Supplementum 13 / Greater Mesopotamia Studies 2*. Bruxelles: Centre Assyriologique / Assyriologische Zentrum Georges Dossin.

Humann, Carl, Robert Koldewey, Felix von Luschan.:

1898, *Ausgrabungen in Sendschirli*. Vol. 2. *Ausgrabungsbericht und Architektur*. Vol. 12, *Mittheilungen aus den Orientalis Sammlungen*. Berlin: Spemann.

Jakob, Stefan.:

2015, "Daily Life in the Wild West of Assyria." In *Understanding Hegemonic Practices of the Early Assyrian Empire: Essays Dedicated to Frans Wiggermann*, edited by Bleda S. Düring, 177–187. Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.

Jiménez, Enrique, Selim Ferruh Adalı, Karen Radner.:

2015, "Four 7th-Century BCE Neo-Assyrian Slave Sale Records from Marqasi (Kahramanmaraş) in the Erimtan Museum (Ankara) and Elsewhere." *Altorientalische Forschungen* 42 (2):153–172.

Jiménez, Enrique, Abdülkadir Fıstıkçı, Selim Ferruh Adalı.:

2015, "Two 7th-Century BCE Neo-Assyrian Slave Sale Records from Marqasi (Kahramanmaraş) in a Collection at Gaziantep." *Altorientalische Forschungen* 42 (2):173–183.

Kalaç, Mustafa.: 1941, "M. Ön. 745–620 Yükseliş Çağında Büyük Asur İmparatorluğunun Anadolu'ya Yayılışı." *Sumeroloji Araştırmaları* 1:982–1020.

Kaniewski, D. , E. Paulissen, E. van Campo, H. Weiss, T. Otto, J. Brettschneider, K. van Lerberghe.:

2010, "Late second-early first millennium BC abrupt climate changes in coastal Syria and their possible significance for the Eastern Mediterranean." *Quaternary Research* 74:207–15.

Kaufman, Stephen A.:

2007, "The Phoenician Inscription of the Incirli Trilingual: A Tentative Reconstruction and Translation." *MAARAV* 14 (2):7–26.

Kerekes, Miklós.: 2017, "The Early Neo-Assyrian Provincial Army of Güzāna." *Anadolu Araştırmaları* 20:37–76.

Kessler, Karlheinz.: 1978–1979, "Nawala und Nabula." *Archiv für Orientforschung* 26:99–103.

1980, *Untersuchungen zur historischen Topographie Nordmesopotamiens: nach keilschriftlichen Quellen d. 1. Jahrtausends v. Chr.* Wiesbaden: Reichert.

1995, "Subria, Urartu and Assur: Topographical Questions around the Tigris Sources." In *Neo-Assyrian Geography*, edited by Mario Liverani, 55–67. Rome: Università di Roma La Sapienza.

1997, "'Royal Roads" and other Questions of the Neo-Assyrian Communication System." In *Assyria 1995. Proceedings of the 10th Anniversary Symposium of the Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki, September 7–11, 1995*, edited by Simo Parpola and Robert M. Whiting, 129–136. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.

Kestemont, Guy.: 1983, "Tyr et les Assyriens." In *Studia Phoenicia I. Redt Tyrus / Sauvons Tyr. II. Histoire phénicienne / Fenicische geschiedenis*, edited by Eric Gubel, Edward Lipiński and Brigitte Servais-Soyez, 53–78. Leuven: Peeters.

1985, "Les Phéniciens en Syrie du Nord." In *Phoenicia and its Neighbours*, edited by Edward Lipiński and Eric Gubel, 135–161. Leuven: Uitgeverij Peeters.

Kinnier Wilson, James V.:

1972, *The Nimrud Wine Lists. A study of men and administration at the Assyrian capital in the Eighth Century, B.C.* Vol. 1, *Cuneiform Texts from Nimrud*. London: British School of Archaeology in Iraq.

Kirleis, Wiebke, Michael Herles.:

2007, "Climatic Change as a Reason for Assyro-Aramaean Conflicts? Pollen Evidence for Drought at the End of the 2nd Millennium BC." *State Archives of Assyria Bulletin* 16:7–37.

Knudtzon, Jrger A.:

1915, *Die El-Amarna-Tafeln, II: Anmerkungen und Register*. Vol. 2, *Vorderasiatische Bibliothek*. Leipzig: J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung.

Konyar, Erkan.:

2006, "Adana Hyk Araştırmaları: Kozan ve Yumurtalık İlçeleri." *ANMED Anadolu Akdenizi, Arkeoloji Haberleri* 4:61–64.

2007, "Kizzuwatna'nın Doğu Sınırları: Adana, Osmaniye ve Kahramanmaraş Höyükleri'nde 2006 Yılı alışmaları - The Eastern Borders of Kizzuwatna: Mound Surveys in the Provinces of Adana, Osmaniye end Kahramanmaraş in 2006." *ANMED Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri* 5:86–92.

2008a, "Kahramanmaraş Yüzey Araştırması 2007." *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 26 (2):175–186.

2008b, "Kahramanmaraş Yüzey Araştırması 2007 / Surveys in Kahramanmaraş in 2007." *ANMED Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri* 6:130–136.

2009, "Kahramanmaraş Yüzey Araştırması 2008." *ANMED Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri* 7:138–142.

2010, "Kahramanmaraş Yüzey Araştırması 2009." *ANMED Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri* 8:136–142.

2011, "Kahramanmaraş Yüzey Araştırması 2010 / Surveys in Kahramanmaraş in 2010." *ANMED Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri* 9:174–179.

Kozbe, Gülriz.: 2018, "Sultantepe Höyüğü: Tüm Gizemini Koruyan Assur Şehri / Sultantepe Mound: An Assyrian City Shrouded in Mystery." In *Assurlar: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı / The Assyrians: Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus*, edited by Kemalettin Köroğlu and Selim Ferruh Adalı, 352–363. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Köroğlu, Kemalettin.:

1998, *Üçtepe I: Yeni Kazı ve Yüzey Bulguları Işığında Diyarbakır/ Üçtepe ve Çevresinin Yeni Assur Dönemi Tarihi Coğrafyası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

2002, "Demir Çağı'nda Yukarı Dicle Bölgesi." *Anadolu Araştırmaları* 16:449–475.

2008, "Yukarı Dicle bölgesinde Yeni Assur Krallığı sonrasına ilişkin kültürel değişimin tanımlanması: Geç Demir Çağı ve Hellenistik Dönem'in izleri." Muhibbe Darga Armağanı, İstanbul.

2015, "Conflict and Interaction in the Iron Age: The Origins of Urartian-Assyrian Relations." *European Journal of Archaeology* 18:111–127.

2016, "Archaeological evidence for the provincial system of the Neo-Assyrian empire in Anatolia." In *The provincial archaeology of the Assyrian empire*, edited by John MacGinnis, Dick Wicke and Tina Greenfield, 309–320. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.

2018a, "Anadolu'daki Yeni Assur Dönemi Stelleri ve Kaya Kabartmaları / Neo-Assyrian Rock Reliefs and Stelae in Anatolia." In *Assurlar: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı / The Assyrians: Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus*, edited by Kemalettin Köroğlu and Selim Ferruh Adalı, 162–207. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

2018b, "Üçtepe." In *Assurlar: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı / The Assyrians: Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus*, edited by Kemalettin Köroğlu and Selim Ferruh Adalı, 324–339. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kulemann-Ossen, Sabina, Hannah Mönninghoff.:

2019, "Hybridity of style: Iron Age pottery from Sirkeli Höyük." *Studi Miceneied Egeo-Anatolici N.S.* 5:111–146.

Landsberger, Benno.:

1948, *Sam'al : Studien zur Entdeckung der Ruinenstaette Karatepe. Erste Lieferung.* Vol. 16, *Türk Tarih Kurumu yayınlarından.* Ankara: Druckerei der Türkischen Historischen Gesellschaft.

Lanfranchi, Giovanni B.:

1995, "Assyrian Geography and Neo-Assyrian Letters: The Location of Hubuškia Again." In *Neo-Assyrian Geography*, edited by Mario Liverani, 127–137. Rome: Sargon.

Lanfranchi, Giovanni B., Simo Parpola.:

1990, *The Correspondence of Sargon II, II: Letters from the Northern and Northeastern Provinces*. Vol. 5, *State Archives of Assyria*. Helsinki: Helsinki University Press.

Lauinger, Jacob.:

2011, "Some preliminary thoughts on the tablet collection in Building XVI from Tell Tayinat." *Journal of the Canadian Society for Mesopotamian Studies* 6:5–14.

2012, "Esarhaddon's Succession Treaty at Tell Tayinat: Text and Commentary." *Journal of Cuneiform Studies* 64:87–123.

Lauinger, Jacob, Stephen Batiuk.:

2015, "A Stele of Sargon II at Tell Tayinat." *Zeitschrift für Assyriologie* 105 (1):54–68.

Lebrun, René.:

1987, "L'Anatolie et le Monde Phénicien de Xe au IVe siècle av. J.-C." In *Phoenicia and the East Mediterranean in the First Millenium B.C. Proceedings of the Conference held in Leuven from the 14th to the 16th of November 1985*, edited by Edward Lipiński, 23–33. Leuven: Utigeverij Peeters.

Lemaire, André.:

1983, "L'inscription phénicienne de Hassan-Beyli reconsidérée." *Rivista di Studi Fenici* 11 (1):9–19.

1987, "Aššur-šarra-ušur, gouverneur de Qué." *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires* 1 (1):no. 10.

2000, "Tarshish-Tarsisi: Problème de topographie historique biblique et assyrienne." In *Studies in Historical Geography and Biblical Historiography Presented to Zecharia Kallai*, edited by Gershon Galil and Moshe Weinfeld. Leiden, Boston, Köln: Brill.

Lipiński, Edward.: 2000, *The Aramaeans: Their Ancient History, Culture, Religion*. Vol. 100, *Orientalia Lovaniensia Analecta*. Leuven: Peeters.

2004, *Itiniraria Phoenicia*, *Orientalia Lovaniensia Analecta* 127; *Studia Phoenicia* 18. Leuven – Paris – Dudley, MA: Uitgeverij Peeters en Departement Oosterse Studies.

2010, *Studies in Aramaic Inscriptions and Onomastics III.: Ma'lānā*. Vol. 200, *Orientalia Lovaniensia Analecta*. Leuven – Paris – Walpole, MA: Peeters Publishers.

2000, *The Aramaeans: Their Ancient History, Culture, Religion*. Vol. 100, *Orientalia Lovaniensia Analecta*. Leuven: Peeters.

Liverani, Mario.: 1992, *Studies on the Annals of Ashurnasirpal II, II: Topographical Analysis*. Vol. 4, *Quaderni di Geografica Storica*. Roma: Centro Stampa d'Ateneo.

2004, "Assyria in the Ninth Century: Continuity or Change?" In *From the Upper Sea to the Lower Sea. Studies on the History of Assyria and Babylonia in Honour of A. K. Grayson*, edited by Frame Grant, 213–226. Leiden: Netherlands Instituut voor het Nabije Oosten.

2005, "Imperialism." In *Archaeologies of the Middle East. Critical Perspectives*, edited by Susan Pollock and Reinhard Bernbeck, 223–243. Malden – Oxford – Carlton: Blackwell Publishing.

Llop, Jaume.: 2012, "The Development of the Middle Assyrian Provinces." *Altorientalische Forschungen* 39 (1):87–111.

Lloyd, Seton.: 1954, "Sultantepe. Part II. Post Assyrian Pottery and Small Objects Found by the Anglo Turkish Joint Expedition in 1952." *Anatolian Studies* 4:101–110.

Lloyd, Seton, William Bruce.:

1951, "Harran." *Anatolian Studies* 1:77–111.

Lloyd, Seton, Nuri Gökçe.:

1953, "Sultantepe: Anglo-Turkish Joint Excavations." *Anatolian Studies* 3:27–47.

Lucius, Erwin, Karl Sornig.:

1969, *Zum Lokalisierungsproblem von Waššuganni und anderen mitannisch-hurritischen Siedlungszentren*. Vol. 2, *Avusturya Kültür Yayınları*. Istanbul: Avusturya Kültür Ofisi.

Luschan, Felix von. : 1902, *Ausgrabungen in Sendschirli. Vol 3. Thorsculpturen.*
Vol. 13, *Mittheilungen aus den Orientalis Sammlungen.* Berlin: Reimer.

Luschan, Felix von; Andrae, Walter.:

1943, *Ausgrabungen in Sendschirli. Vol. 5. Die Kleinfunde von Sendschirli.* Vol. 15, *Mittheilungen aus den Orientalis Sammlungen.* Berlin: de Gruyter.

Luschan, Felix von, Gustav Jacoby.:

1911, *Ausgrabungen in Sendschirli. Vol. 4.* Vol. 14, *Mittheilungen aus den Orientalis Sammlungen.* Berlin: Reimer.

Luschan, Felix von, Eberhard Schrader, Eduard Sachau.:

1893, *Ausgrabungen in Sendschirli. Vol. 1. Einleitung und Inschriften.* Vol. 11, *Mittheilungen aus den Orientalis Sammlungen.* Berlin: Spemann.

Luukko, Mikko.: 2012, *The Correspondence of Tiglath-pileser III and Sargon II from Calah/Nimrud.* Vol. 19, *State Archives of Assyria.* Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.

MacGinnis, John.: 2012, "Evidence for a Peripheral Language in a Neo-Assyrian Tablet from the Governor's Palace in Tuşhan." *Journal of Near Eastern Studies* 71 (1):13–20.

2018a, "Anadolu'daki Çiviyazılı Orta ve Yeni Assur Metinleri / Middle and Neo-Assyrian Cuneiform Texts from Anatolia." In *Assurlar: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Asur'un Krallığı / The Assyrians: Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus*, edited by Kemalettin Köroğlu and

Selim Ferruh Adalı, 208–229. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

2018b, "The fall of Assyria and the aftermath of the empire" In *I am Ashurbanipal : king of the world, king of Assyria*, edited by Gareth Brereton, 276–285. London: Thames & Hudson.

Madhloom, Tariq A.: 1969, "Nineveh: The 1968–1969 Campaign." *Sumer* 25:43–49.

Maner, Çiğdem.: 2017, "Chapter Sixteen: From the Konya Plain to the Bolkar Mountains: The 2015–2016 Campaigns of the KEYAR Survey Project." In *The Archaeology of Anatolia. Vol. II. Recent Discoveries (2015–2016)*, edited by Sharon R. Steadman, McMahon, Gregory, 347–367. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.

Marchesi, Gianni.: 2019, "A New Historical Inscription of Sargon II from Karkemish." *Journal of Near Eastern Studies* 78:1–24.

Marchetti, Nicolò.: 2012, "Karkemish on the Euphrates. Excavating a City's History." *Near Eastern Archaeology* 75 (3):132–147.

2013, "The 2011 Joint Turco-Italian Excavation at Karkemish." *Kazı Sonuçları Toplantısı* 34 (1):349–364.

2014, "The 2012 Joint Turco-Italian Excavation at Karkemish." *Kazı Sonuçları Toplantısı* 35 (3):233–248.

2015, "Karkamış – Türk-İtalyan Heyeti'nin 2011-2014 yılları arasındaki kazı çalışmaları." *Arkeoloji ve Sanat* 148 (Ocak-Nisan):39-52.

2016, "The 2014 Joint Turco-Italian Excavation at Karkemish." *Kazı Sonuçları Toplantısı* 37 (3):363-380.

Masetti-Rouault, Maria Grazia, Olivier Rouault.:

2016, "A View from the Bridge: Notes About the Assyrian Empire Economic System, as Seen from Tell Masaikh (Lower Syrian Middle Euphrates Valley)." In *Alphabets, Texts and Artifacts in the Ancient Near East. Studies presented to Benjamin Sass*, edited by Israel Finkelstein, Christian Robin and Thomas Römer, 395-420. Paris: Van Dieren Éditeur.

Matney, Timothy.: 2011, "The Iron Age of Southeastern Anatolia." In *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia. 10,000-323 B.C.E*, edited by Sharon R. Steadman and Gregory McMahon, 443-463. Oxford, New York: Oxford University Press.

Matney, Timothy, John MacGinnis, Dirk Wicke, Kemalettin Köroğlu.:

2017, *Ziyaret Tepe: Exploring the Anatolian frontier of the Assyrian Empire*. İstanbul: Cornucopia Books.

Mattila, Raija.: 2000, *The King's Magnates: A Study of the Highest Officials of the Neo-Assyrian Empire*. Vol. 11, *State Archives of Assyria Studies*. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
2001, "Na'di-ilu, Na'id-ilu." In *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire II, 2: L-N*, edited by Heather D. Baker, 916-917. Helsinki: The Neo-Assyrian Texts Corpus Project.

Maxwell-Hyslop, K. R.:

1974, "Assyrian Sources of Iron. A Preliminary Survey of the Historical and Geographical Evidence." *Iraq* 36(1):139–154.

May, Natalie Naomi.: 2015, "Administrative and Other Reforms of Sargon II and Tiglath-Pileser III." In *Change in Neo-Assyrian Imperial Administration: Evolution and Revolution*, edited by Natalie Naomi May and Saana Svärd, 79–116. Padova: S.A.R.G.O.N. Editrice e Libreria.

Melville, Sarah C.: 2010, "Kings of Tabal: Politics, Competition, and Conflict in a Contested Periphery." In *Rebellions and Peripheries in the Cuneiform World*, edited by Seth Richardson, 85–107. New Haven, Conn.: American Oriental Society.

Millard, Alan.: 1994, *The Eponyms of the Assyrian Empire 910–612 BC, State Archives of Assyria Studies II*. Helsinki: Neo-Assyrian Text Corpus Project.

Miller, Jared L.: 2004, *Studies in the Origin, Development and Interpretation of the Kizzuwatna Rituals*. Vol. 46, *Studien zu den Boghazköy-Texten* Wiesbaden: Harrassowitz.

Moorey, P. R. S.: 1980, *Cemeteries of the First Millennium B.C. at Deve Hüyük, near Carchemish. salvaged by T. E. Lawrence and C. L. Woolley in 1913 (with a catalogue raisonné of the objects in Berlin, Cambridge, Liverpool, London and Oxford)*. Vol. 87, *BAR International Series*. Oxford: British Archaeological Reports.

- Müller, Uwe.: 1999a, "Die eisenzeitliche Keramik des Lidar Höyük." In *Iron Age Pottery in Northern Mesopotamia, Northern Syria and South-Eastern Anatolia. Papers presented at the meetings of the international 'table ronde' at Heidelberg (1995) and Nieborów (1997) and other contributions*, edited by Arnulf Hausleiter and Andrejz Reiche, 403–434. Münster: Ugarit-Verlag.
- 1999b, "Die eisenzeitliche Stratigraphie von Lidar Höyük." In *Anatolian Iron Ages 4. Proceedings of the Fourth Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Mersin, 19-23 May 1997* edited by Altan Çilingiroğlu and Roger J. Matthews, 123–131. London: British Institute of Archaeology at Ankara.
- Na'aman, Nadav.: 2019, "The Incirli Stela and Tiglath-pileser III's Operations on the Gurgum-Que Border." *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires*:2 (48).
- Nashef, Khaled.: 1982, *Die Orts- und Gewässernamen der mittelbabylonischen und mittelassyrischen Zeit, Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe B, Geisteswissenschaften 7/5 Répertoire géographique des textes cunéiformes 5*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Naster, Paul.: 1938, *L'Asie Mineure et l'Assyrie aux VIIIe et VIIe siècles av. J.-C. d'après les annales des rois assyriens*. Vol. 8, *Bibliothèque du Muséion*. Louvan: Bureaux du Museon.

Neumann, Jehuda, Simo Parpola.:

1987, "Climatic Change and the Eleventh-Tenth-Century Eclipse of Assyria and Babylonia." *Journal of Near Eastern Studies* 46 (3):161–182.

Novák, Mirko.:

2020, "The Two Sides of the Amanus: Cilicia and the Amuq: A Comparative Chronology." In *Alalakh and its Neighbours : Proceedings of the 15th Anniversary Symposium at the New Hatay Archaeology Museum, 10-12 June 2015*, edited by A.K. Ashhan Yener and Tara Ingman, 367–386. Leuven – Paris – Bristol, CT.: Peeters.

Novotny, Jamie.:

2008, "Classifying Assurbanipal Inscriptions. Prisms C, Kh (= CND), and G." In *Proceedings of the 51st Rencontre Assyriologique Internationale Held at The Oriental Institute of The University of Chicago, July 18-22, 2005*, edited by Robert D. Biggs, Jennie Myers and Martha T. Roth, 127–135. Chicago: The oriental Institute of the University of Chicago.

Oded, Bustenay.:

1979, *Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.

Olmstead, A. T.:

1918, "The Calculated Frightfulness of Ashur Nasir Apal" *Journal of the American Oriental Society* 38:209–263.

Oreshko, Rostislav.:

2018, "Ahhiyawa and Danu(na): Greek ethnic groups in the Eastern Mediterranean in the Light of Old and New Hieroglyphic-Luwian Evidence." In *Change, continuity, and connectivity : North-Eastern Mediterranean at the turn of the bronze age and in the early Iron Age*, edited by Łukasz

Niesiołowski-Spanò and Marek Węcowski, 23–56. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Özdoğan, Mehmet.: 1977, *Lower Euphrates Basin : 1977 survey*. Vol. 2, *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Aşağı Fırat Projesi yayınları*. İstanbul: Middle East Technical University.

Özdoğan, Mehmet, Necmi Karul, Eylem Özdoğan.:

2011, "2002 Yılı Mezraa-Teleilat Kazıları / 2002 Mezraa-Teleilat Excavations." In *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür varlıklarını kurtarma projesi 2002 yılı çalışmaları / Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 2002*, edited by Numan Tuna and Owen Doonan, 35–96. Ankara: ODTÜ TAÇDAM.

Özgüç, Tahsin.: 1971, *Demir Devrinde Kültepe ve civarı / Kültepe and its vicinity in the Iron Age*. Vol. 29, *Türk Tarih Kurumu Yayınları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Özyar, Aslı.: 2017, "Contributions of Tarsus-Gözlükule to Hittite Studies." In *The Discovery of an Anatolian Empire / Bir Anadolu İmparatorluğunun Keşfi : a colloquium to commemorate the 100th anniversary of the decipherment of the Hittite language (November 14th and 15th, 2015; Istanbul Archaeological Museum - Library)*, edited by Meltem Doğan-Alparslan, Andreas Schachner and Metin Alparslan. İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü.

Parker, Barbara.: 1961, "Administrative Tablets from the North-West Palace, Nimrud." *Iraq* 23:15–67.

Parker, Bradley J.: 1998, "Aššūr-dūr-pānīja." In *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire I, 1: A*, edited by Karen Radner, 180. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.

2001, *The Mechanics of Empire, The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.

2002, "At the edge of empire: conceptualizing Assyria's Anatolian Frontier ca. 700 BC." *Journal of Anthropological Archaeology* 21:371–395.

2003, "Archaeological Manifestations of Empire: Assyria's Imprint on Southeastern Anatolia." *American Journal of Archaeology* 107 (4):525–557.

2009, "Ašipâ Again: A Microhistory of an Assyrian Provincial Administrator." In *Of God(s), Trees, Kings, and Scholars. Neo-Assyrian and Related Studies in Honour of Simo Parpola*, edited by Mikko Luukko, Saana Svärd and Raija Mattila, 179–192. Helsinki: Finnish Oriental Society.

Parpola, Simo.: 1987, *The Correspondence of Sargon II, I: Letters from Assyria and the West* Vol. 1, *State Archives of Assyria*. Helsinki: Helsinki University Press.

2008, "Cuneiform Texts from Ziyaret Tepe (Tuşhan), 2002–2003." *State Archives of Assyria Bulletin* XVII:1–113.

Parpola, Simo, Michael Porter (eds.):

2001, *The Helsinki Atlas of the Near East in the Neo-Assyrian Period*. Helsinki: The Casco Bay Assyriological Institute – The Neo-Assyrian Text Corpus Project.

Peker, Hasan.:

2016, *Texts from Karkemish I : Luwian hieroglyphic inscriptions from the 2011-2015 excavations*. Vol. 1, *OrientLab : Series Maior*. Bologna: Ante Quem.

Postgate, John Nicholas.:

1972–1975, "Huzirina." In *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, edited by Ernst Weidner, von Soden, Wolfram 535–536. Berlin, New York: Walter de Gruyter.

1973a, "Assyrian Texts and Fragments." *Iraq* 35 (1):13–36.

1973b, "The Inscription of Tiglath-Pileser III at Mila Mergi." *Sumer* 29:47–60.

1974, *Taxation and Conscription in the Assyrian Empire*. Vol. 3, *Studia Pohl: Series Maior*. Rome: Biblical Institute Press.

1976–1980, "Katmuhu." In *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, edited by Ernst Weidner, von Soden, Wolfram 487–488. Berlin, New York: Walter de Gruyter.

1995, "Assyria: The Home Provinces." In *Neo-Assyrian Geography*, edited by Mario Liverani, 1–17. Rome: SARGON.

Pruß, Alexander.: 2002, "Ein Licht in der Nacht? Die Amuq-Ebene während der Dark Ages." In *Die nahöstlichen Kulturen und Griechenland an der Wende vom 2. zum 1. Jahrtausend v.Chr. : Kontinuität und Wandel von Strukturen und Mechanismen kultureller Interaktion ; Kolloquium des Sonderforschungsbereiches 295 "Kulturelle und sprachliche Kontakte" der Johannes Gutenberg-Universität Mainz, 11.-12.Dezember 1998*, edited by Hartmut Matthäus and Eva Andrea Braun-Holzinger, 161–176. Mainz: Bibliopolis.

Pulhan, Gül, S. R. B. Blaylock.:

2013, "New Excavations at the Late Bronze Age and Iron Age Site of Gre Amer on the Garzan River, Batman Province." In *Across the border: Late Bronze-Iron Age relations between Syria and Anatolia: proceedings of a symposium held at the Research Center of Anatolian Studies, Koç University, Istanbul, May 31-June 1, 2010*, edited by Aslihan K Yener, 393–422. Leuven - Walpole, Mass.: Peeters.

Radner, Karen.: 1998a, "Aššūr-bēssunu." In *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire I, 1: A*, edited by Karen Radner, 175–176. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.

1998b, *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire I, 1: A*. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.

2004, *Das mittelassyrische Tontafelarchiv von Giricano/Dunnu-ša-Uzibi, Subartu 14, Ausgrabungen in Giricano 1 / Excavations at Giricano 1 / Giricano Kazıları 1*. Turnhout: Brepols.

2006, "Provinz. C. Assyrien." In *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, edited by Ernst Weidner, Wolfram von Soden and Dietz Otto Edzard, 42–68. Berlin, New York: Walter de Gruyter.

2011, "The Assur-Nineveh-Arbela Triangle: Central Assyria in the Neo-Assyrian Period." In *Between the Cultures. The Central Tigris Region from the 3rd to the 1st Millennium BC. Conference at Heidelberg January 22nd-24th, 2009*, edited by Peter A. Miglus and Simone Mühl, 321–329. Heidelberg: Heidelberger Orientverlag.

2012, "Between a rock and a hard place: Muşasir, Kumme, Ukku and Šubria – the buffer states between Assyria and Urartu." In *Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007 / Tagungsbericht des Münchner Symposiums 12.–14. Oktober 2007*, edited by S.; Gruber Kroll, C.; Hellwag, U.; Roaf, M.; Zimansky, P., eds. Leuven: Peeters.

2018, "Last Emperor or Crown Prince Forever? Aššur-uballit II of Assyria according to Archival Sources." In *Neo-Assyrian Sources in Context. Thematic Studies of Texts, History, and Culture*, edited by Shigeo Yamada, 135–142. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.

Radner, Karen, Andreas Schachner.:

2001, "Tuşhan'dan Emedi'ye: Assur Döneminde Yukarı Dicle Havzasıyla İlgili Topografik Sorular/ From Tushan to Amedi: Topographical Questions concerning the Upper Tigris Region in the Assyrian Period." In *İlisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür*

Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları/ Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 1999, edited by N. Tuna, J. Öztürk and J. Velibeyoğlu, 729–776. Ankara.

Radner, Karen, Alexander Vacek.:

2020, "The Site of Al-Mina, the Port of Aḫtâ and Mediterranean Trade in the Age of the Assyrian Empire." In *Der Alte Orient und die Entstehung der Athenischen Demokratie*, edited by Claudia Horst, 107–172. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Reade, Julian.:

1989, "Shalmaneser or Ashurnasirpal in Ararat?" *State Archives of Assyria Bulletin* 3 (2):93–97.

Rollinger, Robert.:

2003, "The western expansion of the Median "Empire": a re-examination." In *Continuity of Empire (?) Assyria, Media, Persia*, edited by Giovanni B. Lanfranchi, Michael Roaf and Robert Rollinger, 289–320. Padova: S.a.r.g.o.n.

Röllig, Wolfgang.:

1967–1971, "Gurgum." In *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, edited by Ernst Weidner, von Soden, Wolfram 703–704. Berlin, New York Walter de Gruyter.

2009, "Die Inschriften des Ninurta-bēlu-ušur, Statthalters von Kār-Salmānu-ašarēd." In *Of God(s), Trees, Kings, and Scholars. Neo-Assyrian and Related Studies in Honour of Simo Parpola*, edited by Mikko Luukko, Saana Svärd and Raija Mattila, 265–278. Helsinki: Finnish Oriental Society.

Sağlamtimur, Haluk.:

2010, "Türbe Höyük-Çattepe-Başur Höyük." *Aktüel Arkeoloji Dergisi* 17:116–121.

Sağlamtimur, Haluk, A. Ozan. :

2007, "Siirt-Turbe Höyük Kazısı Ön Rapor." *Arkeoloji Dergisi* 10 (2):1–31.

Sass, Benjamin.:

2007, "From Maraş and Zincirli to es-Sawdā': The Syro-Hittite roots of the South Arabian table scene." In *Bilder als Quelle / Images as Sources. Studies on ancient Near Eastern artefacts and the Bible inspired by the Work of Othmar Keel* edited by Susanne Bickel, Silvia Schroer, René Schurte and Christoph Uehlinger, 293–319. Fribourg – Göttingen: Academic Press – Vandenhoeck & Ruprecht.

Schloen, David J., Amir S. Fink.:

2009, "New Excavations at Zincirli Höyük in Turkey (ancient Sam'al) and the Discovery of an Inscribed Mortuary Stele." *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 365:1–13.

Schmitz, Philip C.:

2009, "Archaic Greek Names in a Neo-Assyrian Cuneiform Tablet from Tarsus." *Journal of Cuneiform Studies* 61:127–131.

Schneider, Adam W., Selim Ferruh Adalı.:

2014, "'No harvest was reaped': demographic and climatic factors in the decline of the Neo-Assyrian Empire." *Climatic Change* 127 (3):435–446.

Seton-Williams, Marjory Veronica:

1954, "Cilician Survey." *Anatolian Studies* 4:121–174.

Sevin, Veli, Aynur Özfiat:

2001, "Die Stelen aus Hakkari: Steppennomaden in Vorderasien." *Istanbuler Mitteilungen* 51:11–26.

Siddall, Luis Robert.: 2013, *The Reign of Adad-nīrārī III*. Vol. 45, *Cuneiform Monographs*. Leiden – Boston: Brill.

Simon, Zsolt:

2017, "The Northern Border of Tabal." In *Hittitology today: Studies on Hittite and Neo-Hittite Anatolia in Honor of Emmanuel Laroche's 100th Birthday / L'hittitologie aujourd'hui : Études sur l'Anatolie hittite et néo-hittite à l'occasion du centenaire de la naissance d'Emmanuel Laroche, Istanbul 21-22 novembre, 2014*, edited by Alice Mouton. Istanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes Georges Dumézil.

Sinha, Ashish, Gayatri Kathayat, Harvey Weiss, Hanying Li, Hai Cheng, Justin Reuter, Adam W. Schneider, Max Berkelhammer, Selim Ferruh Adalı, Lowell D. Stott, R. Lawrence Edward.:

2019, "Role of climate in the rise and fall of the Neo-Assyrian Empire." *Science Advances* 5 (11):1–10.

Soldi, Sebastiano.:

2019, "Architectural glazed decorations in the Iron Age Northern Levant: Two case studies from Tell Afis (Syria) and Zincirli (Turkey)." *Asia Anteriore Antica. Journal of Ancient Near Eastern Cultures* 1 (1):195–216.

- Sornig, Karl.: 1980, "Hurritische Spuren. Vielsprachigkeit im Alten Orient, der Tûr 'Abdîn und die Wassuganni-Frage." *Grazer Linguistische Studien* 11/12:298–325.
- Streck, Michael P.: 1998–2001, "Nasibina." In *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, edited by Ernst Weidner, von Soden, Wolfram, 185–186. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- 2006–2008, "Raqqamatu." In *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, edited by Ernst Weidner, von Soden, Wolfram, Edzard, Dietz Otto, 249. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Stronach, David.: 1994, "Village to Metropolis: Nineveh and the Beginnings of Urbanism in Northern Mesopotamia." In *Nuove fondazioni nel Vicino Oriente Antico: Realta e ideologia*, edited by S. Mazzoni, 85–114. Pisa: Giardini.
- Summers, Geoffrey D.: 1998, "Tille Höyük: Control of an Euphrates Crossing." In *XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi / XXXIV. International Assyriology Congress – 6-10/VII/1987 - Istanbul*, edited by Hayat Erkanal, Veysel Donbaz and Ayşegül Uğuroğlu, 399–406. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Swiggers, Pierre.: 1983, "Commentaire philologique sur l'inscription phénicienne du roi Kilamuwa." *Rivista di Studi Fenici* 11 (2):133–147.

Symington, Dorit.: 2006–2008, "Que. B. Archäologie." In *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, edited by Ernst Weidner, von Soden, Wolfram, Edzard, Dietz Otto 195–201. Berlin, New York: Walter de Gruyter.

Szuchman, Jeffrey.: 2009, "Bit Zamani and Assyria." *Syria* 86:55–65.

Tadmor, Hayim.: 1994, *The Inscriptions of Tiglath-Pileser III King of Assyria. Critical Edition, with Introductions, Translations and Commentary, Publications of the Israeli Academy of Sciences and Humanities, Sect. of Human.* Jerusalem: The Israeli Academy of Sciences and Humanities.

Tadmor, Hayim, Shigeo Yamada.:

2011, *The Royal Inscriptions of Tiglath-pileser III (744–727 BC), and Shalmaneser V (726-722 BC), Kings of Assyria.* Vol. 1, *Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period.* Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns.

Toptaş, Koray, Faruk Akyüz.:

2020, "A Neo-Assyrian Sale Contract from the Province of the Chief Cupbearer (rab-šaḳê) kept at the Hasankeyf Museum (Batman)." *Zeitschrift für Assyriologie* 110 (2):1–9.

Uludağ, Celal, Yusuf Koyuncu, Aziz Ergin.:

2018, "Sin Tapınağı: Şanlıurfa'da Yeni Assur Dönemi Kutsal Mekanı ve Duvar Resimleri." *Aktüel Arkeoloji* 2018 (Kasım - Aralık):50–53.

Unger, Eckhard.: 1928, "Amida." In *Reallexikon der Assyriologie*, edited by Erich Ebeling, Meissner, Bruno 94–95. Berlin, Leipzig: Walter de Gruyter & Co.

1938, "Bit-Bahiani." In *Reallexikon der Assyriologie*, edited by Erich Ebeling, Meissner, Bruno 37. Berlin, Leipzig: Walter de Gruyter & Co.

Valério, Miguel.: 2011, "Hani-Rabbat as the Semitic name of Mitanni." *Вопросы языкового родства / Journal of Language Relationship* 6:173–183.

Watson-Treumann, Brigitte.:

2000–2001, "Beyond the Cedars of Lebanon: Phoenician Timber Merchants and Trees from the "Black Mountain"." *Die Welt des Orients* 31:75–83.

Wiggermann, Frans A. M.:

2000, "Agriculture in the Northern Balikh Valley: The Case of Middle Assyrian Tell Sabi Abyad." In *Rainfall and Agriculture in Northern Mesopotamia: Proceedings of the Third MOS Symposium (Leiden 1999)*, edited by Remko M. Jas, 171–231. Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten/Istanbul - Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul. .

Wiggermann, Frans A. M., Peter M. M. G. Akkermans.:

2015, "West of Aššur: The Life and Times of the Middle Assyrian Dunnu at Tell Sabi Abyad, Syria." In *Understanding Hegemonic Practices of the Early Assyrian Empire: Essays Dedicated to Frans Wiggermann*, edited by Bleda S.

- Düring, 98–123. Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.
- Wilhelm, Gernot.: 1989, *The Hurrians*. Warminster: Aris & Philips Ltd.
- Wilkinson, Tony J.: 1990, *Town and country in southeastern Anatolia. Volume I, Settlement and land use at Kurban Höyük and other sites in the lower Karababa Basin*. Vol. 109, *University of Chicago Oriental Institute Publications*. Chicago: The Oriental Institute of The University of Chicago.
- 1995, "Late-Assyrian Settlement Geography in Upper Mesopotamia." In *Neo-Assyrian Geography*, edited by Mario Liverani, 139–59. *Neo-Assyrian Geography: Sargon*.
- Yakubovich, Ilya.: 2015, "Phoenician and Luwian in Early Iron Age Cilicia." *Anatolian Studies* 65:35–53.
- Yamada, Shigeo.: 2006, "The City of Togarma in Neo-Assyrian Sources." *Alt-orientalische Forschungen* 33 (2):223–236.
- 2018, "Ulluba and its Surroundings: Tiglath-pileser III's Province Organization Facing the Urartian Border." In *Neo-Assyrian Sources in Context. Thematic Studies of Texts, History, and Culture*, edited by Shigeo Yamada, 11–40. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Yardımcı, Nurettin.: 2004, *Harran Ovası Yüzey Araştırması I-II / Archaeological Survey in the Harran Plain*. İstanbul: A Grafik ve Matbaacılık.

Yener, Aslıhan K.: 2010, "Bulgurmaden: Thoughts about iron, Bolcardağ and the Taurus mountains." *Iraq* 72:183–192.

Yener, Aslıhan K., Hadi Özbal, Lynus Barnes, Robert H. Brill, Emile C. Joel.:
1998, "Anatolian Metal Trade and Lead Isotope Analysis."
In *XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi / XXXIV. International Assyriology Congress -- 6-10/VII/1987 - Istanbul / XXXIVeme Rencontre Assyriologique Internationale*, edited by Hayat Erkanal, Veysel Donbaz and Ayşegül Uğuroğlu, 547–555. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Younger, K. Lawson Jr.:
2016, *A Political History of the Arameans: From their Origins to the End of Their Polities* Vol. 13, *Archaeology and Biblical Studies* Atlanta: SBL Press.

Zaia, Shana.:
2018, "How To (Not) Be King: Negotiating the Limits of Power within the Assyrian Hierarchy." *Journal of Near Eastern Studies* 77 (2):207–217.

Zawadzki, Stefan.: 1988, *The Fall of Assyria and Median-Babylonian Relations in the Light of the Nabopolassar Chronicle*. Vol. 149, *Uniwersytet Im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Seria Historia*. Poznan – Delft: Adam Mickiewicz University Press – Eburon.

1994, "The Revolt of 746 BC and the Coming of Tiglath-pileser III to the Throne." *State Archives of Assyria Bulletin* 8:53–54.